

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

MƏLEYKƏ NİZAMİ qızı MƏMMƏDOVA

**XALQ OYUN VƏ TAMAŞALARININ TİPOLOGİYASI
(AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)**

5719.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş**

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: Fil.ü.e.d., prof. Tahirə MƏMMƏD

BAKI – 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
--------------------	---

I FƏSİL

UŞAQ OYUNLARININ TİPOLOGİYASI	12
1.1. Adət-ənənələrlə bağlı oyunlar.....	12
1.2. Günlük əyləncələr.....	15
1.3. Arxaik məzmunlu oyunlar.....	26
1.4. Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan oyunlar.....	28
1.5. Dinin təsiriylə yaranan oyunlar.....	30
1.6. Uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar.....	31
1.6.1. “Bənövşə” və “Kəpənək” oyunlarının sistemli-semantik təhlili.....	37

II FƏSİL

MÖVSÜM VƏ MƏRASİMLƏRLƏ BAĞLI OYUN VƏ TAMAŞALARIN TİPOLOGİYASI	60
2.1. Mövsümi oyunlar.....	60
2.2. Bayram oyun və tamaşaları.....	69
2.2.1. Xıdır bayramı.....	70
2.2.2. Novruz bayramı.....	77
2.2.3. Ramazan və Qurban bayramı.....	95
2.3. Şəbihlər.....	110
2.4. Toy mərasimilə bağlı oyunlar.....	118

III FƏSİL

TƏKƏRLƏMƏLƏRİN OYUN VƏ TAMAŞA KOMPOZİSİYASINDA YERİ; TİPOLOJİ TƏSNİFATI	133
3.1. Günlük əyləncə-oyun təkərləmələri.....	136
3.2. Mərasim təkərləmələri.....	144

3.3. Uşaq oyun təkərləmələrində rənglər.....	151
3.4. Təkərləmələrdə dađ obrazı.....	161
N�T�C�	169
�D�B�Y�YAT	175

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir xalqın öz mədəniyyətini, adət-ənənələrini, milli kimliyini öyrənməsi üçün folklor əvəzsiz mənbədir. Müasir dünya mədəniyyətində - ədəbiyyatında, kinoda, rəssamlıqda və s. diqqəti cəlb edən əsas məsələ folklor qayıdışıdır. Antik mifologiyada xalq oyun və tamaşalarının əsas yer tutması ilə əlaqədar olaraq bu qayıdışda teatral ünsürlər də fəaldır. Bunu absurd tamaşalarda daha aydın müşahidə etmək mümkündür.

İnsanlığın ömrü qədər qədim tarixi olan oyun və tamaşalar xalqın dünyagörüşünü, mədəniyyətini təşkil edən müxtəlif mərasimləri, adət-ənənələri, inancları əks etdirən folklor nümunələrindəndir. Xalq oyun və tamaşaları ən qədim dövrlərdən xalqın günlük həyat tərzini, əyləncə dünyasını yansıtmaları baxımından da diqqətçəkicidir. Pisləri cəzalandırmaq, yaxşılardan qorumaq və onlara dəstək olmaq, əməyi sevmək, işgüzar-zəhmətkeş, igid-qəhrəman olmaq və bu kimi ali insani duyğuları aşılaman və folklor janrları içində əhəmiyyətli yer tutan xalq oyun və tamaşalarımız həm uşaqların, həm də böyüklərin təlim-tərbiyəsində, fiziki, zehni və psixoloji inkişafında böyük rol oynayır.

XX və XXI əsrdə sürətlə inkişaf edən texnologiya və qloballaşmanın nəticələri xalq oyun və tamaşalarımıza da təsir göstərmişdir. Qloballaşma ilə bağlı yaranan yeni maraq dairələri və texnologiyanın gətirmiş olduğu yeni əyləncələr, yeni oyunlar, televiziya proqramları əvvəllər çox gündəmdə olan bir çox xalq oyun və tamaşalarımızın unudulmasına, uşaqlar və gənclər tərəfindən artıq bilinməməsinə, oynanılmamasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan xalq oyun və tamaşalarımız qorunması vacib olan mədəni mirasımızdır. Bu mirasın qorunması, təbliği və gələcək nəsillərə ötürülməsi vacib olduğu qədər elmi araşdırılmasının aktuallığı da əhəmiyyət kəsb edir.

Bilavasitə iştirakçısı və tamaşaçısı olduğumuz xalq oyun və tamaşaları fiziki, zehni, psixi, estetik və sosioloji, etno-psixoloji baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu oyun və tamaşalarda icra edilən idman hərəkətləri, yerinə yetirilən qayda və qanunlar iştirakçıların, oyunçuların və tamaşaçıların fiziki sağlamlığı cəhətdən xeyirli olduğu qədər, zehni-psixi sağlamlıq və inkişaf üçün də faydalıdır. İstər uşaqların,

istərsə də böyüklərin bir araya gəlməsində, maraq dairəsinin genişlənməsində, sosiallaşmasında xalq oyun və tamaşalarının böyük rolu vardır. Həmçinin dünyanın bir çox yerində öz yaşlıları ilə sosial baxımdan münasibət qura bilməyən, zehni cəhətdən qüsurlu olan, autizm və bir çox psixi xəstəliklərə düçar olmuş uşaqların, həmçinin böyüklərin də bir çox psixi və fizioloji xəstəliklərinin müalicəsində xalq tamaşa və oyunlarının effektiv təsiri elm dünyasında isbat olunmaqla bu sahəyə maraq müasir dövrümüzdə öz aktuallığını daha da artırır.

Xalq oyun və tamaşalarının cəmiyyətə təsiri parametrlərini və perspektivlərini nəzərə alsaq, onların toplanılması, sistemləşdirilməsi, təsnifatı, təbliği və yaşadılması ilə bağlı bu sahədə görüləcək işlər və müsbət yeniliklərin nəticəsində türk xalqının genetik yaddaşında var olan məlumatların, faydalı bilgilərin ötürülməsi baxımından mövzu müasir informasiya cəmiyyətimiz üçün də olduqca əhəmiyyətli və aktualdır.

Xalq oyun və tamaşalarının həm ənənəvi funksiyasını, həm də ona müasir dekonstruktiv yanaşmanı nəzərə alaraq bu sahənin araşdırılması tələbatı meydana çıxır. İstər Azərbaycanın, istərsə də Anadolunun ayrı-ayrı bölgələrində hazırkı dövrdə xalq oyun və tamaşaları xalq mərasimlərində, uyğun yığıncaqlarda yenə də yaşamaqdadır. Xalq oyun və tamaşaları adət-ənənə ilə sıx bağlı olduğundan adət-ənənələr yaşadıqca bu tipli oyun və tamaşalar da öz varlığını daim göstərəcəkdir. Adət-ənənə və tamaşaların qarşılıqlı münasibətləri, onların dayanıqlığı məsələsini araşdırmaq baxımından da xalq oyun və tamaşalarının öyrənilməsi aktualdır.

Müəyyən bir tarixdə Azərbaycan işğal altında olmaqla öz mənəvi köklərindən ayrılaraq başqa xalqların təsirinə məruz qalmışdır. Həmçinin Anadolunun özü də müxtəlif dövrlərdə baş verən hadisələrdən, tərkibindəki etnik qrupların siyasi-ideoloji və dini dünyagörüşündən təsirlənmişdir. Həmin müddətdə Anadolu və Azərbaycanda bir çox sahələrdə olduğu kimi, xalq oyun və tamaşaları arasında da qismən ayrılıqlar yaranmışdır. Bundan başqa informasiya mühitinin dar, ilkin yaradıcılıq məhsulunun yaradıcısı ilə onun gələcək variantlarının yaradıcıları arasında əlaqələrin yox deyəcək qədər az olduğu zamanlarda söylənilən folklor nümunələri mövcud şəraitə uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu baxımdan araşdırma zamanı

qarşılaşdırdığımız oyun və tamaşalarda rast gəldiyimiz fərqliliklər təbii qəbul edilməlidir.

Türk milləti olduğumuzdan, sözsüz ki, bir çox sahələrdə oxşar cəhətlər olduğu kimi, dünyagörüşümüzün, həyat tərzimizin, adət-ənənələrimizin və inanclarımızın öz əksini tapdığı və milli-mədəni mirasımız olan oyun-tamaşalarımızın arasında da eyniliklər çoxdur. Fərqliliklərin və onların səbəblərinin üzə çıxarılması da elmi tədqiqat tələb edir.

Folklorun yazılı ədəbiyyata görə qədimliyini nəzərə alaraq dramatik növün folklor mənşəyinə aydınlıq gətirilməsi baxımından da mövzu olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektinə Azərbaycan və Anadolu ərazisində yayılmış xalq oyun və tamaşaları aiddir.

Tədqiqatın predmetini isə Azərbaycan və Anadoludakı xalq oyun-tamaşalarının qarşılaşdırılması, müqayisəli təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində əsas məqsəd Azərbaycan və Anadolu ərazisində yayılmış xalq oyun və tamaşalarının müqayisəli araşdırılmasıdır. Bu müqayisə əsasında hansı bölgədə olan oyun və tamaşaların və yaxud onu təşkil edən üsürlərin başqa bir bölgədə olub-olmaması, varlığının və yoxluğunun, fəallığının və təsadüfiliyinin səbəblərini aydınlaşdırmaq da dissertasiyanın başlıca vəzifələrindəndir. Həmçinin indiyə qədərki tipoloji təsnifatlar üzərində dəqiqləşdirmə aparmaq da tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri sırasına daxildir. Bütün bunların təhlili üçün aşağıdakı məsələlərin həlli əsas vəzifə kimi ön plana çəkilmişdir:

- Dissertasiyanın məqsədinə uyğun olaraq qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri xalq oyunları içində əsas yeri tutan uşaq oyunlarının tipologiyasını müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün birinci fəsildə yer alan uşaq oyunlarını müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq uyğun başlıqlar altında təsnifat və müqayisələr aparmaqla qeyd olunan məsələlərə aydınlıq gətirmək yerinə yetirilməli əsas vəzifələrdəndir.

- Dissertasiyanın qarşısında duran ikinci əsas vəzifə isə mövsüm və mərasimlə bağlı oyun və tamaşaların tipologiyasını açmaqdır. Bunun üçün də xalq oyun və tamaşaları əsasən “Mövsümi oyunlar”, “Bayram oyun-tamaşaları” və “Şəbihlər”,

“Toy mərasimlə bağlı oyun-tamaşalar” kimi dörd yarımfəsil altında dəyərləndirilməli və öz növbəsində hər bir yarımfəsildə də müxtəlif təsnif və müqayisələr aparılmalıdır.

- Dissertasiyada əsas vəzifələrdən biri də təkərləmələrin oyun və tamaşa kompozisiyasında yerini araşdırmaq və onlara uyğun tipoloji təsnifat aparmaqdır.

- Aparılan tipoloji təsnifatda müqayisəli tipoloji yolla eynilikləri və fərqlilikləri müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. İstər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə folklorşünaslığında ayrı-ayrı mövzular daxilində bu məsələyə toxunulsa da, müqayisəli tipologiya problemi ayrıca monoqrafik tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. İlk dəfə olaraq bu tədqiqatda həmin problem sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Xalq ədəbiyyatının dramatik növünə girən, lirik və epik növün bir çox xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən xalq oyun və tamaşaları hazırda bir çox mərasimlərdə yaşaması ilə aktualdır və bir çox araşdırmaçıların diqqətini çəkmiş, mövzu ilə bağlı istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə folklorşünaslığında müxtəlif kitablar, məqalələr yazılmış, lakin müqayisəli tipologiya ayrıca monoqrafik tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Bildiyimiz kimi, istər Azərbaycan, istərsə də Anadolu folklor nümunələrinin araşdırılması, toplanıb sistemləşdirilməsi və nəşri məsələləri əsasən XIX əsrdən başlayır. Azərbaycanda 1881-ci ildə Tiflis Qafqaz Tədris İdarəsinin nəşr etdiyi “Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” (SMOMPK) məcmuəsində uşaq nağılları, lətifələr, müxtəlif şeir parçaları ilə yanaşı uşaq oyun və təkərləmələrinə aid nümunələrə də yer verilmişdir. Əlbəttə, tərcümədə verilən bu materiallar ixtisar edilərək orijinallığını itirsə də, məzmunun qorunub saxlanması, həm də toplama və nəşr işində ilk addım olması baxımından əhəmiyyətlidir. 1905-ci ildən sonra yayınlanan “Məktəb”, “Babayi-Əmir”, “Dəbistan”, “Rəhbər” kimi jurnallarda uşaq folkloru nümunələri (tapmaca, uşaq oyunları, acıtma, yanıltmac, düzgü və s.) nəşr edilməyə başlanır. Sözügedən nümunələrin ilk dəfə toplu halda nəşri 1912-ci ildə F.Köçərlinin “Balalara Hədiyyə” adlı kitabı ilə gerçəkləşir. Bu kitabda uşaq folkloruna aid təkərləmələr, oyun və

tamaşa mətnləri qismən də olsa yer almışdır. Ə.Sultanlının “Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən” (1964), M.Arifin “Seçilmiş əsərləri” (1970), M.Allahverdiyevin “Azərbaycan xalq teatrı tarixi” (1978), T.Fərzəliyev və İ.Abbasovun toplayıb tərtib etdiyi “El çələngi” (1983), E.Aslanovun “El-oba oyunu, xalq tamaşası” (1984), C.Heyətin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1990), P.Əfəndiyevin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1992), T.Q.Səlimov-Şağaninin “Oyun və əyləncələr də bir tarixdir” (1993), Azərbaycan folkloru antologiyaları, A.Nəbiyevin “Azərbaycan uşaq folkloru” (2000), iki cildlik “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” (2006), AMEA-nın nəşri olan Azərbaycan ədəbiyyat tarixi I c. (2004), Ə.Ağayev və Y.Səmədovun “Ümumtəhsil məktəblərində xalq oyun ənənələrindən istifadə” (2005), Ə.Qasimovun “Azərbaycan xalq oyunları” (2006), M.Təhmasibin “Seçilmiş əsərləri” I c. (2010), R.Qafarlıının “Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası” (2013) kitabları, T.Məmmədovun “Uşaq oyunları haqqında” (1973), R.Hüseynovun “Azərbaycan milli oyun xalq tamaşaları və meydan teatrı mədəniyyəti” (2012), T.Orucovun “Qarabağda xalq oyunları” (2012) məqalələri, Anadoluda isə A.Cəfəroğlunun “Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II” (1994), “Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler” (1995), M.Andın “Oyun ve Büyü” (1974), E.Artunun “Tekirdağ Folklor Araştırmaları” (1978), “Tekirdağ Folklorundan Örnekler” (1983), “Cemal Ritüeli ve Balkanlardaki Varyantları” (1993), M.Özhanın “Çocuk Oyunlarımız” (1990), “Türkiyede Çocuk Oyunları Kültürü” (1997), “Çocuk Oyun ve Oyuncak Terimleri Sözlüğü” (2005), P.N.Boratavın “Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı” (1992), “Yüz Soruda Türk Folkloru” (2003), N.S.Banarlıının “Türk Edebiyatı Tarihi” (2001), A.Kabaklıının “Türk Edebiyatı” (2004), M.Ö.Oğuz və P.Ersoyun “Türkiyede 2004 Yılında Yaşayan Geleneksel Çocuk Oyunları” (2005) kitabları, M.Andın “Çocuk Oyunlarının Kültürümüzde Yeri ve Önemi” (1979), E.Artunun “Tekirdağ Adetlerinden Boncuk Gecesi ve Sedenka”, M.Özhanın “Çocuk Folkloru” (2005) adlı məqalələri, oyun-tamaşalarla bağlı yazılmış bir çox dissertasiyalar və b. tədqiqat mövzumuz üçün əsas nəzəri material kimi istifadə edilsə də, bu çalışmalarda xalq oyun və tamaşaları dissertasiyamıza xas olan müqayisəli tipologiya şəklində monoqrafik tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir.

“Xalq oyun və tamaşalarının tipologiyası (Azərbaycan və Anadolu nümunələri əsasında)” mövzusu sistemli şəkildə nə Azərbaycanda, nə də Türkiyədə araşdırılmamışdır. Türkiyədə mövzumuzun bir qismi ilə bağlı, yəni uşaq oyunları ilə əlaqədar olaraq üç qarşılaşdırmalı və bir toplama xarakterli çalışmalar mövcuddur. Əsas ehtibarilə bu çalışmalar da toplama mahiyyətlidir. Sözügedən çalışmalardan M.Özhan və M.Muradoğlunun “Türk Cumhuriyetlerinde Çocuk Oyunları” (1997) adlı əsərdə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Türkiyə, KKTC-də olan uşaq oyunlarından nümunələr verilmişdir. Digər çalışmalar isə M.Özhanın “Türk Cumhuriyetlerinde Oynanan Çocuk Oyunları ve Tekerlemelerinin Türkiyedekilerle Karşılaştırılması” (1995), Y.Həbibov və İ.Sözenin “Anadolu və Azərbaycan Türklerinin Çocuk Oyunlarının Karşılaştırılması” (2005) adlı məqalələridir. Sözügedən çalışmaları əsas örnək olaraq yazılan və toplama mahiyyətində olan bir digər çalışma isə D.B.Çelebinin “Türkiye ve Azerbaycandaki Çocuk Oyunları ve Oyuncaklarının Karşılaştırılmalı İncelenmesi” (2007) magistr işidir. Azərbaycanda Y.Melikovanın Türkiyə türkcəsi ilə nəşr olunan “Azerbaycan ve Türk Halk Tamaşalarının Metin Kıyaslaması” (2007) adlı kitabda hər iki bölgəyə aid xalq oyun və tamaşa mətnlərinə yer verilsə də, kitabın adına uyğun olaraq bu mətnlərin müqayisəsi məsələsi öz əksini tapmamışdır. Göründüyü kimi, adlarını çəkdiyimiz bir çox kitab, məqalə, çalışmalar tam olaraq mövzunu əhatə etmədiyi kimi, toplama xarakterli olub məlumatlandırıcı özəlliyə sahibdir. Araşdırma zamanı təsnifatın tamlığı məqsədilə çap olunan toplama materialları ilə kifayətlənməyib, yeni məlumat və mətnlər də toplanıb tədqiqat prosesində istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya yuxarıda göstərilən problemlərin sistemli şəkildə araşdırılması, aparılan elmi təsnifatlar və müqayisəli təhlillər baxımından həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda ilk olması ilə mövzunun öyrənilməsinin vacibliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyada əsas tədqiqat metodu kimi tipoloji-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və struktur-semantik metodlar tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Tədqiqatın elmi yeniliklərini şərtləndirən başlıca amil Azərbaycan və Anadolu nümunələri əsasında xalq oyun və tamaşalarının

tipologiyası mövzusunun müasir elmi-nəzəri aspektdən sistemli şəkildə ilk dəfə öyrənilməsindən ibarətdir. Bunun nəticəsində tədqiqat işində bir çox yeniliklər əldə edilmişdir:

-Oyun və tamaşalar mövzularına, oynanılma yeri və zamanına görə təsnif edilərək indiyə qədər başqa araşdırmalarda rast gəlmədiyimiz təsnifatla Azərbaycan və Anadolu nümunələri əsasında qruplaşdırılmışdır.

- Folklorşünaslıqda oyun və tamaşanın sərhədi tam olaraq ayrılmamış, ilk dəfə olaraq bu araşdırmada oyun və tamaşa ayırımı dəqiqliklə göstərilmişdir.

- Uşaq oyunları adət-ənənələrlə bağlı, günlük əyləncələr, arxaik məzmunlu, dinin təsiri ilə yaranan, sosial-siyasi tarixin məhsulu olan, uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar olaraq təsnif edilmişdir. Həmçinin ilk dəfə olaraq bu çalışmada dinin təsiri ilə yaranan uşaq oyunları verilmişdir.

- “Bənövşə” və “Kəpənək” uşaq oyunlarının Azərbaycan və Anadolu variantlarının geniş şəkildə genetik-semantik təhlili verilmişdir.

- İlk dəfə olaraq heç bir antologiya və kitabda yer almayan şəxsi arxivimizə aid uşaq oyunları, xüsusilə bitkilərlə oynanılan oyunlar bu tədqiqatda verilmişdir.

- Toy mərasimi oyunları ilk dəfə olaraq müxtəlif toy mərasimlərilə (elçilik, nişan, xına gecəsi, toy, duvaqqapma) bağlı olaraq təsnif edilmişdir.

- Mövsümi oyunlar yeni başlıqlar altında (məhsul bayramı, bayram iməcilik, yaz-yay, payız-qış oyunları) təsnif edilmişdir.

- Oyun-tamaşa kompozisiyasında təkərləmələr Azərbaycanda ilk dəfə, Anadoludakı təsnifatlardan isə daha geniş, fərqli və təfsilatlı şəkildə iki əsas, bir neçə alt başlıq halında iki bölgəyə xas bənzər nümunələr əsasında verilmişdir. Eyni zamanda, ilk dəfə olaraq, təkərləmədən oyun-tamaşa kompozisiya elementi kimi bəhs edilmişdir. Həmçinin mövzu baxımından zənginliyi nəzərə alınaraq, təkərləmələr “Uşaq oyun təkərləmələrində rənglər”, “Təkərləmələrdə dağ obrazı” başlıqları altında tədqiq edilmişdir.

- Xıdır, Novruz, Ramazan, Qurban bayramları geniş və təfsilatlı şəkildə incələnərək sözügedən bayramlarda icra edilən oyun və tamaşaların təhlili və

müqayisəsi verilmişdir. Həmçinin Azərbaycan və Anadoluda Ramazan və Qurban bayramı oyunları indiyə kimi təsnif edilməmişdir.

- Azərbaycan və Şərqi Anadoluda göstərilən şəbihlər haqqında məlumat verilmiş, şəbihlə yuğ və misteriya qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ilk növbədə onun nəzəri nəticələrindən folklorşünaslıqda Azərbaycan və Anadolu xalq oyun-tamaşaları istiqamətində aparılacaq tədqiqatlarda və gələcəkdə hazırlanacaq folklor külliyyatlarında istifadə imkanları yaradır. Eyni zamanda, digər türk xalqlarının da folklor araşdırmaları üçün bu dissertasiyada sistemləşdirilib üzə çıxarılan dominant cəhətlər, yanaşma tərzini nəzəri baza rolunu oynaya bilər. İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatdan ali məktəblərin filologiya fakültələrində xalq oyun və tamaşalarının tədrisi zamanı dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Bundan başqa, mərasimlərdə, uşaq tədbirlərində həmin tamaşalar hazırlanarkən quruluşçu rejissorlar üçün elmi yanaşmaya yardım edə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın nəticələri respublika və respublikadan kənar nüfuzlu elmi məcmuələrdə çap edilmişdir. Tədqiqat işinə aid respublika və beynəlxalq konfranslara məruzələr təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil-fəsildaxili yarımfəsillər, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

UŞAQ OYUNLARININ TİPOLOGİYASI

Uşaqların fiziki, psixi, sosioloji və estetik baxımdan sağlam inkişafı, sosiallaşması, həyata hazırlanmasında oyun əvəzedilməz əyləncə vasitəsidir. Müasir dövrdə inkişaf edən texnologiya və qloballaşma ilə bağlı yaranan yeni maraq dairələri, yeni əyləncələr, kompyuter və telefon oyunları, animasiyalı çizgi filmləri əvvəllər çox gündəmdə olan uşaq oyunlarımızın unudulmasına, uşaqlar tərəfindən oynanılmamasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan uşaq oyunlarımız qorunması vacib olan milli-mədəni mirasımızdır. Bütün bunları nəzərə alaraq tədqiqatda mümkün qədər çox oyun faktlarına müraciət olunmağa çalışılmış, müxtəlif antologiya və almanaxlarda dərc olunan materiallarla kifayətlənməyərək toplama materialları da tədqiqata cəlb olunmuş və uşaq oyunları altı yarımbaşlıq altında təsnifatlandırılmışdır. Azərbaycan və Anadoluda uyğun variantlar qarşılaşdırılaraq əsas xüsusiyyətləri göstərilmək şərti ilə sistemə halda müqayisə edilmişdir.

1.1. Adət-ənənələrlə bağlı oyunlar

Ailə-məişət məsələləri ilə bağlı məişət mərasimlərindəki adət-ənənələrimiz uşaq oyunlarında öz əksini tapmışdır. Məişət mərasimlərindən biri olan toy adət-ənənələrimizlə bağlı uşaq oyunlarına Azərbaycanda “Qara qazan” (39, 405; 75, 454)// “Vermərəm, ay vermərəm” (22, 399) “Qız qaçırdı” (184, 27), “Biz Şuranın qızını istərik” (8, 16-17; 184, 23-24), Anadoluda isə “Alaydan-Bulaydan”(117, 185)// “Alaydan Alaydan” (140, 143)// “Alaylım”(195, 50), “İnci boncuk” (117, 200), “Avul” (117, 186) və “Diyojen” (117, 196) oyunlarını misal verə bilərik. Bu oyunlar toy mərasimilə əlaqəli adət-ənənələrin izlərini özündə əks etdirir. Belə ki, oyunda uşaqlar böyüklərin toy adətlərini qavradıqları qədər icra edirlər. Məsələn; “Qara qazan” oyununda uşaqlar toplaşdıqdan sonra iki dəstəyə ayrılırlar və hər dəstə özünə başçı seçdikdən sonra üz bəzəyib dayanıb dəyişir. Bu zaman uşaqlar böyüklərin toy adətlərini başa düşdükləri şəkildə icra edirlər; gəlini bəzəyirlər, saçını hörürlər, xına yaxırlar,

əllərinə güzgü və lampa götürərək oxuyub oynaya-oynaya üzü örtülü qızı (gəlini) qarşı dəstəyə tərəf aparırlar. Sonra oyunda hər şey yenidən təkrarlanır.

Toy adətlərindən olan “Qız istəmə” mərasimini isə “Biz Şuranın qızını istərik”, “Alaydan-Bulaydan”, “Diyojen”, “Qız qaçırdı” və “İnci boncuk” oyunlarında görürük. Ümumiyyətlə 4 və ya 5 nəfərlik iki qrup halında oynanılan “Alaydan-Bulaydan” və “Diyojen” oyununda hər iki qrup üz-üzə durur və qol-qola girib oynaya-oynaya dəyişirlər. “Alaydan bulaydan” oyununun dəyişməsində qız alıb- vermə, qızı vermək üçün qızıl, ip istəmə, “Diyojen” və “Qız qaçırdı” oyunlarında isə qız istəmə, qız qaçırtma kimi adətlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda “Alaylar”, “Alaydan-Alaydan”, “Alaylı”, “Alaylar-Qalaylar” kimi adlarla da bilinən “Biz Şuranın qızını istərik”, Anadoluda isə “Alaylı”, “Alilər” adlarıyla bilinən “Alaydan-Alaydan” bənzər oyunlardır. Təkrəlmələri fərqli olsa da, mahiyyətcə qız istəmə və toy adətlərinin təqlidindən ibarət olan hər iki oyun çox oyunçu ilə qrup şəklində və qızlar tərəfindən oynanılır.

Azı 6-7 uşaq tərəfindən oynanılan “İnci boncuk” oyununda isə qız istəmə mərasimində olduğu kimi qızı istəməyə gələn oyunçudan oğlanın özü və peşəsi, işi soruşulur. Bu oyunda əsasən bəy olacaq oğlanın peşəsi soruşulduğu üçün oyuna, hətta Anadolunun bəzi bölgələrində “Meslek oyunu” da deyilir. “Avul” oyununda isə, toy günü gəlini avluya, yəni həyəətə çıxaran zaman davullara vurulması adətini xatırladan “gəlin avula, vurun davula” sözləri oyunun icrasında mühüm rol oynayır.

Məişət mərasimlərimizdən olan yasla bağlı adət-ənənələrimizin yer aldığı oyunların biri “Qara qazan”dır. Oyunun birinci hissəsi toy, ikinci hissəsi isə yas mərasimlərilə əlaqəli adət-ənənələrin izlərini özündə əks etdirir. Belə ki, oyunda uşaqlar böyüklərin toy və yas adətlərini başa düşdükləri kimi icra edirlər.

Adət-ənənələrlə bağlı digər bir oyun isə “Fatmanənə uç” (46)//“Uğur böceği uçurma” (205, 328) oyunudur. Həm Azərbaycanın, həm də Anadolunun müxtəlif bölgələrində uşaqlar arasında sevilərək oynanılan bu oyun uşaqların fatmanənəni, yəni parabüzən böcəyini əllərində gəzdirərək ona söylədikləri diləklərlə həyata keçirilir. Əvvəlcə uşaqlar fatmanənə böcəyini otların, çiçəklərin içindən axtarıb tapırlar. Sonra fatmanənəni tutub əllərində gəzdirərək müxtəlif diləklər söyləyib onu

uçurdurlar. Oyunda söylənən diləklər bəzi bölgələrimizə görə az da olsa fərqlənir. Məsələn; Naxçıvan, xüsusilə də Ordubad bölgəsində “Fatmanənə, fatmanənə, uç mənə papiş gətir”, Qarabağ və Muğan bölgəsində isə uzaqda olan, uzaqda yaşayan hər hansı bir qohum-əqraba üçün darıxan uşaqlar onu görmək istədikdə, “Uçan, uçan, uç mənə xalamı (nənəmi, babamı, dayımı, bibimi və b.) gətir” (46), yaxud “Uçana, uç, uç, qanad aç, aç, get babamı gətir, get nənəmi gətir” (34, 373) kimi sözlərlə öz arzu və istəklərini fatmanənəyə çatdırırlar. Eyni ilə Anadoluda da uşaqlar uğur böcəyini (parabüzəni) əllərinə alaraq “Uç, uç böcəyim, annem sana terlik papuq alacaq” (46) təkərləməsini söyləyib böcəyi üfürüb uçurdurlar, böcək uçsa, uğur gətiriləcəyinə inanılır. Bu oyunda Fatmanənə ilə bağlı xalq inanclarının izləri və nənələrin papiş toxuma adəti və b. öz əksini tapmaqla yanaşı ayin əlaməti də vardır.

Qız uşaqlarının balaca vaxtdan sevərək maraqla oynadıqları və geniş yayılan oyunlardan biri “Evcik-Evcik”dir (29, 435; 46). Uşaqlar burada böyüdükləri ailə və mühitin adət-ənənələrinə uyğun olaraq gördüklərini, böyüklərin elədiklərini təqlid edərək özləri üçün evcik-evcik oynayırlar. Demək olar ki, Azərbaycanın bir çox bölgəsində oyun eyni qaydada oynanılır. Azərbaycanda “Evcik-Evcik, ebcik-ebcik, öycük-öycük” (8, 72), “Evcilik”, “Xalabacı” (46) kimi adlarla da bilinən “Evcik-Evcik” oyunu Anadoluda “Evcilik” (149, 313; 196, 30) olaraq bilinir. Hər iki oyunda da uşaqlar böyükləri özlərinə nümunə götürərək onları yamsılayar və ailə yaşamını, həyat tərzinin müəyyən qisimlərini canlandırırlar. Azərbaycanda və Anadoluda günlük həyatımızın aynası olan “Evcik-Evcik” oyunu müxtəlif mövzularda oynanaraq “Qonşu-Qonşu”//“Komşuculuk”, “Həkim-Həkim”// “Doktorculuk”, “Qonaq getmək”//“Misafircilik”, “Yemək bişirmək”// “Yemek yapma”, “Gəlin gətirmək” (46), “Gəlincik-Gəlincik” (98, 154) və bu kimi müxtəlif növlərinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda “Tfu, nə pıdı” (22, 399) oyunu ilə Anadoludakı “Çömlek kapmaca” (117, 195) oyunu da bir-birinə çox bənzəyir. Eyni qayda və formada oynanılan hər iki oyun yemək bişirmə adət-ənənələrimizlə bağlıdır.

1.2. Günlük əyləncələr

Azərbaycan və Anadoluda oynanılan, müxtəlif variant və növləri olan aşıq, dilsiz-səssiz, çaşdırma-zarafat, gizlətmə-gizlənmə, gözbağlıca, daş, qəpik-kart, kağız-qələm, bitki oyunları, heyvan obrazlarının canlandırıldığı oyunlar və b. əsasən günlük əyləncə məqsədilə icra edilir. Bu oyunların hər iki bölgədə bənzər variantları ilə növləri qarşılaşdırılaraq aşağıdakı kimi verilmişdir:

Uşaqların mütəmadi oynadıqları qəpik oyunlarından Azərbaycanda “Qəpik” (46), Anadoluda “Metelik”// “Metelik döndürmə” (195, 43) bir-birinə çox bənzərdir. Qəpik və mətəlik xırda pul mənasındadır. “Qəpik” oyunun bənzər növləri Azərbaycanda “Kart”, Anadoluda “Kapmaca”, “Taso”, “Çevirme” kimi oyunlardır (140, 204-205; 205, 325). Lakin bənzər şəkildə oynanılan “Kart” oyununun digərlərindən fərqi oyunun qəpiklə deyil, kibrit qutusunda kəsilmiş parçalarla oynanılmasıdır. “Çevirme”də isə əsas fərq ondan ibarətdir ki, oyunda qəpiklərlə yanaşı düymələrdən də istifadə olunur.

Azərbaycanda kağız qələmlə oynanılan “Morskoy boy” (“Dəniz döyüşü”) (46) ilə Anadoluda “Amiral batdı” (“Dəniz generalı batdı”) (140, 201) oyunları bənzərdir. Hər iki oyunun da oynanış şəkli və qaydaları eynidir. Kağız üzərinə kvadratlar çəkilərək içinə gəmilər yerləşdirilən bu oyunun Azərbaycan variantından fərqli olaraq Anadolu variantında gəmilərə xüsusi adlar verilir.

Azərbaycan və Anadoluda kağız-qələmlə oynanılan günlük əyləncələrdən biri də “Kim kiminlə harda nə edir?”//“Kim kimle nerde ne yapıyor?” oyunudur (46). Hər iki bölgədə də eyni şəkildə 4 nəfər tərəfindən oynanılan bu oyunlarda əsas predmet kağızdır. Kağıza oyunun adını meydana gətirən sualların hər birinə uyğun cavablar oyunçular tərəfindən hər dəfə kağızlar dəyişdirilərək yazılır. Nəticədə çox gülməli cavablar alındığı üçün uşaqlar bu tip oyunları oynarkən çox əylənirlər.

Günlük əyləncələr içində daha çox oğlan uşaqlarının oynadıqları “Aşıq oyunları” xüsusi yer tutur. “Aşıq” qoyun və inək kimi heyvanların ön ayaq biləklərindən çıxarılan, oynaqları hərəkətə gətirən, xüsusi forması olan sümüyə verilən addır. Aşıqla oynanılan oyuna da “Aşıq oyunu” deyilir. Bölgələrimizə görə, “Aşix”, “Aşığ” adlarıyla bilinən “Aşıq oyunu” Anadoluda da səs dəyişikliyi ilə eyni

adla, yəni “Aşık oyunu” adıyla tanınır. Ən çox oynanılan aşık oyunlarına Azərbaycanda “Cız” (22, 411; 28, 651), “Fındıq-Fındıq” (39, 407), “Aşık-Qala” (28, 652), “Aşık-Aşık” (22, 410; 6, 651), “Aşığım adam nə” (46), “Sultan” (22, 410), “Xan-Gizir” (28, 718-719), Anadoluda “Aşık”(173, 3; 195, 14; 205, 323), “Çizgili aşık”, “İkicik”, “Hüllüoğlu”, “Mireli”, “Ütmeli”, “Aşığım ne adam”, “Atdırmaç”, “Katmalı”, “Paralı”, “Çakma”, “Yummak-Açmak”, “Keçmeli aşık”, “Padişah-Vezir” (140, 70-74) və bu kimi oyunları nümunə göstərə bilərik.

Azərbaycanda oynanılan “Aşığım, adam nə” oyunu aşık oyunları içərisində çox maraqlıdır. Adətən aşığın tərəflərinə görə adama qiymət verilir. Məsələn, aşık atılarkən soruşulur: - Aşığım, aşığım Həsən nə?

Aşık arxası üstə düşərsə, deyərlər ki, Həsən əkinçi, üzü üstə düşərsə oğru, sağ yanı üstə düşərsə bəy, sol yanı üstə düşərsə eşşək, başı üstə düşərsə gəda, ayaqları üstə düşərsə şahdır.

Azərbaycanda oynanılan “Cız” aşık oyunu ilə Anadoluda oynanılan “Çizgili aşık” oyunu oynanma baxımından bir-birinə bənzərdir. Həmçinin Azərbaycanda “Cız” adıyla oynanılan bu oyun, Sivas, Acıyurt və Şərqi Anadoluda eyni adla oynanılır.

Azərbaycanın Göyçə bölgəsində oynanılan “Cız” aşık oyunu ilə Anadolunun Qaziantəp bölgəsində oynanılan “Keçmeli aşık” oyunu bənzərdir. Azərbaycanda oynanılan “Sultan” Anadoludakı “Hüllüoğlu”na bənzəyir. Azərbaycanda “Aşık-Aşık” oyununun bənzəri Anadoluda “Mireli” adıyla oynanılır.

Azərbaycanda “Xan-Gizir” aşık oyununun Anadoludakı variantı “Padişah-Vezir”dir. Azərbaycandakından fərqli olaraq Anadoludakı variantda bu oyun aşıqdan başqa kibrit qutusu və fincanla da oynanılır.

Günlük əyləncələrə Azərbaycan və Anadoluda çaşdırma-zarafat, dilsiz-səssiz, təqlid tipli oyunlar da daxildir. Çaşdırma tipli oyunlarda oyunçu söyləyəcəyini çaşmadan deməyi bacarmalıdır. Zarafat tipli oyunlarda bir, ya da bir neçə nəfərlə zarafat edərək qarşı tərəfin çətin vəziyyətə salınması əsas şərtidir. Dilsiz-səssiz oyunlarda oyunun baş iştirakçısı, yəni əbə nə edirsə, digər oyunçular da onun etdiklərini eyni ilə yamsılayır. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda “mamaça”

mənasında işlənən “əbə” sözü uşaq oyunlarında oyunu idarə edən, qrupa qarşı tək başına oynayan əsas iştirakçıya verilən adlardan biridir. E.Aslanov “əbə” sözünə qərb rayonlarımızda daha çox rast gəldiyini vurğulayaraq, həmin sözün uşaq oyunlarını idarə edən iştirakçıya verilən addan başqa uşaq oyunlarında içinə qoz, fındıq və s. atılan çalaya da deyildiyini qeyd edir (8, 255). Həmçinin bəzi bölgələrimizdə oyunu idarə edən iştirakçıya əbə yerinə molla da deyilir.

Dilsiz-səssiz oyunlardan Azərbaycanda “Laldinməz” (28, 657; 38, 304), “Hoptutdu” (8, 127), “Heykəl” (38, 303; 46), Anadoluda “Tıp” (140, 93), “Lal”// “Dilsiz” (128, 259) oyunları bənzər şəkildə oynanılan günlük əyləncəli oyunlardır. Bu oyunlarda əsas şərt danışmamaq, gülməmək, səs çıxarmamaqdır. “Tıp” oyununun başında əbə, “Aslan geliyor, kaplan geliyor, deveni tut, tıp” (“Aslan gəlir, pələng gəlir, dəvəni tut, tıp”), yaxud “1, 2, 3, 4, tıp”, “Laldinməz”də isə əbə, “Bu yer qoruqdur, qoruqdur, heç kəsin bura gəlməyə ixtiyarı yoxdur” deyir. Oyunların bir-birindən fərqlənən tərəfi isə, “Laldinməz”də əbə oyunçuları güldürmək və ya danışdırmaq üçün gülməli hərəkətlər edir, gülən və ya danışanı əbə və oyunçular vururlar, “Tıp” oyununda isə əbə güldürmək üçün heç nə etməz və gülən oyunçu sadəcə oyundan xaric edilir.

Çaşdırma tipli təqlidi oyunlardan Azərbaycanda oynanılan “Zübbə-Zübbə” (28, 654) oyununun bənzəri Anadoluda “Deve-Cüce” (140, 95; 149, 391) adıyla oynanılır. Hər iki oyunda da bir oyunçu (əbə) digərlərinin qarşısına keçərək onları çaşdırmağa çalışır. Hər iki oyunda da əsas məntiq əbənin söylədiklərini çaşmadan edə bilməkdir. Lakin hər iki oyunda əbənin verdiyi əmirlər fərqlidir, “Zübbə-Zübbə” oyununun içində “Deve-Cüce”dən fərqli olaraq təkərləmə də vardır.

Günlük əyləncələr içində yer alan təqlidi oyunlardan Azərbaycanda oynanılan “Şəngələ” (78, 159) ilə Anadoludakı “Samut” (“Dilsiz”) (195, 44) bir-birinə bənzərdir. Hər iki oyunda da oyunçular halqa şəklində oturaraq əbəni təqlid edir, edə bilməyən isə cəzalandırılır. “Samut” oyununun əsas qaydası əbəni səssiz təqlid etməkdir. “Şəngələ” oyununda isə səsli təqlidlər də vardır. Hətta “Şəngələ” oyununda əbənin əlində oyunu başlamaq və idarə etmək üçün balaca bir çubuq olur və

oyunçular ona “Şəng, şəng, şəngələ a...Qəm ələmi əlləla, ağam əlləli əlləla” deyə səslənirlər.

Çaşdırma tipli günlük əyləncəli oyunlardan Azərbaycanda “Mırt-Mırt”, yaxud “Buynuz-Buynuz” (28, 658) ilə Anadoluda oynanılan “Quş uçu” (140, 107) oyunları bir-birinə çox bənzərdir. Hər iki oyunda seçilən əbə söylədikləri heyvanlara görə oyunçuları çaşdırmağa çalışır. “Mırt-Mırt” (“Buynuz-Buynuz”) oyununda buynuzlu və buynuzsuz, “Quş uçu” oyununda isə uçan və uçmayan heyvanların adları söylənməklə oyunçular çaşdırılır.

Təqlidə əsaslanan çaşdırma tipli oyunlardan olan “Mırt-Mırt” (“Buynuz-Buynuz”) və “Quş uçdu” oyunlarının bənzər şəkildə fərqli adlarla oynanılan Azərbaycandakı müxəlif növləri “Çırtı”//“Tısbəğətis” (8, 244), “Hoppan-Hoppan”, “Vay belə vuranın halına” (28, 655), “Yanıma” (4, 31-32), Anadoluda isə “Mum dibi”, “İşçi oyunu”, “Gece-Gündüz”, “Tahin-Pekmez”, “Taklitli oyun” (140, 100) və başqalarıdır.

Çaşdırma tipli oyunlardan olan Azərbaycanda “Qaradinməz” (28, 648; 30, 383), Anadoluda “Kim vurdu” (140, 101; 195, 42) oyunları qaydaları və oynanış şəkli baxımından bənzərdir. Hər iki oyunda da əbə onu vuranın kim olduğunu tapmağa çalışır. “Qaradinməz”də oyunçular “mənəm, mənəm...”, “Kim vurdu”da “ben vurdum, ben vurdum” deyə qışqıraraq əbəni çaşdırırlar. “Qaradinməz” oyununda, “Kim vurdu”dan fərqli olaraq oyunun daha ədalətli keçməsi üçün bir müşahidəçi olur.

Azərbaycanda oynanılan “Arı zıncı” (22, 406) oyununun bənzəri Anadoluda “Cız oyunu” (174, 201) adı ilə oynanılır. Adları oyunda söylənən sözlərdən alınan bu iki oyunda əbə ona vuranı tapmağa, oyunçular isə “Arı zıncı”da “zıncı”, “Cız”da isə “cız” deyərək əbəni çaşdırmağa çalışırlar.

Azərbaycanda oynanılan “Keçili-Keçili” (28, 649) oyunu ilə Anadoluda oynanılan “Aşura pişirme” (140, 105) oyunu bənzərdir. Hər iki oyunda da oyunçuların diqqətli olması, çaşmadan danışması əsasdır. Fərq isə, oyunçuların aldıkları adlarda görülür. Birində keçinin sayını bildirən saylar, digərində aşura üçün istifadə edilən ərzaqlar iştirakçılara ad olur.

Çaşdırma tipli oyunlar içində Azərbaycanda “Quru-Yaş” (46), Anadoluda “Kara-Deniz” (117, 204) oynama şəkli baxımından və mahiyyətə eyni oyunlardır. “Kara” quru yer, torpaq mənasındadır. Bu oyunlarda əbənin tez-tez dediyi quru və yaş (kara ve deniz) sözlərinə uyğun olaraq oyunçular çaşmadan dairənin içinə və ya xaricinə keçməlidirlər.

Günlük əyləncələr qrupuna daxil olan çaşdırma tipli bir başqa oyun Azərbaycanda “Say saymaq”, Anadoluda “Bom”dur (140, 106). Hər iki oyunda da oyunçular qarşılıqlı yerlərini alaraq çaşmadan sırasıyla sayları söylərlər. Bu oyunların Azərbaycanda bir başqa növü isə “Beşonbeş” (8, 33) oyunudur.

Azərbaycanda “Bəli-Xeyr” (46), Anadoluda “Evet-Hayır” (140, 107) oyunları da bir-birinə bənzər çaşdırmalı oyunlardır. Oyunun Azərbaycan variantında soruşulan suallara çaşmadan oyunçu “bəli”, ya da “xeyr” deməlidir, Anadoluda isə, əksinə, “bəli” və ya “xeyr” demədən cavab verməlidir. Azərbaycan variantından fərqli olaraq, Anadolu variantında oyuna başlamadan əvvəl mükafat və ya hədiyyə üçün heç nə tələb edilmir.

Günlük əyləncələr qrupunda çox variantları və növləri olan gizlətmə-gizlənmə tipli oyunlar əsas yer tutur. Bu tip gizlənmə oyunlarından biri Azərbaycanda və Anadoluda oynanılan “Gizlənpaç”dır (28, 656; 46). “Gizlinpaç, gizlənpaç, qaçgizlən, gizlilimpars (Muğan), gizlənpaç, gızdələnpaç, gildirimpaç (Naxçıvan), yaşınbacı (burada “yaşın” gizlən mənasındadır), yeşinbac, yeşinbaba, yeşinbabaş, saxlambac, salanbac (şimal-qərb rayonlarımız), çapbakal (Vartaşen) və s.” (8, 119) kimi müxtəlif adlarla bilinən “Gizlənpaç” oyununun bənzəri Anadoluda “Saklanbaç” (155, 17; 196, 95) adıyla oynanılır. Eyni şəkildə oynanılan hər iki oyunda oyunçular arasından seçilən əbə sayır, hər kəs qaçıb gizlənir. Əbə əvvəlcədən müəyyənləşdirilən rəqəmə qədər sayıb qurtardıqdan sonra Azərbaycanda “Alma saraldı, gözüm qaraldı, gəldim qaç, gizlənpaç” (46), Anadoluda isə “Önüm, arkam, sağım, solum sobe, saklanmayan ebe” (46) kimi təkərləmələr söylənilir. Oyunda əsas fərq, Azərbaycan variantında ilk tapılan oyunçu, Anadolu variantında isə son tapılan oyunçu sayan, yəni əbə olur.

“Gizlənpaç”//Saklanbaç oyununun bənzər növləri Azərbaycanda “Molla haray”, Anadoluda isə “Körlebbek”, “Sinnemeç” (140, 161), “Çıldırıldı”, “Çil vurdu”

(117, 194), “Sobe”// “Sinmeç” (205, 336) “Ebeden ebeye” (117, 197), “Tin-Tin” (117, 210) və b. oyunlardır. Bu oyunlardan “Çıldır”, “Çil vurdu”, “Tin-Tin” oyunları oyunçuların qrup halında gizləndikləri gizlənpaçdır.

Gizlətmə tipli oyunlardan “Üzük-Üzük” oyununun həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda bölgələrə görə müxtəlif variantları və növləri vardır. Bu oyunlarda əsas məntiq gizlədilən üzüyü tapmaqdır. Azərbaycanda (Göyçə) “Üzük-Üzük” (28, 649) oyunu ilə Anadoluda “Yüzük saklamaç” (140, 173) oyunları oynanış baxımdan eynidir. Hər iki bölgədə qış aylarında evdə oynanılan bu oyunun Şəki variantının (41, 149) toy mərasimində oynanıldığı faktı da vardır. Oyunun Azərbaycan və Anadolu variantlarında üzük həm dəsmal, həm də fincan altında gizlədir. Hətta Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində oynanılan “Corabaltı” (41, 150) oyununda üzük corabın altında, Zəngəzurda oynanılan “Üzük-Üzük” (44, 430) oyununda üzük (halqa) ocağın ortasında gizlədir.

Azərbaycanda oynanılan “Üzük-Üzük” oyununun bənzər şəkildə və eyni qaydada oynanılan müxtəlif növlərinə isə “Alma saxlama” (184, 26-27), “Düymə-Düymə” (22, 402-403), “Fincan-Fincan” (86, 386-387), “Corab gizlətmə”, “Corabaltı” (41, s.150) və b. oyunları nümunə göstərmək olar. Bu oyunlardan “Fincan-Fincan” oyununda fincanların altında gül və halqa gizlədir, “Düymə-Düymə” oyununda təkərləmə söylənərək seçilən oyunçu şapkanın və ya dəsmalın altındakı düyməni tapmağa çalışır. “Alma saxlama” oyununda isə almanın hansı boşqabın altında olduğu, “Corab gizlətmə”də gizlədilən corab, “Corabaltı” oyununda isə, corabın altında gizlədilən üzük tapılır. Anadoluda isə, “Yüzük saklamaç” (“Üzük gizlətmə”) oyununun “Çabıt yüzük”, “Fincan”, “Başt Puşt” (140, 175), “Çıkıdık”, “Çorap saklamaca” (117, 194-195), “Ayakkabı saklama” (198, 21; 205, 333), “Piliçli tavuk”, “Şır-Şır” (117, 207,211), “Terlik saklamaca”, “Eşya saklamaca” (149, 300, 304) və bu kimi növləri vardır.

Günlük əyləncələrdə gözbağlıca oyunları da əsas yer tutur. Azərbaycanda “Gözübağlıca”(46)//“Gözbağlayıcı” (30, 384), Anadoluda “Körebə” (155, 11; 195, 13) oyunları oynanış baxımından eynidir. “Gözübağlıca” oyununda gözü bağlı olan

əbəyə oyunçular toxunaraq, “Körebe”də isə “körebe körebe” deyə qışqıraraq yerlərini bildirməyə çalışırlar. Hər iki oyunda da əbənin toxunduğu oyunçu əbə olur.

“Gözübağlıca”//“Körebe” oyununun bənzər növləri Azərbaycanda “Çax-Çax” (8, 239-240), “Haylana-Haylana” (8, 229), “Miyançı və çömçəbaşı bəzəmə” (140, 172), “Ağam mənə kor deyib” (28, 642), Anadoluda “Ali baba”, “Ebe kışkış”, “Göz bağlama” (140, 172), “Ben kimim?” (117, 190), “İp içinde gözbağı” (117, 199), “Sürdürmə” (117, 211) kimi oyunları nümunə göstərə bilərik.

Günlük əyləncələrdə uşaqların oyun vəsaiti kimi daha asan tapdıqları və onunla müxtəlif oyunlar oynadıqları daş oyunları əhəmiyyətli yer tutur. Bu oyunlar xüsusi diqqət tələb edən və əl-göz bacarığı ilə əlaqəli olub çox geniş yayılmışdır. Daş oyunlarından Azərbaycanda “Beşdaş” (46) oyunu müxtəlif bölgələrimizdə fərqli adlarla eyni qayda ilə oynanılır. Naxçıvanda “Qəzmədaş”, “Qəcəmədaş”, “Qıcmadaş”, “İtit”, “Beşdaş”, Şəkidə “Dənləmədaş” (8, 52) və Azərbaycanın bir çox bölgəsində “Qəzmədaş” və ya “Beşdaş” kimi bilinən bu oyun Anadoluda da əsasən “Beştaş” (198, 24; 205, 311) adıyla eyni şəkildə oynanılır. Adından da məlum olduğu kimi, həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda oyun beş daşla oynanılır. Oyunun Azərbaycanda müxtəlif adlarla adlandırılması isə oyunun oynanış şəkildən irəli gəlir. Belə ki, qəzmə//qəcəmə//qıcma sözləri hazırda Naxçıvanda işlədilən “qərcimək” sözündən gəlir, bunun da mənası heç kəsə imkan vermədən cəld götürmək, tutmaqdır. Oyunda yerdəki daşları bir-bir götürərkən göyə atılan saqqa daşı yerə düşmədən tutmaq məsələsi əsasdır. Şəkidə söylənən ifadədən də anlaşıldığı kimi, “Dənləmədaş”dakı dənləmə daşları bir-bir götürmək mənasındadır.

Anadoluda oynanılan “Beştaş”ın sonu Azərbaycan variantından bir az fərqlənir. Burada orta barmaqla bərabər digər barmaqlar çəngəl formasına salınaraq daşlar arasından keçirilir. Sonda göyə atılan daş Anadoluda əlin tərsi ilə, Azərbaycanda əlin içilə tutulur.

Anadoluda “Beşdaş” oyununun bənzər şəkildə oynanılan “Balık ağzı”, “Biccil”, “Eltaş” kimi müxtəlif növləri də mövcuddur (140, 177; 195, 34).

Daşla oynanılan oyunlardan Azərbaycanda “Mərə köçdü”, Anadoluda “Göçün” bənzər şəkildə torpaq zəminli açıq sahələrdə oynanılır (140, 177-179). Oyunçu sayı

hər iki oyunda eynidir; ən az iki, ən çox dörd. “Mərə köçdü” oyununda əsas vasitə kimi daş, “Göçün”də isə lobyə, noxud və ya daş istifadə edilir. Hər iki oyunda da oyuna başlayan oyunçu öz çuxurundan bir daşı saxlamaqla bütün daşları götürür və əlindəki cüt olan daşları bir-bir digər çuxurlara qoyur. Hər iki oyunda da çuxurlardakı daş sayını cüt rəqəm edə bilən oyunçu qalib gəlir. Hər iki oyunda bənzərliklərlə yanaşı fərqliliklər də vardır. Məsələn; “Mərə köçdü” oyununda hər uşaq üçün 3, “Göçün”də isə 4 çuxur qazılır. “Göçün” oyununda ortada olan çuxurlar hər bir oyunçu üçün ambar olaraq istifadə edilir. “Mərə köçdü”də bir çuxur ambar vəzifəsini yerinə yetirir. Oyunlardakı digər fərq isə daş sayındadır. “Mərə köçdü”də 21, “Göçün”də 27 daşdan istifadə olunur. Həmçinin, “Göçün” oyunundan fərqli olaraq, “Mərə köçdü” oyununda oyunçu daşları çuxurlara qoyarkən “dana, dana, qır dana, iki öküz bir dana” təkrəlməsini söyləyir və qazanılan ilk daş “mərtlik” olaraq adlandırılır.

“Göçün oyunu”nun Anadoluda bənzər növləri “Altı ev”, “Çukur Beştaş”, “Evcik”, “Mangala”, “Yalakaya”dır (148, 180).

Azərbaycan və Anadoluda eyni adla və bənzər şəkildə daşla oynanılan oyunlardan biri də “Ondaş” (184, 32) // “Ontaş”dır (140, 180). Bu oyunlarda hər oyunçu özü üçün fındıq böyüklüyündə on daşla oyun sahəsinə gəlib dairə əmələ gətirəcək formada otururlar. Oyuna başlayacaq oyunçu bütün daşları ovcunun içində birləşdirib havaya atır və əlinin tərsi ilə tutmağa çalışır. Oyunun davamı bənzər və fərqli hərəkətlər etməklə icra olunur. Anadolu variantından fərqli olaraq Azərbaycanda udan oyunçu əlindəki artıq daş sayı qədər uduzan oyunçunun ayaqlarına vurur.

Azərbaycanda “Qanlı qaya” (28, 662), Anadoluda “Kılçık kalesi” (140, 183) oğlan uşaqları tərəfindən daşla eyni qaydada oynanılan oyunlardır. Azərbaycanda oynanılan “Mozani qur, gəl məni vur” (184, 31-32) oyunu da “Qanlı qaya”nın bir başqa növüdür. Bu oyun da eyni ilə “Qanlı qaya”//“Kılçık kalesi” kimi eyni qaydalar çərçivəsində oynanılır, həmin oyunlardan fərqi isə, qurulan mozani, qalalar kimi daşdan deyil, tənəkədən olur. Digər oyunlarda daşlardan qurulan qaya, bu oyunda da tənəkədən olan mozani daşla vurulub dağıdılır. Bu oyunların Anadoluda “Kanlı

kale”, “Dikilitaş”, “Kale dikmesi”, “Malmuç” kimi bənzər şəkildə oynanılan növləri də vardır (140, 184).

Azərbaycanda “Ləpik-Qoza” (28, 653) oyunu ilə Anadoluda “Bilye”(140, 185) oyunu qayda və forma baxımından eyni şəkildə oynanılır. İki oyun arasındakı əsas fərq oyunda istifadə olunan vəsaitdir. “Bilye” oyunundan fərqli olaraq, “Ləpik-Qoza” oyunu daşla oynanılır. Ancaq bu oyunların həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda qoz, butulka qapağı, qəpik kimi şeylərlə də oynanıldığı və həmin şeylərə görə də ad alaraq müxtəlif növlərinin mövcudluğu məlumdur. Bu oyunların Azərbaycanda bənzər növləri “Qoz-Qoz”, “Daş vurdu” (28, 669), “Dörd daş” (184, 26), “Qabaq oyunu”, “Moza-Moza”, “Şar”, Anadoluda isə “Gazos kapağı fırlatma” (205, 325), “Üçgen”, “Ceviz oyunu”, “Fındık boncuk miras”, “Gazos kapağı”, “Kös”, “Çıtın” və bu kimi oyunlardır (140, 184-189).

Azərbaycanda “Qoz-Qoz” ilə Anadoluda “Çiğit” bir-birinə bənzər oyunlardır (140, 190). Hər iki oyunda da oyuna çuxur qazmaqla başlanılır. Qazılan çuxurlara kim daha çox qoz və ya ərik dənəsi sala bilsə, qazanmış olur. “Qoz-Qoz” oyunundan fərqli olaraq “Çiğit”də qoz yerinə ərik dənəsi istifadə edilir. Həmçinin hər iki bölgədə müxtəlif variantları olan bu oyunlarda qoz və ərik dənəsi yerinə diyirlənə bilən başqa şeylər də istifadə olunur. Azərbaycanda qozdan başqa daşla oynanılan “Xan-Vəzir” (184, 27-28), “Mərə”// “Mərə-Quyudibi” (41, 149), Anadoluda isə diyirlənə bilən fərqli şeylərlə oynanılan “Bilye” (205, 324), “Yuvalı çekirdek” oyunları “Qoz-Qoz”//“Çiğirt”in bənzər növləridir (140, 191-192).

Azərbaycanda “Ay xala, bir çörək ver” (22, 408), Anadoluda “Hala hala sacı ver” (140, 125) oyunları eyni qaydada və bənzər şəkildə oynanılır. Anadolu türkcəsində “hala” bizdə “bibi” deməkdir. İki oyunçu tərəfindən oynanılan bu oyunlardakı dialoqlar demək olar ki, eynidir, sadəcə olaraq xaladan istənilən şey, birində çörək, digərində isə sacdır. Həmçinin oyunun sonunda çörəyi və ya sacı götürmək istəyən oyunçunun əli Azərbaycan variantında pişik, Anadolu variantında it tərəfindən cırmaqlanır.

Azərbaycanda oynanılan “Qələndər ay qələndər” yaxud “Yengələ ha yengələ” (78, 163; 83, 168), “Bir quşum var bu boyda”, “Oyun-tapmaca” (78, 163) oyunları ilə

Anadoluda oynanılan “Kuşum kuşum bu boyda” (140, 135) oyunları eyni qayda ilə oynanılan oyunlardır. Bu oyunlarda təkərləmələrə uyğun olaraq edilən hərəkətlərlə bəzi xüsusiyyətləri verilərək təsvir edilən quşun hansı quş olduğunun tapılması istənilir. Anadolu və Azərbaycan variantları arasındakı əsas fərq, düzgün bilməyənlərin cəzalandırılması qismindədir. Oyunun Anadolu da oxşar şəkildə oynanılan bənzər növləri isə “Nesi var”, “İsim bulmaca” (Ad tapmaca), “Bir evdə” kimi oyunlardır (140, 138).

Azərbaycanda “Qız tərifləmə” (184, 30) ilə Anadolu da “Dan dan dana” (184, 110-111) oyunları eyni qaydada bənzər şəkildə oynanılır. Dairə əmələ gətirəcək şəkildə əl-ələ tutan qız uşaqları tərəfindən oynanılan bu oyunda söylənən təkərləmələr isə fərqlidir.

Azərbaycanda balaca qız uşaqları arasında oynanılan “Dovşanım” (184, 25) oyunu ilə “Dilarənin anası” (46) oynanış qayda və forması baxımından çox bənzərdir. Hər iki oyunda da oyunçular əl-ələ tutub dairə əmələ gətirirlər, bir iştirakçı isə dairənin içində oturub söylənən təkərləməyə uyğun hərəkət edir. Oyunlar arasındakı əsas fərq, dairə içində oturanın birində dovşan, o birində isə Dilarə olmasıdır. Söylənən təkərləmələrin də əsas mövzusu həmin iştirakçılarla bağlıdır. “Dilarənin anası” oyununun bənzər variantları Təbrizdə “Şəkər pənir” (99, 53), Naxçıvanda “Çaynik” (36, 454) oyunlarıdır. Bu oyunların Anadolu da bənzər növü “Yalançı Çoban” (117, 208) oyunudur. Eyni qayda və bənzər şəkildə oynanılan bu oyunun da özünəxas çobanla bağlı maraqlı təkərləməsi vardır.

Azərbaycanda “Stula oturma” ilə Anadolu da “Müzikli sandalye” (Musiqili stul) oyunları eyni forma və qaydalar daxilində icra edilir (46). Hər iki oyunda da hər dəfə iştirakçıların sayından bir dənə az stul qoyulur və oyunçular musiqinin və ya mahnının dayanması ilə cəld davranıb stullara oturmağa çalışırlar.

Günlük əyləncə məqsədilə oynanılan ələ keçirmə-götürmə oyunlarından Azərbaycan da “Dəsmal-Dəsmal” (28, 666) oyunu Anadolu da bənzər şəkildə “Mendil kapmaca” (140, 157) adıyla oynanılır. Hər iki oyunda əsas şərt dəsmalı ən qısa zamanda ələ keçirməkdir. “Mendil kapmaca” oyunundan fərqli olaraq “Dəsmal-Dəsmal” da hər qrupun bir başçısı olur və əsas vəzifəsi üç qədər sayıb növbəsi gələn

oyunçuya əmr verməkdir. Həmçinin ələ keçirilən dəsmal bütün oyunçular tərəfindən əldən-ələ verilir və təkrar mərkəzdəki oyunçuya qayıdır. “Dəsmal-Dəsmal”dan fərqli olaraq isə, “Mendil kapmaca”da oyunu udan qrup mükafatlandırılır, uduzana isə cəza verilir.

“Mendil kapmaca” oyununun Anadoluda “Bayrak oyunu”, “Mendil kapmaç”, “Kapkaç”, “Kapmaca” kimi bənzər növləri də vardır (140, 158).

Günlük əyləncələr içində heyvan obrazlarının canlandırıldığı uşaq oyunları da çox maraqlıdır. Bu oyunlardan əsasən qurd və qoyun obrazlarının yer aldığı Azərbaycanda “Qurd baba” (39, 408-410), “Ana, məni qurda vermə” (8, 18), “Nənə, məni qurda vermə” (99, 59) oyunları ilə Anadoluda “Koyun kapmaca” (117, 202), “Kurt baba” (128, 253; 198, 13), “Ebe beni kurda verme” (137, 52; 198, 25) oyunları bənzərdir. Bu oyunların hamısında qurd qoyunları tutub yemək istəyir, lakin niyyətinə çata bilmir. Oyunların fərqli cəhətləri isə, “Qurd baba”da əsas iştirakçılar Baş çoban, qurd, alabaş və qoyunlar, “Koyun kapmaca”da qurd, qoyunlar, başçı, “Ebe beni kurda verme”də isə əbə, qurd, dəvə, “Nənə, məni qurda vermə”də qurd, nənə (nənə qoyun), quzulardır. Qurdla-qoyunla bağlı bu oyunların Azərbaycan variantları oyun içi dialoqlara görə, həcmcə Anadolu variantından daha genişdir. Azərbaycanda “Qurd baba”, “Ana məni qurda vermə” oyunlarının bənzər şəkildə oynanılan fərqli növü “Qazlar-Qazlar” (28, 666; 46) // “Qazlar-Ördəklər”dir (36, 453). Bu oyunun da əsas mövzusu qurdun qazları yemək istəməsidir. “Qazlar-Qazlar” oyununun oxşar variantı Anadoluda “Kazlar içəriye” (128, 260) adıyla oynanılır. Anadoluda “Ebe beni kurda verme” oyununun bənzər növləri “İynem düştü şuraya buraya” (137, 26), “Kurt oyunu” (137, 66-67) kimi oyunlardır.

Günlük əyləncələrdən olan və heyvan obrazlarının canlandırıldığı digər oyunlardan biri də “Cücələrım”dir (46). Bu oyunun bənzər variantı Anadoluda “Annem beni kaptırmaz” (Anam məni əldən verməz) oyunudur (117, 186). Hər iki oyun eyni qaydada və bənzər şəkildə oynanılır. Hər iki oyunun əsas iştirakçıları ana, balaları, qurd və tülküdür. Azərbaycan varinatında ana toyuq, balalar cücə rolunda iştirak edir, Anadolu variantında isə ana və balaların hansı heyvanları canlandırıldığı

verilməmişdir, ancaq oyunun məzmunundan onların da toyuq-cücəni canlandırıdığı qənaətinə gəlmək olar.

Heyvan obrazları ilə zəngin olan maraqlı oyunlardan biri də “At başı” (39, 401-403) oyunudur. Yeddi heyvan (at, tülkü, canavar, ayı, pələng, dovşan, sərçə) obrazının canlandırıldığı nağılvari hadisə üzərinə qurulmuş bu oyunda uşaqlar həmin heyvanları təqlid edirlər. Oyun içi təkərləmələrlə zəngin olan bu oyun bir çox xüsusiyyətləri baxımından tamaşaya bənzəyir.

Günlük əyləncələr içində bitkilərlə oynanılan oyunlar hər zaman maraq doğurur. Bu cür oyunlar uşaqların təbiətlə iç-içə olmasında böyük rol oynaması ilə bərabər onların təbiətdə olan gözəl bitki və çiçəkləri öyrənmələrində əsas vəsaitəyə çevrilir. Bitki oyunlarına Azərbaycanda “Traktor”, “Qar yağdı”, “Atış”, “Qol”, “Fal”, “Zəng”, Anadoluda “Üfürmə”, “Seviyor-Sevmiyor”//“Papatya falı”, “Pıtırak” və b. nümunləri göstərə bilərik (46). Bu oyunlardan “Traktor” xalq arasında qıyaq otu kimi bilinən bitkinin qılçığından, “Qar yağdı” oyunu isə uşaqların üfürmə dediyi otdan, “Atış” oyunu bağayarpağının toxumlamış zoğundan, “Qol” oyunu şam ağaclarının qozasından, “Pıtırak” tikanlı bitkidən oynanılır. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda “Qar yağdı”//“Kar yağıyor”, yaxud “Üfürmə” adıyla bilinən oyun, “Fal” ilə “Seviyor-Sevmiyor” oyunları eyni qaydada oynanılır. “Seviyor-Sevmiyor” oyunu daha çox papatya (çobanyastığı) ilə, “Fal” oyunu isə çobanyastığından əlavə bir çox ləçəkli çiçəklərlə, güllərlə oynanılır. “Fal” oyununun “Seviyor-Sevmiyor”dan bir fərqli cəhəti isə, burada uşaqların sadəcə, kiminsə onu sevib sevmədiyini yox, həmçinin bir işin alınıb alınmayacağını, sevdiyi insanların (nənə, baba, xala və b.) gəlib-gəlməyəcəyini bilməsi, yaxud da hər hansı bir oyunun oynanılıb-oynanılmayacağına, bir işin görülmə-görüləcəyinə qərar verilməsi və s. üçün oynanılır.

1.3. Arxaik məzmunlu oyunlar

Arxaik məzmunlu oyunlar, adından da anlaşıldığı kimi arxaikləşmiş, köhnəlmiş və hazırda uşaqlar tərəfindən oynanılmayan oyunlardır. Bu tip oyunların Azərbaycanda antologiya kitablarında toplanmış zorxanaçılıqla bağlı bir neçə növünə

rast gəldik. Ancaq həmin oyunların Anadolu variantlarını tapa bilmədik. Lakin bu, o demək deyil ki, bu tip oyunlar Anadolu da yoxdur. Çünki bu oyunların Azərbaycan və Anadolu da keçmişdə çox dəbdə olduğu türk xalqlarının ortaq dəyərləri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında igidlərlə yanaşı uşaqların da ad almaq, igidlik göstərmək üçün güləşlər keçirdiyi (igidlərin güləşi, buğayla güləşmək və b.), oxla, qılıncla döyüş oyunları, at yarışları, at üzərində müxtəlif oyunlar oynadığı inkar edilməz bir həqiqətdir. Bu gün bu tip oyunların oyun elementləri və ünsürləri həm Azərbaycanda, həm də Anadolu da keçirilən müasir bayramlarda daha çox böyüklər tərəfindən göstərilən meydan tamaşalarında özünü göstərir.

Azərbaycanda xüsusilə oğlan uşaqlarının oynadığı psixoloji inam və fiziki güc, qüvvət tələb edən və hazırda arxaikləşmiş olan oyunlar da vardır. Uşaqların savaşa və çətin şəraitə hazırlanmasında olduqca böyük rol oynayan bu oyunlar türk millətinin həyat tərzi, dünyagörüşü, adət-ənənələrlə bilavasitə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, türk cəmiyyətində bir kişinin igid, mərd, cəsur və güclü olması istənilədiyi üçün uşaqlıqdan etibarən təlim-tərbiyəsi həmin istiqamətdə aparılır ki, bu məziyyətin oyunlarla da gerçəkləşdirildiyinin şahidi oluruq. Oğlanlar tərəfindən oynanılan bu cür oyunlara “Qurşax tutmaq” (28, 647), “Zorxanaçılıq” (29, 431), “Hərbə-Zorba” (28, 644), “Bıçaq-Bıçaq” (33, 319; 46), “A Huy-Huyu” (28, 645), “Qılinc-Qılinc” (33, 311) kimi oyunları nümunə göstərə bilərik.

Çox qədim və geniş yayılmış oyunlardan biri olan “Hərbə-Zorba”da özünə və gücünə güvənən iki oyunçu meydana çıxıb bir-birini yumuruqlamağa başlayır. Təpik atmağın qadağan olduğu bu oyunda rəqib aldığı zərbələrdən yerə düşsə və ya yorulub dayansa, oyun bitir və qalib alqışlanır. Fiziki güc istəyən digər oyun “Zorxanaçılıq”da iki qrupa ayrılan oyunçular 4 kq ağırlığında bir ağacı qaldırıb 100-ə qədər sayıb saxlamalıdır, saxlaya bilməyənlər cəzalandırılır. Hansı qrupda işin öhdəsindən gələn oyunçu sayı çox olsa, həmin qrup qalib olur. Yenə cəsarət və fiziki gücün əsas olduğu oyunlardan biri də “Qurşaq tutma”dır. Bu oyunda oyunçu rəqibin qurşağından yapışıb havaya qaldırılmalıdır. İki qrup halında oynanılan “A Huy-Huyu” oyununda da dəstələr savaşa çıxır, savaşa çıxmayan qorxaqlar isə cəzalandırılır. İki qrup arasında

deyişmə şəklində söylənən çoxlu təkərləmələr oyunun əsasını təşkil edərək hərəkətlərin icrasında da mühüm rol oynayır.

Arxaikləşmiş oyunlarımızdan biri də “Bıçaq-Bıçaq”dır. Vaxtilə oğlanlar tərəfindən oynanılan, xüsusi bacarıq və diqqət tələb edən bu oyunda bıçaqla müxtəlif nömrələr göstərilir.

Arxaikləşmiş oyunlardan Anadoluda “Çıkrıncak” (195, 16) oyunu bir zamanlar İstanbulda oynanılan “Tahtaravalli”yə bənzəyir. “Tahtaravalli” oyununun eyni bənzəri vaxtilə Ordubadda “Xanbəzəmə” mərasimində “Dəli qazan” (46) adı ilə icra olunmuşdur. “Çıkrıncak” oyunun izləri isə, 15 il əvvələ aiddir, hazırda gənclər tərəfindən xatırlanmayan arxaikləşmiş oyunlardandır. Anadoluda bir zamanlar çox sevilərək oynanılan “Eğir”//“Güdü” (195, 18) oyunu xokkey oyununa çox bənzəyir və vaxtilə dədə-babalarımızın oynadığı arxaikləşmiş oyunlardan biridir.

1.4. Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan oyunlar

Sosial-siyasi tarixin özü ilə gətirdiyi oyunlarda müharibə və savaşı səhnələrinin izləri qorunub saxlanmışdır. Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan oyunlardan biri Azərbaycanda “Müharibə” (46) oyunudur. Bu oyunun digər variantı isə “Kıx” (33, 310) və “Atış” oyunudur (46). İki və daha çox uşaqla oynanıla bilən bu oyunlarda uşaqlar əllərinə silaha bənzər bir çubuq alıb, ya da baş və işarət barmağı açıq digərləri yumulu vəziyyətdə sağ əlini silah formasında tutub gördükləri rəqib oyunçulara atış açaraq oynanılır. Silahla vurulma zamanı “Müharibə” oyununda “dış-dış” deyərək tapança səsi çıxarılır, “Kıx” oyununda “kıx”, “Atış” oyununda isə “atış”, “bap-put” kimi səslər çıxarılır. Bənzər şəkildə oynanılan bu oyunlar “Müharibə” oyunun variantları olub silahla savaşımaq, əsir almaq, öldürmək kimi müharibə-savaşı səhnələrilə zəngindir. Xüsusilə “Müharibə” oyununda 1941-1945-ci illərdə alman faşizmi ilə aparılan savaşı xatırladılır. Təkərləmələrdə alman faşizminə qarşı mübarizə əzminin tərbiyə edilməsi əsas amil kimi nəzərə çarpmaqdadır:

Germaniya,

Gəl davıya.

Tankımız xoda düşdü,

Süleyman yada düşdü... (46)

Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan digər oyunlar isə qala mahiyyətində olan dairələrdə dayanan oyunçu və ya oyunçuların kəməri qoruduğu oyunlardır. Cəsarət, dözümlülük və cəldlik tələb edən bu tip oyunlarda qala keşiyində duraraq qoruyuculuq etmə, əsir düşmə, mübarizə aparma səhnələri bizə tarixdə olan qalaları işğal etmək üçün həyata keçirilən döyüşləri xatırladır. Qala döyüşləri ilə bağlı bu tip oyunlardan Azərbaycandakı “Dirədöymə” (33, 321) ilə Anadoludakı “Kemer” (140, 153) eyni qaydada qrupla oynanılan, dairənin içindəki oyunçuların kəməri qoruduğu, dairənin xaricindəkilərin isə kəməri götürməyə çalışdığı bir oyundur. Hər iki oyunun da Azərbaycanda və Anadoluda bənzər şəkildə oynanılan müxtəlif növləri vardır. “Dirədöymə” oyununun “Turna vurdu”, yaxud “Cızıq turnası” (83, 167-168), “Qayış-Qayış” (39, 407), “Çizik” (184, 25) kimi növləri vardır. “Dirədöymə” oyununun Anadolu versiyası olan “Kemer”in isə, “Cıza girme”, “Kayış”, “Kemer turnası” növləri mövcuddur (140, 155).

Qala və əsir düşmə məsələləri olan müharibə oyunlarından “Tabya kapmaca” (117, 208) ilə “Ateşlik oyunu” (117, 186) bir-birinə bənzər iki oyundur. Anadolunun Təkirdağ bölgəsində iki qrup halında oynanılan bu oyunların məzmunu, əsir düşmədən bir qaladan digərinə atəş (od) aparmaqdır.

Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan oyunların bir qismi siyasi-tarixi şəxsiyyətlərlə də bağlıdır. Bu tip oyunlardan biri Anadoluda oynanılan “Bezirgan Başı” (117, 190; 155, 14) oyunudur. Oyunun əsas iştirakçılarında olan iki başkanın (başçının) adları çox maraq doğurur. Belə ki, başçıların birinin adı Atatürkün altın (qızıl) saati, digəri isə Atatürkün altın bilərziyidir. Oyunda siyasi-tarixi şəxsiyyət olan Atatürkün adı və onun özəl əşyaları ilə yanaşı vəzifəyə seçilmə kimi sosial-siyasi məsələlər də əsas yer tutur.

Sosial-siyasi tarix və idarəçiliklə bağlı oyunlardan biri də “Şah-Vəzir oyunu”dur (46). İştirakçıları şah, vəzir, cəllad və oğru olan bu oyunda keçmişdə olan idarəçilik sistemi təsvir olunaraq oğrunun vəzirin istəyi və xanın əmri ilə cəllad tərəfindən necə cəzalandırıldığı göstərilir. Azərbaycanda “Şah-Vəzir”, Anadoluda “Katil kim?” (140, 206) oyunları bir-birinə bənzərdir. Hər iki oyun kağızla oynanılır.

Dörd balaca kağıza “Xan-Vəzir” oyununda şah, cəllad, oğru, tapan, “Katil kim?” oyununda isə qatil, polis, boş və zonq yazılır. Daha çox qış aylarında ev şəraitində oynanılan bu oyunlar arasındakı əsas fərq, birində oğrunu, digərində isə qatili tapmaqdır. Həmçinin “Katil kim?” oyunundan fərqli olaraq “Şah-Vəzir”də şahın istəyinə uyğun olaraq cəzalar tətbiq edilir.

1.5. Dinin təsiri ilə yaranan oyunlar

Azərbaycanda və Anadoluda dinin təsiri ilə yaranan oyunlara daha çox Ramazan, Qurban və Xıdır bayramlarında oynanılan bir qisim oyunları nümunə göstərə bilərik. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan və Anadoluda əsas dini bayramlar Ramazan və Qurban bayramıdır. Xıdır bayramı isə, dində olmayan bir bayram olsa da, Xıdır peyğəmbərin xeyir-duasını almaq məqsədi ilə icra edildiyi məlumdur. Xıdır və ya İlyas peyğəmbərlə bağlı dini inancların öz əksini tapdığı bu bayam özlüyündə dini xarakter daşıyır. Hər iki bölgədə bu üç bayramla əlaqəli icra edilən bir qisim oyunlar da vardır ki, heç də dini məzmun daşmır və demək olar ki, dinlə əlaqəsi olmayan digər bayramlarda da oynanılır. Lakin Xıdır, Ramazan və Qurban bayramlarında oynanılan elə uşaq oyunları var ki, sırf bu bayramlara xasdır və dinin təsiri ilə yaranan oyunlar qrupuna daxildir. Həmin oyunlar aşağıdakılardır:

Azərbaycanın bəzi bölgələrində, xüsusilə Naxçıvan, Ordubad, Zəngəzur, Qazaxda qeyd edilən Xıdır bayramında oynanılan “Xıdır-Xıdır” (35, 105; 45, 91-92; 32, 100-102) oyununda öz əksini tapan Xızır peyğəmbərlə bağlı xalqın dini inancları bu oyunun dinin təsiri ilə yaranan oyun olduğu fikrini irəli sürməyimiz üçün əsas faktır. Həmçinin Anadolunun Təkirdağ bölgəsində Xıdırəlləzə (Xıdır bayramına) xas “Deyirmançı” tamaşası ilə “Canım” və “Kanarya” (114, s.10-13) oyunları şəkli və məzmunu baxımından qədim türk din və inanclarıyla bağlı keçirilən ayinləri xatırladır. Ritual mənşəli “Deyirman tamaşası”nda Xızır ilə bağlı “bolluq-bərəkət” inancının izlərinin öz əksini tapması da bu tamaşa və oyunların dinin təsiri ilə yarandığının açıq göstəricisidir.

Azərbaycanda və Anadoluda ramazan ayının on beşinci günü uşaqlar tərəfindən oynanılan və dinin təsiri ilə yaranan maraqlı oyunlar vardır. Həmin

oyunlardan biri, Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Ordubad rayonuna xas “Orucun onbeşi” (36, 90; 46) oyunudur. Bu oyunun bənzəri Anadolunun müxtəlif bölgələrində “Amin bağırma” (197, 22-24), “Tömbelek” (197, 98), “Yoklama” (197, 100), “Sele sepet top kandil” (197, 90-92), “Helesa” (197, 54-55) kimi fərqli adlarla eyni qaydada və bənzər şəkildə oynanılır.

Dinin təsiri ilə yaranan ənənəvi tamaşalardan biri də Anadoluda “oyun” kimi bilinən və Qurban bayramında göstərilən “Deve oyunu”dur (197, 45). Qurban edilən dəvələrin rəmzi kimi dəvə fiqurunun içinə girərək göstərilən bu oyun İslam dinində çox əhəmiyyətli yeri olan “Həzrəti İsmayılın qurban edilmə hadisəsi”nin simvolu olaraq dinin təsiri ilə yaranan tamaşadır.

Yuxarıda qısaca bəhs etdiyimiz dinin təsiri ilə yaranan oyunlar haqqında geniş məlumatı ikinci fəsil olan bayram tamaşaları (Xıdır, Ramazan, Qurban bayramları) içində yer verilmişdir.

1.6. Uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar

Yuxarıda verdiyimiz beş yarım fəsildə yer alan təkərləmə və hərəkətlərlə zəngin oyunlarımızda əslində nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunların izləri var. Lakin “Uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar” başlığı altında verdiyimiz oyunlar sırf daha çox həmin məqsədə xidmət edir.

Uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynadıqları oyunlara top, tullanma-hoppanma, qaçma-qovalama, tutma-ələ keçirmə, ağac-dəyənək, söz oyunları və b. daxildir. Bu oyunların bəziləri sırf bədən tərbiyəsi, bəziləri nitq, bir qismi də həm nitq, həm də bədən tərbiyəsi ilə bağlı oyunlardır. Adından da anlaşıldığı kimi, bu oyunlar uşaqlarda nitqi inkişaf etdirməklə yanaşı, müxtəlif idman hərəkətlərinin icra olunmasıyla, həm bədəni fiziki cəhətdən tərbiyə edir, həm də uşaqların fiziki, psixoloji və sosioloji cəhətdən inkişafını təmin edir.

Uşaqların bədən tərbiyəsi məqsədilə oynadıqları oyunlar içində tullanma-hoppanma tipli oyunlardan Azərbaycanda “Dom-Dom” (184, 26), “Klas-Klas”, “Klas”, “Təkayaq”, “Cızıq” (46), Anadoluda “Seksek” (140, 76; 205, 314) kimi

adlarla oynanılan “Cızıq oyunları”nın oynanış və yerə çəkilən şəkillər baxımından bənzər və müxtəlif variantları vardır.

Tullanma-hoppanma tipli oyunlardan Azərbaycanda “Rezinko” (184, 33-34; 46) oyununun bənzəri Anadoluda “Çin-Çon”, “Lastik” (140, 83) adlarıyla oynanılır. Rezinin içində fərqli hərəkətlər etməklə müxtəlif cür oynanılan bu oyunda əsasən rezin üzərindən tullanılır.

Tullanma-hoppanma ilə bağlı oyunlardan Azərbaycanda “İp” (46), Anadoluda “İp atlama” (155, 8) oyunlarının oynama şəkli və qaydaları bənzərdir.

Azərbaycanda “Yoldaş, səni kim apardı?” (140, 84), Anadoluda “Seç seçəbildiyini” (184, 118) adıyla bənzər şəkildə oynanılan bu oyunların Azərbaycan variantında qrupa aparılan uşaq əbə tərəfindən itələnərək, Anadolu variantında isə əbə tək ayağı üstə tullana-tullana aparılır.

İdman hərəkətlərinin icra edildiyi uşaqların bədən tərbiyəsilə bağlı oyunlar içində ağacla-dəyənəklə oynanılanları mühüm yer tutur. Vaxtilə çox oynanılan ağac-dəyənək oyunlarının variantları və növləri çoxdur. Azərbaycanda “Çiling-Ağac” (“Çiliy-Ağac”, “Çilik-Ağac”) (28, 643; 33, 309), “Fil cızı” (22, 405-406), Anadoluda “Çelik-Çomak” (117, 193; 196, 44), “Tutmalı çelik”, “İstanbul çeliği” (140, 88-89) adlarıyla oynanılan ağac-dəyənək oyunlarında Azərbaycanda uzun çubuğa ağac, qısa çubuğa çiling, Anadoluda isə uzuna çomak, qısaya çelik adı verilir.

“Çəlikçınağ, çilikçilik, kalçəmbə”, dimin, diminçub, düdalə, əlavəd (cənubda), narquli, maqquli (Bakı və cənub-şərqi bölgələrdə), qaqulla-maqulla (Vartaşen)” (8, 240) kimi adlarla da bilinən “Çiling-Ağac” oyununun oynanış şəkli Anadoluda “Tutmalı çelik” oyununa bənzəyir. Hər iki oyun arasında əsas fərq oyun içində həyata keçirilən qiymətləndirmə sistemindədir.

Azərbaycanda oynanılan ağac-dəyənək oyunlarından olan “Fil cızı”, Anadoluda “İstanbul çeliği” adlı oyuna bənzəməkdədir.

Anadoluda ağacla-dəyənəklə oynanılan çəlik-çomaq oyunlarının “Adi çelik” (195, 30), “Cızıq”, “Kuyulu çelik” (140, 90), “Çapar”, “Çalo-Çalo”, “Zalaka” (117, 193,213) kimi növləri də mövcuddur.

Ağacla-dəyənəklə bir-birinə bənzər şəkildə oynanılan digər oyunlara Azərbaycanda “Şütümə” (39, 418), “Şappı-Şappı” (28, 750), Anadoluda “Can değeneği” (140, 90), “Çivi çakma” (174, 218) oyunlarını nümunə göstərə bilərik. Anadoluda bənzərinə rast gəlmədiyimiz, Azərbaycanda ağacla oynanılan digər oyunlara “Zopa-Zopa” (28, 722), “Ağac-Ağac”, “Biz” (29, 433), “Şortağac” (41, 150) və b. oyunları misal verə bilərik.

Bədən tərbiyəsi oyunları içində qaçma-qovalama tipli oyunlar həm şəhərlərdə, həm də kənd yerlərində daha çox açıq sahələrdə, çöldə-bayırda oynanılan oyunlardır. Bu tip oyunlardan Azərbaycanda “Siçan-Pişik” (33, 308; 46) ilə, mənası siçan-pişik olan “Fare-Kedi” (140, 147) oyunu eyni qaydada Anadoluda oynanılır. Hər iki oyunda da oyunçulardan biri siçan, digəri isə pişik olaraq oynanılır. Pişik siçanı tutana qədər qovalayır. Tutduqdan sonra digər oyunçularla oyun bu şəkildə davam etdirilir.

Qaçma-qovalama oyunlarından Azərbaycanda oynanılan “Qovala-Qaç” (46) oyununun bənzəri Anadoluda tutmaq mənasında olan “Yakalamacılık” (184, 126) adıyla oynanılır. Hər iki bölgədə də qruplar halında oynanılan bu oyunda oyunçular iki qrupa ayrılaraq bir qrup digərini tutmağa çalışması ilə icra olunur.

Azərbaycanda oynanılan “Qovala-Qaç” oyununun bir başqa variantı isə “Qaçtı-Tutdu” oyunudur (140, 151). “Qaçtı-Tutdu” oyununun “Qovala-Qaç”dan fərqi odur ki, bu oyunda qruplara ayrılma yoxdur, oyunda təkərləmə söyləyərək seçilən bir nəfərin (əbənin) digər oyunçuların arxasınca qaçaraq yaxaladığı oyunçuya əbəliyi təhvil verməsidir.

Anadoluda isə “Yakalamacılık” oyununun “Kovalamaç”, “Ceylan kaçtı”, “Çır”, “Gıllıp” (140, 151), “Don”, “Kovalamaca” (117, 197,203) kimi müxtəlif növləri vardır.

Azərbaycanda “Dəyirman” (140, 149) oyunu ilə “Papaq” (3, 55) oyunu bir-birinə çox bənzərdir, hər ikisində papağı ələ keçirmə, götürmə məsələsi var. “Dəyirman”da papaqsız olan əbə oyunçulardan birinin papağını götürməyə çalışır, “Papaq”da isə əksinə əbənin başındakı papağı götürməyə çalışırlar. “Dəyirman” oyununun bir bənzəri isə “Quşlar ağacda” (140, 151) oyunudur. Eyni qaydada

oynanılan bu oyunun “Dəyirman”dan fərqi, əbənin oyunçulardan papağı yox, ağacı almağa çalışmasıdır. “Quşlar ağacda” oyununun eynisi bənzər şəkildə Anadoluda “Ağaç kapmaca” (140, 151) adıyla oynanılır. Hər iki oyunun həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda bənzər şəkildə oynanılan müxtəlif növləri mövcuddur. “Quşlar ağacda” oyununun Azərbaycandakı digər variantı “Hündürə çıxma” və ya “Yüksəkdə durmaq”, “Ağaç kapmaca” oyununun Anadoludakı müxtəlif növləri isə “Ali cambaz”, “Ayak yere basmaz”, “Kale kapmaca”, “Tutdum direk” (140, 152), “Yerden yüksək” (117, 211), “Taştayım-Topraktayım”, “Alçaktayım-Yüksekteyim” (128, 250,255) və bu kimi oyunlardır.

Bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan, həm müxtəlif variantları, həm də bənzər növləri olan top oyunlarında əsas vəsait kimi atılıb, tullanıb-düşən toplardan başqa meşin və ya parçadan tikilərək içi doldurulmuş toplardan da istifadə olunur. Hədəfi vurmaq məqsədilə oynanılan bu oyunlar qaçmaq, qovalamaq, güc sərf edərək vurub dağıtmaq və bu kimi fiziki hərəkətlər daxilində yerinə yetirilir.

Azərbaycanda topla oynanılan “Ortada qaldı”//“Ortaya girdi” yaxud “Top vurdu” oyunu eyni qayda ilə Anadoluda “yandıran top” mənasında olan “Yakan top,” yaxud “Yakar top” adıyla oynanılır (46). Azərbaycanda “Cıza girmə” (28, 650), “Qırqovul” (36, 455), “Arada vurdu” (99, 37), Anadoluda “Daire”, “Bir kol bir can”, “Ortada siçan” (140, 195), “Can almaca” (117, 192) kimi oyunlar “Top vurdu”//“Yakar top”un oxşar növləridir.

Azərbaycanda “Papaq atdı” (184, 33), “Dədə boyu” (184, 26), “Qaçtı-Tutdu” (28, 667), Anadoluda “Pata-Küte”, “Rengli istop” (140, 197), “İstop” (124, 204; 155, 16) oyunları bənzər şəkildə oynanılır. Bu oyunlardan sadəcə “Papaq atdı” papaqla, digərləri isə topla oynanılır.

Azərbaycanda “Südlüsümük”//“Sütdisülük” (8, 191), Anadoluda sümük mənasında olan “Kemik”//“Aşık” (140, 197) oyunları eyni qaydada və bənzər şəkildə oynanılır. Azərbaycanın Muğan bölgəsində “Sümüyatma”, “Sütməçülüy”, Göyçay və Qazaxda “Sütməsülüh” adlarıyla bilinən “Südlüsümük” oyununun Azərbaycan variantı sümükdən başqa topla da oynanılır. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda oynanılan bu oyunlarda əsas məqsəd uzağa atılan sümüyü tapmaq və əldən

verməməkdir. Bu tip oyunlarda uzağa atma, əldə olanı qorumaq üçün mücadələ etmək, qaçmaq-qovalamaq kimi fiziki güc tələb edən idman hərəkətləri icra olunur.

Azərbaycanda və Anadoluda eyni adla və eyni qaydada bənzər şəkildə icra olunan “Yeddidaş”//“Yeditaş” (46) topla oynanılır. Bu oyun Azərbaycanda “Pobeda” adıyla da çox məşhurdur və rusca olan həmin sözün mənası “qələbə” deməkdir. Bu da oyun iştirakçılarının topla vurulmadan daşları vaxtında üst-üstə qoyub qurtardıqdan sonra pobeda (qələbə) deməsindən irəli gəlir. “Yeddidaş” oyununun Azərbaycanda oynanılan bir başqa variantı isə “Yeddişüşə” oyunudur. Bu oyunun “Yeddidaş”dan əsas fərqi daş yerinə, oyunun adından da anlaşıldığı kimi, şüşə qırıqlarından istifadə edilməsidir. Anadoluda isə “Yeddi daş”// “Yeditaş” oyunun bənzər variantı “Tombili-Tongili” (117, 209) oyunudur.

Azərbaycanda oynanılan “Çippolik” (184, 24) və “Çilədə” (140, 201) oyunları bir-birinə bənzər oyunlardır. Hər iki oyunda əvvəlcə əridilmiş qurşundan, qoyun və ya keçi dərisindən istifadə edərək top əldə edilir və həmin topla müxtəlif idman hərəkətləri və ayaqla fiziki hərəkətlər yerinə yetirilərək oynanılır.

Azərbaycanda və Anadoluda oynanılan elə uşaq oyunları da var ki, bunlar sırf nitqin inkişafı məqsədilə oynanılır. Nitqin inkişafı üçün oynanılan oyunlarda söz oyunları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tip oyunlarda uşaqlar yeni-yeni sözlər, anlayışlar öyrənməklə yanaşı düzgün tələffüzü də mənimsəyərək nitqlərini inkişaf etdirirlər.

Söz oyunlarından Azərbaycanda “Əmi-Əmi”// “Qaçdı-Qovdu” (34, 375) ilə Anadoluda “Uzun urgan” (117, 210) mövzu və məzmun, oyun içi təkrəlmələri baxımından çox bənzərdir.

Azərbaycanda və Anadoluda oynanılan söz oyunlarına “Telefon” və “İnsan adı söyləmə”, “Meyvə adı söyləmə”, “Heyvan adı söyləmə”, “Son hərfə görə söz demə”, “Yanıltmac söyləmə”, “Son sözlə başlayan mahnı oxuma” və b. oyunları nümunə göstərə bilərik (46).

Söz oyunlarından Azərbaycanda oynanılan “Beş barmaq” (22, 402; 35, 413; 46) oyunu ilə Anadoluda oynanılan “Parmak” (155, 13) oyunları bir-birinə çox

bənzərdir. Balaca uşaqlara barmaqların adını öyrətmək məqsədilə müxtəlif təkrəlmələr söylənən bu oyunlar nitqin inkişafına kömək edir.

Azərbaycan və Anadoluda oynanılan bir qisim oyunlar həm nitq, həm də bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılır. İdman hərəkətləri və təkrəlmələrlə zəngin olan bu tip oyunlarda uşaqlar söylədikləri sözlərə uyğun olaraq fiziki hərəkətləri icra edirlər. Bu tip oyunlara “Bənövşə”, “Kəpənək”, “Göydə nə var?”, “Dəsmal aldı qaç”, “Ənzəli”, “Uzun eşşək” və bu kimi nümunələri göstərmək olar.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində “Qıyqılınc”, “Qıncılış”, “Bənövşə”, “Mənögşə”, “Qız qaçırdı”, “Adı gözəl”, “Ağtərək” kimi adlarla oynanılan “Bənövşə” (1, 73; 14, 405; 18, 196) oyunu eyni qaydada və bənzər şəkildə Anadoluda bənövşə anlamında olan “Menekşe” (117, 47; 140, 139; 161, 84-87) adıyla icra olunur. Eyni məntiq və formada oynanılan bu oyunlarda əsas fərq oyun içi söylənən təkrəlmələrdədir.

Azərbaycan və Anadoluda eyni adla və bənzər şəkildə oynanılan “Göydə nə var?” (46)// “Gökte ne var?” (195 40) oyununda edilən fiziki hərəkətlər, oyun içində söylənən təkrəlmələr uşaqların bədən və nitq tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Göyçədə oynanılan “Adın nədi?” (28, 656) oyunu isə “Göydə nə var?”ın bənzər növüdür. “Adın nədi?” oyunun digərlərindən fərqi adından da anlaşıldığı kimi oyun içində söylənən təkrəlmədə oyunçudan adının soruşulmasıdır. “Göydə nə var?” oyunun Anadoludakı digər növləri isə bunlardır: “Boncuk oyunu”, “Hoppacık”, “Sen çardak, ben bardak” (140, 204).

Azərbaycanda “Kəpənək” oyunu Anadoluda eyni anlamda “Kelebek” adıyla bənzər şəkildə oynanılır. Hər iki bölgədə də oyun içində söylənən təkrəlmələr çox çeşidlidir.

Azərbaycanda oynanılan “Dəsmal aldı qaç” (33, 305; 46) oyunu ilə Anadoluda oynanılan “Yağ satarım, bal satarım” (46; 205, 339) oyunu eyni qaydada oynanılır. Bənzərlikləri çox olan bu oyunlarda fərqli cəhətlər də vardır. Azərbaycan variantında Anadoludakından fərqli olaraq, dairədə əbə olan oyunçu oturur. Oyunun Azərbaycan variantlarında təkrəlməli və təkrəlməsiz olanlar var. Azərbaycanda təkrəlməli olan

variantda “Ocaq yandı, su qaynadı...” , Anadoludakında isə “Yağ satarım, bal satarım, ustam ölmüş ben satarım...” kimi melodiyalı təkrəlmələr vardır.

“Dəsmal aldı qaç”//“Yağ satarım, bal satarım” oyunlarının Anadoluda bənzər növləri “Mendil saklama”, “Benimle gel”, “Yağ satarım, duz satarım”, “Tura kapmaca” və bu kimi oyunlardır (140, 169). Həmçinin Anadoluda oynanılan “Taka-Taka Takara” (140, 168) oyunu da “Dəsmal aldı qaç” oyununa bənzər şəkildə oynanılır. Bu oyunda oyunçuların arxasına dəsmal yerinə tənəkə qoyulur. Bu tip dəsmal oyunlarında qaçma-qovalama kimi idman hərəkətləri yerinə yetirilir, həmçinin söylənən təkrəlmələr nitqin inkişafında mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda oynanılan “Hancarı”, “Çıxarda”, “Atlanbac”, “Bildirbir”//“Birdirbir”, “Qalaşma”, “Yatıbhopbanma”, “Eşşəyim-Eşşəyim”, “Eşşəkbeli”, “Eşşək belin sındırdı”, “Eşşək belin xırç”, “Sərmanə”, “Gəzit”, “Əzəldir”, “Dəyməzlər”, “Qısa artırma”, “Uzun artırma”, “Qoşa artırma” (8, 20) “Ənzəli” (33, 311; 39, 404), “Ənzəli Xan Ənzəli” (75, 451), “Uzun eşşək” (46), “Kim qoçaqdı” (22, 407-408), kimi təkrəlmələrlə zəngin tullanma-hoppanma tipli oyunların Anadoluda bənzəri “Birdirbir” yaxud “Uzuneşək”dir (117, 191; 198, 26). Hər iki bölgədə bənzər şəkildə oynanılan bu oyunlarda üzərindən atlanılan uşağa “eşşək” deyilir, həmçinin müxtəlif adlar altında oynanılan bu oyunlarda söylənən təkrəlmələr fərqlidir.

1.6.1. “Bənövşə” və “Kəpənək” oyunlarının sistemli-semantik təhlili

Yuxarıda müqayisəli şəkildə araşdırdığımız hər bir oyunun milli-mədəni həyatımızda və genetik yaddaşımızda tutduğu yeri dolğun çatdırmaq məqsədilə nümunə olaraq iki oyunun sistemli-semantik təhlilini verməyi məqsəduyğun hesab etdik. Bunlardan biri **“Bənövşə”** oyunudur. Oyun iki dəstə və ya qruplar arasında aparılır. Dəstə üzvləri bir-birinin əllərindən yapışaraq rəqib komanda ilə üz-üzə dururlar. Bu oyun diqqət, bacarıq və məharət tələb edir. Oyunda əsas məqsəd rəqib dəstənin bəndini qırmaq, üzvlərini ələ keçirməklə öz gücünü artırmaq, rəqibi məğlub etməkdir. Ona görə də oyun zamanı rəqib komanda tərəfindən onlara hücum edib səfi (bəndi) yarmaq üçün elə oyunçu seçməyə çalışılır ki, o bu işin öhdəsindən gələ

bilməsin. Oyunun maraqlı cəhəti də burasındadır ki, hücumçunu seçmək rəqib komandanın öhdəsinə buraxılır. Əgər rəqib komanda qüvvələrin nisbətini düzgün müəyyənləşdirə bilirsə, ilk həmlələrdən zəif oyunçuları ələ keçirə bilirsə, rəqibə fiziki və mənəvi zərbə vurmuş olur. Bu da özlüyündə oyunun gələcək taleyini çox zaman rəqib komanda üçün çıxılmaz vəziyyətə gətirir. Göründüyü kimi, oyun uşaqları həyatla üzləşdirir. Necə ki, həyat mübarizələrlə doludur, oyun da elə. Gücü, bacarığı olan oyunda yaxşı mübarizə apararaq qalib gəlir. Həmçinin oyun iki qrup halında oynanıldığı üçün hər kəs öz dəstəsinin qalibiyyəti uğrunda mübarizə aparır. Bu da uşaqlarda mübarizlik, şücaətlə yanaşı, birlik, komanda ruhunu aşılıyır. XIX əsrdə qeydə alınmış və şimal-qərb rayonlarımızda “Bənövşə-Bənövşə”, “Qıyqılınc”, “Qıncılış”, “Mənöğşə” (47, 222-223) kimi adlarla da bilinən “Bənövşə” oyunu bu gün də uşaqlar tərəfindən sevilərək oynanılmaqdadır.

Oyunun oynama qaydası. “Bənövşə” uşaqlıq dövrünün unudulmaz hadisələrindən biri kimi insanın əqli inkişafı ilə birlikdə fiziki cəhətdən sağlam və gümrah böyüməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən oyun növlərindəndir. Bu oyun Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində - Naxçıvanda, Şəkiddə, Qarabağda, Göyçədə, İrəvan çuxurunda, Ağbabada və b. yerlərdə geniş yayılmışdır. Həmçinin “Bənövşə” oyunu Anadoluda da uşaqlar tərəfindən sevilir və maraqla oynanılır. Oyunun Anadolu və Azərbaycan variantını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, hər iki məkanda oynama qaydaları, demək olar ki, eynidir. Fərqlilik sadəcə oyunda söylənen təkərləmələrdə müşahidə olunur. Hər iki variantda oyun belədir: Uşaqlar bərabər sayda iki dəstəyə ayrılır və hər iki dəstə bir-birindən 10-15 metr məsafədə üz bəüz dayanıb əl-ələ tuturlar. Sonra isə, hər iki dəstə bir-biriylə deyişməyə başlayır:

I dəstə deyir: – Bənövşə,

II dəstə cavab verir: – Bəndə düşər!

I dəstə: – Bizdən sizə kim düşər?

II dəstə: – Adı gözəl, özü gözəl filankəs və ya sizdən bizə filankəs düşə (qarşı dəstədəki oyunçulardan birinin adını söyləyirlər).

Azərbaycan variantından fərqli olaraq Anadolu variantında isə oyunun sözləri belədir: “Menekşe, mendilim yere düşə (və ya mendilim köşe-köşe), bizden size kim

düşə?”. Hər iki variantda adı çəkilən oyunçu qaçaraq qarşı dəstədə əl-ələ tutan iki nəfərin əllərini bir-birlərindən ayırmaq məqsədi ilə bərk vurub keçir. Əgər güc verərək vurduğu iki uşağın əllərini ilk vuruşda açma bilirsə, oradan istədiyi birini özü ilə dəstəsinə aparır. Ayıra bilməsə, özü həmin dəstədə qalır. Hansı komanda uşaqların hamısını öz dəstəsində saxlaya bilsə, o dəstə oyunda qalib gəlir və oyun bitmiş olur.

Azərbaycan variantlarında olan bəzi fərqliliklər. “Bənövşə” oyununun oynanma qaydası, demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində eynidir, fərq isə daha çox oyuna hazırlıq mərhələsi ilə oyundakı deyişmənin sözlərində görülür. Bir sıra mənbələrdə (47, 196; 48, 47) “Bənövşə” oyununun hazırlıq mərhələsində uşaqların halay çəkərək iki dəstəyə ayrıldıqları və hər bir dəstənin özlərinə bir başçı (əbə, molla) seçməklə oynanıldığı məlumdur.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Ə.Ağayevin və Y.Səmədovun hazırladığı “Ümumtəhsil məktəblərində xalq oyun ənənələrindən istifadə metodik vəsaiti”ndə göstərilən variant isə digərlərindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Buradakı fərqlilik əsasən bir dəstənin oğlanlardan, digərinin isə qızlardan ibarət olmasıdır. Başqa bir fərqli cəhət isə oyunda oğlanların qızlara müraciətlə söylədiyi təkərləmədə görülür:

A qızlar, haqlı qızlar.
Ay quş qanadlı qızlar,
Bənövşə, bəndə düşər,
Bizdən sizə kim düşə. (3, 73)

Yuxarıda qeyd edilən dəstələrdən birinin qızlardan, digərinin isə oğlanlardan olması və söylənən təkərləmənin başqa bölgələrimizdə oynanılan variantlardan tamamilə fərqlənməsinə diqqət çəkilsə də, təəssüf ki, bu variantın hansı bölgəyə aid olması barədə məlumat verilməməsi ilə əlaqədar olaraq bu hissələrdəki fərqliliyin sonradan dəyişikliyə uğramasına ehtimal yaradır. Bu variantda oyuna hazırlıq mərhələsi də digər bölgələrimizə görə fərqlidir: Əvvəlcə oyunçulardan daha fəal olan iki nəfər lider seçilir. Qalan oyunçular isə, iki-iki aralarında özlərinə şərti adlar (gül, çiçək, şir, pələng kimi) qoyurlar və başçıların yanına yaxınlaşaraq belə deyirlər:

– Halay-halay, ay bəy!

– Aldım salay – deyə bəylərdən (başçılardan) biri cavab verir.

– Gül kimə, çiçək kimə?

Başçılardan biri gülü, digəri isə çiçəyi seçir, bu şəkildə davam edərək uşaqlar başçılar arasında bölünərək iki dəstədə təmsil olunurlar. Sözügedən variantdakı hazırlıq mərhələsi eyni ilə Naxçıvan bölgəsindəkinə bənzəyir. Hazırlıq mərhələsində başçılar tərəfindən seçiləcək oyunçuların özlərinə şərti adlar qoymalarının səbəbi isə başçılar tərəfindən ən güclü oyunçuların bilinməməsi üçündür. Bundan sonra oyunun oynanma qaydası, demək olar ki, eynidir, bəzi fərqliliklər isə oyundakı deyişmənin son sözlərindədir. Belə ki, “Adı göyçək, özü göyçək filankəs” yerinə bəzən qızlara “Başı yaylıqlı, qəddi sərv, boyu uca, yanağı qırmızı, dodağı püstə, dərđini çəkdiyim filankəs”, yaxud “Qırmızı koftalı, yaşıl tumanlı, rəngi od tutub yanan, gözəl filankəs” (3, 130) deyə müraciət olunur. Oğlanların isə, adlarının əvvəlinə “Qorxu bilməz, ürəkli, özü aslan biləkli”, yaxud “ədali-hoqqalı, beli nazik toqqalı” və yaxud “Yerişi ağır, duruşu ağır, özü aslan biləkli”, yaxud “Yerişi ağır, özü fağırlardan fağır” (3, 131) və bu kimi təşbihlər əlavə edərək oyunçunu özünəməxsus xüsusiyyətlərlə təqdim edirlər.

Şəki variantında da oyunun sözləri digər bölgələrimizə görə fərqlidir:

I dəstə: – Qıy qılinc, qıy qılinc.

II dəstə: – Qınnan qılinc (və ya – Qıyma qılinc)

I dəstə: – Ox atdım.

II dəstə: – Oğru tutdum.

I dəstə: – Bənövşə.

II dəstə: – Bəndə düşə.

I dəstə: – Sizdən bizə, bir qız düşə. Adı gözəl , özü gözəl , Aysel xanım, bu qol üstə (39, 405).

Adı çəkilən oyunçu qaçaraq bəndi qırmağa çalışır. Oyunçu bəndi qıra bilirsə, dəstə üzvləri tərəfindən alqışlanır, əgər bəndi qıra bilmirsə, onda öz dəstəsinin oyunçuları ona qarşı edirlər:

Yer də haram olsun sənə!

Göy də haram olsun sənə!

Yediyin halva çörək,

O da haram olsun sənə! (39, 405)

Oyunun mahiyyəti. “Bənövşə” oyunu adını yazın gözəl qoxulu, lətif çiçəyi olan bənövşədən almışdır. Ümumiyyətlə, bənövşə motivindən istər xalq ədəbiyyatında, istərsə də klassik, divan və yeni ədəbiyyatda hər zaman geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, bənövşə haqqında ədəbiyyatımızda çoxlu şeirlər yazılmış, hekayə və əfsanələr söylənmişdir. Farsca “bənəfşə” sözündən götürülmüş bənövşə Anadolu türkcəsində də “menəkşe” olaraq bilinir. Çiçəkləri müxtəlif rəngli, yarpaqları ürək formasında olan bir və ya çoxillik gözəl qoxulu, yazda bitən bəzək bitkisidir. Yerə, torpağa yaxın olması və boynunun büküklüyü ilə digər çiçəklərdən fərqlənir. Daha çox bənövşəyi, ağ və mavi rəngli növləri vardır.

Bənövşənin divan ədəbiyyatında şairlərin diqqətini çəkən xüsusiyyətləri onun qısa boylu, gözəl qoxulu və tac yarpaqlarının yerə yaxın olması, kiçik və qıvrımlı forması, rəngli görünüşü, çiçəklərinin baharda açması və çətin hava şəraitinə dözümlü olmasıdır. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə bənövşə klassik türk şeirində sevgilinin saçı, zülfü, kakülü və aşiq üçün əsas bir bənzətmə elementi olaraq qiymətləndirilmişdir. Divan şairləri bənövşə ilə daha çox insanın bədən üzvləri arasında əlaqə qurmağa çalışmışlar. Belə ki, sevgilinin xalı bənövşəyə, saçları isə bənövşə dəstəsinə bənzədilmişdir. Xüsusilə türk klassik ədəbiyyatında rəng və qoxu cəhətdən müşkə bənzədiyi üçün müşklə edilən təşbihlər bu çiçəklə də edilmişdir. Küləyə müraciət edib sevgilinin bənövşə saçlarını dağıdaraq gözəl qoxularını gül bağçasına yaymağını istəyən Ahmedinin şeirində biz bunu aydın görə bilirik:

Dağıt, mənəkşe saçları gül yanaq üstünə,

Saçgil abirü-ambəri gülzarə, ey səba! (226, 1)

Karamanlı Nizami isə bənövşənin boynunun bükük olmasını sevgilinin cavan və gözəlliyini bildirən üzündəki incə tüklərin (heyva tüklərin) qəmini çəkməsi ilə əlaqələndirir:

Xəttin qəmiylə qəddi büküldü mənəkşənin,

Görməzmişən ki başı ayağındadır dəxi. (188, 305)

Xalq ədəbiyyatında istər aşıqların şeirlərində, istərsə də xalq mahnılarında, inanc və əfsanələrdə aşıqın yardan ayrı olması ilə bənövşə ayrılıq simvolu kimi verilir. Aşıq Qurbaninin məşhur “Bənövşə” şeiri buna nümunədir. Belə ki, şeirin ilk sətirlərində yazda bənövşə dərməyin bir adət olduğu və şairin gözəl pəridən də bənövşə dərməsini istədiyini görürük. Sonrakı misralarda isə şair sevgilisindən ayrı olduğundan gileylənir və bənövşənin də boynunun büküklüyünün səbəbini ayrılıq çəkmiş ola biləcəyi ilə əlaqələndirir:

Başına döndüyüm ay qəşəng pəri Qurbani der, könlüm səndən sayrıdır,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni! Nə etmişəm yarım məndən ayrırıdır.
Ağ nazik əlinlə dər dəstə bağla, Ayrılıqımı çəkmiş boynu əyridir,
Tər buxaq altında düz bənövşəni. Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.(79, 95)

Aşıq Şəmşir də bənövşənin boynunun büküklüyünə üzülərək, bu cür gözəl və lətif çiçəyi kimin incitdiyini və ona yara vurduğunu qəmgin misralarla dilə gətirmişdir:

Aşıq Qurbanidən qalib nişanə,
Torpaqdı bizə də, ona da ana.
Boynunu pərişan əyməsin yana,
Salmasın qəlbimi dərdə bənövşə... (230, 1)

Simvolik baxımdan isə bənövşə alçaq könüllülüüyü ifadə edir. Ağ bənövşə məsumiyyəti, mavi bənövşə sədaqəti, bənövşəyi rəngli bənövşə isə özünü bilmə, ən ali şüurluluğu təmsil edir (232, 1). Qaqauz türklərində isə bənövşə gənc qızın simvoludur. (228, 1) Qazax rəvayətində bənövşə ögey analı yetim qızıdır.

Xalq inanclarına görə isə yuxuda bənövşə görmək, yuxunu görənin bilikli və uzun ömürlü olacağına, pula, eşqə işarədir. Yuxu yozmaları zamanı bənövşə həmişə xeyirə yozulur (233, 1). Yenə xalq inanclarına görə əgər yağış yağanda bənövşə yığılsa, yağış iki qat artar (234, 1).

Adət-ənənələrimizə görə isə, yaz fəslinin gəlişi münasibəti ilə xalqımız, xüsusilə də uşaq və yeniyetmələr üçün “Bənövşə günü” başlayır. Yazın nübarı olan bənövşələri yığıb dəstə-dəstə bağlayıb evə qoyurlar ki, gözəl qoxularını evə yaysın və beləliklə, baharın xoş, təravətli gəlişi hər kəs tərəfindən hiss olunsun. Eyni zamanda

sevgililərə də bənövşə yığıb, dəstə-dəstə bağlayıb aparmaq qədim adətlərdəndir. Biz bu adəti Aşıq Rəcəbin şeirinə yazılmış xalq mahnısında daha aydın görə bilirik:

Qızılgül sənə mayıldı istəyir görə bənövşə,
 Qoymazlar ömrü uzana gözəllər dəre bənövşə.
 Şuxlux ilə oynayıban sədr üstə sərə bənövşə,
 Əcayibdi qoxun bənzər miskə ənbərə bənövşə,
 Bağlamışam dəstəbədəstə aparım yara bənövşə. (231, 1)

Baharın gəlişi təbiətin canlanmasına səbəb olub, xoş əhval-ruhiyyə yaratdığı kimi, insanlarda da canlılıq, tərəvət hissi oyadır. Hətta el arasında olan “qanın qaynaması” ifadəsi də bu mənada özünü doğruldur. Belə ki, qanı qaynayan insanlar gözəl nəğmələr oxuyurlar, bu nəğmələr içində ilk bənövşələrin açılması ilə “Bənövşə mahnısı”nı da ifa edirlər:

Boynu bükük bənövşəm,
 Könlü sökük bənövşəm.
 Qar üstündən boylanan,
 A dərdlərə haylanan,
 Yaz ətirli bənövşəm! (227, 1)

Məhz elə bənövşələrin açması, gənc qızların saçlarına bənövşələr düzməsi, Novruz bayramının gəlişi ilə bənövşə nəğməsini oxuduqdan sonra adını yaz çiçəyi bənövşədən götürən “Bənövşə oyunu”nun oynanılması da qədim adət və oyunların xalqın yaddaşında yaşanması ilə bağlıdır. İstər Azərbaycanda, istərsə də Anadoluda xalqımızın inanc və adət-ənənələrində, məişətində, ədəbiyyatında bənövşənin əhəmiyyətli yer tutması onun haqqında yazılan şeirlər, xalq mahnıları ilə bitməmiş, müxtəlif hekayə və əfsanələrin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Bənövşə oyunu haqqında söyləyəcəyimiz mülahizələrin daha doğru və dolğun nəticələnməsi məqsədilə bu haqda olan rəvayət və əfsanələrə də qısaca nəzər yetirmək faydalıdır. Belə ki, bənövşə haqqında olan mənqibəvi rəvayətlərdən biri belədir: Bir yaz mövsümündə Hüseyn Həməvi həzrətləri tələbələrindən bir az bənövşə yığıb gətirmələrini istəyir. Tələbələrinin hər biri tez gedib dəstə-dəstə bənövşələr yığıb gətirirlər. Əşrəfoğlu Rumi isə müəlliminin hüzuruna bir tək bənövşə ilə gəlir. Hüseyn

Həməvi: “Rumi! Qonaq olduğun üçün hər halda bənövşələrin yerini tapa bilmədin” deyincə, o belə cavab vermişdi: “Sultanım, hansı bənövşəni qoparmaq istədimsə, mənə, Allah rızası üçün mənə qoparma, zikr və ibadətimdən ayırma, dedi. Mən də gəzdim. Bir yerdə ibadətini bitirmiş bir bənövşə gördüm və onu qoparıb gətirdim” demişdir. Bu rəvayətin eyni oxşarı Əziz Mahmud Xudayi haqqında da danışılır (229, 1). Bu hekayədən göründüyü kimi bəzi dərvişlər “Allahı zikr edir” deyə bənövşəni qoparmaqdan çəkinmişlər. Bu mənqibəni diqqətə alaraq bənövşənin boynunun bükük olmasını təsəvvüfi yöndən Allahı zikr və tənzim etməsi kimi qiymətləndirə bilərik.

Bənövşə haqqında digər bir əfsanəyə (46, 312-313) görə isə Bənövşə adlı gözəl-göyçək bir qız varmış. Onun gözəlliyi hər kəsi məftun etmişdi. Qış adlı soyuqqanlı oğlan da Bənövşəni sevirmiş. Lakin Bənövşə Bahar adlı oğlanı sevirmiş. Bənövşə bəy qızı idi, Baharsa, yoxsul bir gənc. Buna görə də Bənövşənin qardaşları onu Bahara yox, zorla Qışa nişanlayır, Baharı isə, o mahaldan didərgin salırlar. Qarlı-boranlı günlər Bənövşə ilə Baharın görüşünə mane olur. Ayrılığa dözə bilməyən Bənövşənin isə, boynu bükülür. Hər il sevgilisinin görüşünə hamıdan gizli gələn Bənövşəni Bahar leysan yağışlı göz yaşları ilə isladır. Zalım Qış isə, onların görüşünə nə qədər mane olmağa çalışsa da, Baharı heç vaxt görə bilmir.

Maraqlıdır ki, onun bahar aşiqi olması Natəvanın şeirində də öz ifadəsini tapmışdır:

Səni şövqi-bahar aşüftə qılmış,

Çəkər aşiq olan qayğu, bənövşə! (72, 45)

Bənövşə haqqında yazılan şeirlərdən, mahnı, hekayə və əfsanələrdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, bənövşə simvolik olaraq daha çox ayrılığı və gözəl qızı təmsil edir. Bildiyimiz kimi, divan ədəbiyyatında, aşiq şeirlərində, əfsanələrdə, xalq mahnılarında, nağıllarda sevgili (gözəl qız) ilə bənövşə arasında əlaqə qurulmuşdur və nəticə etibarlı ilə bənövşə sevgilini, gözəl qızı təmsil edir. Eyni zamanda, bənövşə ayrılıq və yalnızlıq rəmzidir. Belə ki, Aşiq Qurbani və Aşiq Şəmşirin şeirlərində bənövşənin dərddli və boynunun bükük olmasının səbəbinin ayrılıqdan olduğunu biz bənövşə haqqında olan xalq əfsanəsindən daha aydın başa düşürük.

Oyunun adının bənövşə seçilməsi də heç təsadüf deyildir. Çünki oyunun oynama qaydasını incələdiyimiz zaman uşaqların iki dəstədən ibarət olduğunu görürük. Çox təbiidir ki, bu bir oyun olsa belə, hər uşaq-oyunçu üçün öz dəstəsi daha doğma və daha əzizdir. Buna görə də, hər bir oyunçu öz dəstəsindən ayrı düşmmək üçün əlindən gələni edir, bütün gücünü toplayaraq qarşı tərəf ilə mübarizəyə girişir və yarıb keçdiyi dəstədən sevinərək bir oyunçunu da özü ilə aparır. Əks təqdirdə özü də rəqib dəstədə qalmalı olur. Buradakı mübarizə isə eyni ilə xalq əfsanəsindəki Bənövşənin sevgilisi Bahara qovuşmaq üçün Qışa qarşı verdiyi mücadiləyə bənzəyir. Öz sevgilisinə qovuşa bilməyən Bənövşə ayrılıqdan boynu bükük qalır. Oyunda isə qarşı dəstəni yarıb keçə bilməyən oyunçu da Bənövşə kimi təəssüf hissi ilə qeyri-ixtiyari boynunu bükür.

Bənövşə oyunundakı deyişmənin sözləri də oyunun oynanma formasına uyğundur. Burada belə bir sual ortaya çıxır ki, niyə oyunun təkərləməsində başqa bir çiçəyin yox, məhz bənövşənin adı işlədilir?. Əgər bu qafiyə üçün olsaydı, başqa sözlər də işlətmək olardı. Bənövşənin türk folklorunda və yazılı ədəbiyyatda ayrılıq rəmzi olmasını və oyunda dəstədən ayrılıb getmə məsələsinin əsas olduğunu və eyni zamanda, bir çox bölgələrimizdə “Bənövşə” oyunu qızlar tərəfindən oynanıldığını nəzərə alsaq, bu anlamda oyuna bənövşə adının verilməsi heç də təsadüfi olmamışdır. “Bənövşə” sözü həm oyunun adı olduğu üçün oyunun sözlərinə qafiyə olmuş, həm də gözəl və lətif bir çiçək olan bənövşənin simvolik olaraq gözəl qızı təmsil etməsi baxımından qızlara müraciət mənasında istifadə edilmişdir.

Oyunda hər iki dəstənin uşaqlarının bir-birlərini bərk-bərk tutaraq bir xətt üzrə düzülmələri bəndi xatırladır, “bəndə düşmək” isə ilişib qalmaq mənasındadır, yəni burada adı çəkilən oyunçunun bənddə qalıb qalmayacağı məlum olmasa da, sanki bəndi yarıb keçə bilməmək üçün qarşı dəstəyə göstərilən psixoloji bir təzyiqdır. Bu uşaq oyunlarında rast gəlinən normal bir haldır.

Oyunun Anadolu variantının sözlərindəki “menekşe” Azərbaycan türkcəsində “bənövşə” deməkdir, “mendilim köşe-köşe” isə, “dəsmalım künc-künc” mənasındadır. Biz burada “mendilim köşe-köşe”nin “menekşe” ilə qafiyə təşkil etdiyini və cib dəsmalının da dörd bucaq formasında olduğu üçün burada onun

künclərinin vurğulandığını görürük. Ancaq burada dəsmal sözünün seçilməsi təsadüfi deyil, çünki dəsmal Anadolu mədəniyyətində çox əhəmiyyətlidir. Bir çox oyunlarda, istər uşaq oyunlarında, istərsə də böyüklərin oynadığı yallılarda dəsmal (yaylıq) işlədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəsmal qədimlərdə gənc qızlar ilə oğlanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsi, sədaqət nişanəsi olmuşdur. Məşhur xalq mahnısında oğlanla qız arasındakı deyişmənin “Yaylıq salar ayrılığı” misrasında olduğu kimi dəsmal, yaylıq həm də ayrılıq simvoludur. Bundan əlavə, xalq arasında “Dəsmal ayrılıqdır” deyimindəki inanca da bu fikir vurğulanır. Göründüyü kimi, bənövşə və dəsmalın xalq yozumu bir-birinə çox yaxındır. Nəzərə alsaq ki, “Bənövşə” sadəcə qızlar tərəfindən deyil, həm də oğlan və qızların birgə oynadığı oyun olduğu üçün burada yaylıq motivinin işlədilməsi özünəxas məna kəsb edir.

Uşaqların həyatında əhəmiyyətli rolu olan oyunlardan biri də **“Kəpənək”** oyunudur. Xüsusilə Naxçıvan və Ordubad bölgəsində oynanan bu oyunun başqa bölgələrdə oynanılması faktına antologiyalarda rastlanmasa da, oyunun əsas hissəsini təşkil edən “Əl-əl əpənək” təkərləməsi müxtəlif bölgələrimizdə - Gəncəbasar, Şəki, Ağbaba, Naxçıvan və digər bölgələrimizdə adətən hər hansı bir oyun oynanılan zaman və ya gizlənpaç kimi oyunlarda əbə seçimi zamanı söylənən təkərləmə, sanama, düzgü kimi müxtəlif variantlarda qarşımıza çıxır.

Oyunu oynama qaydası. “Əl-əl əpənək”, “Əl-əl”, “Kəpənək” adları ilə bilinən “Kəpənək oyunu” həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda oynanılan uşaq oyunlarından biridir. Bu oyunun Anadolu və Azərbaycan variantları arasında həm oynama şəkli, həm də oyunda söylənən təkərləmələr baxımından bənzərlik və fərqliliklər vardır. Azərbaycan variantında “Kəpənək oyunu” belə oynanılır: İki nəfər üz-üzə dayanaraq əllərini bir-birlərinin əlinə həm çarpaz, həm də düz şəkildə və öz əllərinə tez-tez çırpıb ritim tutur, eyni anda oyunun hər iki iştirakçısı aşağıdakı təkərləməni oxuyur, yaxud da oyunçular misraları növbə ilə ardıcıl olaraq deyişirmiş kimi söyləyirlər:

Əl-əl əpənək

Əldən çıxdı kəpənək.

Kəpənəyin yarısı,

Yumurthanın sarısı...(46)

Anadolu variantında isə, Azərbaycan variantından fərqli olaraq oyunun adı “Qon-qon kəpənək”dir (orijinalı “Kon kon kelebek”). Oyunda həm uşaqların sayı, həm də oynama forması fərqli şəkildədir. Burada bir neçə uşaq əl-ələ tutub dairə şəklində dönərkən ortadakı oyunçu bu təkərləməni söyləyir:

Kon kon kelebek

Yaldızlı çiçək

Al işte sana

Bir yonca çiçək. (117, 202)

Digər oyunçular da əl çırpıb eyni təkərləməni söyləyərək ona qoşulurlar. Oyun dairədəki oyunçunun digərlərindən birilə yer dəyişməsilə davam edir.

Azərbaycan variantlarında olan bəzi fərqliliklər. “Kəpənək” oyununun bölgələr üzrə fərqliliyi daha çox oyunda söylənən təkərləmənin ikinci hissəsində görünür. Məsələn: Naxçıvan bölgəsinə xas oyunun təkərləməsi aşağıda verilən kimidir:

Əl-əl əpənəh,

Əldən düşdü kəpənəh.

Kəpənəyin yarısı,

Yumurthanın sarısı.

Baba, hara gedirsən?

Ala dağa gedirəm.

Ala dağa gedirsən?

Ala dağda nəyin var?

At oynadan oğlum var.

Muncux düzən qızım var.

Qızım bir oğlan doğdu,

Adın qoyduq Sü-ley-man. (35, 414)

Naxçıvanın Ordubad bölgəsinə aid olan bir başqa variantda isə oyunda söylənən təkərləmənin ikinci hissəsi aşağıdakı kimidir:

... Əmi hara gedirsən?

Ala dağa gedirəm.

Ala dağda nəyin var?

Bir oğlum var, bir qızım.

Oğlunun adı nədir?

Ənvər.

Qızının adı nədir?

Fatma.

Fatma, Fatma, a Fatma,

Yerində şıllaq atma.

Fatmanı verdik ərə,

Qarnı yoğun Ənvərə. (38, 298-299)

Azərbaycan folkloru antologiyasının XXIII cildi olan “Naxçıvan örnəkləri”nin “Sanamalar və Düzgünlər” hissəsində verilən “Əl-əl əpənək” sanamasının ilk dörd misrası eynidir, sonrakı misralar isə digər təkərləmə variantlarından çox fərqlənir:

...Yumurtalar hindədi,	Çərçi satsın qəpiyə,
Əldə durmaz kündədi,	Çəpik çalan darğadı,
Kündə təndir içində,	Burda duran qarğadı. (38, 287)
Kəndiri ver çərçiyə,	

Gəncəbasar bölgəsinə aid olan “Əl-əl əpənək”in variantı ilə Naxçıvan və Ordubaddakı variantlar arasında həm bənzərlik, həm də fərqliliklər mövcuddur. Gəncəbasar variantındakı təkərləmənin ilk beş misrası demək olar ki, Naxçıvan və Ordubad variantları ilə eynidir. Təkərləmədəki “Əmi, hara gedirsən?” sualına verilən cavab isə “Aladağ” deyil, burada “Qarabağ”dır. Eyni zamanda təkərləmənin son misralarında da bəzi fərqliliklər vardır:

...- Əmi, hara gedirsən?	- Fatma.
- Qarabağa gedirəm.	Yerində şillaq atma.
- Qarabağda nəyin var?	Yeddi xoruz, bir fərə,
- Bir oğlum var, bir qızım	Fatmanı verdim ərə.
- Qızının adı nədi?	(27,479-480)

Şəki bölgəsinə aid olan düzgünlərdə rast gəldiyimiz variant isə digər bölgələrimizdəkindən xeyli dərəcədə fərqlənərək daha çox Anadoluda olan “Elim elim epənək” təkərləməsinin variantlarına bənzəyir:

Əlim, əlim kəpənək,	Hələb yolu cəm bazar
Güldən çıxan kəpənək.	İçində meymun gəzər.
Kəpənəyin içinə,	Meymun məni qorxutdu,
Süleymanın saçına.	Qulaqların sağırtıdı.
Getdim Hələb yoluna,	Sağım, solum sarımsaq,
Saldım, soldum soluna.	Salla bunu, çək hunu. (39, 390)

Ağbaba bölgəsində uşaqların gizlənpaç oynadıqları zaman əbəni seçmək üçün saydıqları zaman “Əl-əl əpənək” sanamasından istifadə edilir. Buradakı variant ilə digər bölgələrimizdəki variantlar arasında bənzərliklər çoxdur. Ən çox gözə çarpan

fərqlilik isə, istər Azərbaycanın, istərsə də Anadolunun bütün bölgələrinə xas variantlarda qarşılaşdığımız “kəpənəyin yarısı” ifadəsi Ağbaba variantında “kəpənəyin sarısı” şəklindədir:

Əl, əl əpənəh,	Yatanda rahat yatma!
Əldən çıxdı kəpənəy,	Yeddi xoruz, bir fərə,
Kəpənəyin sarısı	Fatmıyı verdi ərə!
Yumurtanın yarısı.	Yaxud:
- Əmi, hara gedirsən?	Tamara, Tamara tat qızı,
- Ala dağa gedirəm.	Apar, dedim sat qızı.
- Ala dağda nəyin var?	Doldurdular faytona
- Bir oğlum var, bir qızım	Sürdü Bağdnofkuya
Qızımın adı Fatma!	Tamara getdi beş günə,
- A Fatma, Fatma, Fatma,	Gəlmədi on beş günə. (22, 403)

Azad Nəbiyevin sanama kimi verdiyi “Əl-əl əpənək” təkrəlməsi isə digər variantlardan çox fərqlənir. Bu variantın ilk on mısrası daha çox Anadolu variantlarına bənzəyir:

Əl-əl əpənək	Yoldan keçən qarılar,
Əldən çıxdı kəpənək.	Vurdu qolum qırıldı.
Kəpənəyin yarısı,	Qolu qazanda qaynar
Yumurtanın sarısı,	Ovlaq yanında oynar.
Dərbəndin şah qalası,	Çaparını çapdırdım.
Əmim oğlu balası,	Kündəsini yaptırdım
Getdik fələk yoluna.	Ətini ata atdım,
Fələk yolu dərbədər,	Otunu itə atdım.
İçində meymun gəzər.	Ot yerini otdatdım,
Meymunları hürkürtdü,	Əl-qolunu qatdatdım,
Balasını qorxutdu.	Düşmən bağrın çatdatdım.
Yol kənarı barılar,	Əl-əl, əpənək,
Görsən bağrın yarılar.	Əldən çıxdı kəpənək. (86, 559)

Anadolu variantlarında olan bəzi fərqliliklər. Anadoluda rast gəldiyimiz “El el epenek” təkərləməsi Azərbaycanda olduğu kimi həm “Kəpənək” oyununda, həm başqa oyunlar oynanıldığı zamanı əbə seçimində söylənən təkərləmə, həm də türkü (xalq mahnısı) kimi məşhurdur.

Anadoluda xalq mahnısı kimi bilinən “El el epenek” təkərləməsi aşağıdakı kimidir:

El el epenek,	Pisik burnun kesile,
Elden çıkan kepenek.	Minareden asıla,
Kepeneğin yarısı,	Minarede bir kuş var,
Bit bidanın karısı.	Kanadında gümüş var,
Ebem yoğurt getirdi,	Allı gelin telli gelin,
Pisik burnun batırdı.	Çek elinden birisinden birisini (235,1)

Didem Bayar Çelebinin 2007-ci ildə yazdığı magistr işində verdiyi “Kəpənək” oyununda yer alan “Elim elim epelek” təkərləməsi isə aşağıdakı kimidir:

Elim elim epelek	Sürdüm Halep yoluna
Elden çıktı kepenek	Halep yolu sambazar
Kepeneğin ucu yok	İçinde ayı gezer
Süleymanın saçı yok	Ayı beni korkuttu
Bindim deve boyuna	Yüregimi burkuttu (140, 46).

Bəzi variantlarda isə “epenek” yerinə “epelek” işləndiyini görürük:

El el epelek,	İçinde maymun gezer,
Elden çıkan topalak,	Maymun beni korkuttu,
Topalağın yarısı,	Kulağını sarkıttı.
Bit pirenin karısı.	Adel, budel,
Bindim deve boynuna,	Sil bunu, süpür bunu,
İndim Halep yoluna,	Çek bunu, çıkar bunu. (235,1)
Halep yolu taşpazar,	

Hətta yuxarıda verdiyimiz variantın da öz içində müxtəlif variantlarına (235; 237) rast gəlmək mümkündür:

v.1: “Elim elim epelek // elden çıkan topalak // topalağın yavrusu // bit pirenin karısı // bindim deve boynuna // çıktım Halep yoluna // Halep yolu bitpazarı // içinde ayı gezer // kulağını sarkıttı // adel, budel // sil bunu, süpür bunu // çek bunu, çıkar bunu.”

v.2: “Elim elim epelek // elden çıkan topalak // yedi koyun derisi // ii il ılgıdı // ılgıdıdan kalgıdı // şu oturan kuş mudur // kanadı gümüş müdür // çek şunu, çıkar şunu // kazanalım oyunu.”

v.3: “El el epelek // elden çıkan kepenek // kepeneğin yarısı // sarı kızın sarısı // bindim gittim kulağına // kulağında bir arı // arı beni korkuttu // kulağımı sarkıttı // alla gitsin, pulla gitsin // çek şunun birisini.”

v.4: “El el epelek // sırtındadır kepenek // kepeneğin yavrusu // bit bitenin karısı // iniştendir, yokuştan // on parmağı gümüştan // horoz senin e-niş-ten.”

Anadolunun cənub bölgələrində isə daha çox aşağıdakı varianta rast gəlinir:

v.5: “El el epelek // elim kolum topalak // topalağın yarısı // bitbitinin kurusu // indim Halep yoluna // Halep yolu bin pazar // içinde maymun gezer // maymun beni korkuttu // kulağımı sarkıttı // ak boncuk kara boncuk // sen bu oyundan çık.”

v.6: “Elim elim epelek // elim kolum topalak // topalağın yarısı // bitbidinin kurusu.”

v.7: “Elim elim epenek // elden çıkan kepenek // kepeneğin yarısı // bitbitenin karısı // elma verdim almadı // sakız verdim çiğnedi // çek bunu, çıkar şunu.”

(“çek bunu” deyəndə vurulan əl çəkilir, “çıkar şunu”da əli vurulan əbə olur.)

v.8: “...bindim gittim Halep'e // Halep yolu şampazar // içinde maymun gezer // maymun beni gorkuttu // kulağımı sarkıttı.”

v.9: Ege bölgəsinə aid variantı:

“El el ebidək // ebidəğin yarısı // kara koyun derisi // annem pilav pişirmiş // içine sıçan kaçırmış // vallahi yemem // billahi yemem // o sıçanı napmalı // minareden atmalı // minarede kuş var // kanadında gümüş var // eniştemin cebinde // türlü türlü yemiş var.”

v.10: “Elim elim epenek // elden çıkan kepenek // kepeneğin yarısı // bitbitinin karısı // a deli, bu deli // sen dur, sen çık.”

v.11: “El el epenek // Elden düşen kepenek // Kepeneğin yarısı // Keloğlanın karısı”.

Oyunun mahiyyəti. “Kəpənək” oyununu bədən və qanadları toz kimi incə pullarla və cürbəcür rənglərlə bəzənmiş dördqanadlı böcək olan və qeyri-adi rəngləri, naxışları, çiçəklərlə təbiətdəki qüsursuz uyğunluqları ilə hər insanı valeh edən kəpənəyin adını daşıyır. Kəpənəklərin qanadlarındakı möhtəşəm estetikə, qüsursuz simmetriya, cəlbedici rənglər, gözəl naxışlar və kiçik bədənlərində yaşadıkları inanılmaz dəyişim ilə təbiətin möcüzəsini onlardan daha yaxşı nə izah edə bilər ki?. Bütün bu mükəməlliklər qətiyyətlə təsadüflər nəticəsində əmələ gələ bilməz, təbii ki, bunların hamısı Allahın camalının, rəng və gözəllik sənətinin ehtişamlı təzahürüdür.

“Kəpənək” oyununun “Əlim-əlim əpənək” təkərləməsinin həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda olan müxtəlif variantları ilə tanış olduq. Bu təkərləmələrdə əsas mahiyyət ilk dördlükdə olduğu üçün diqqəti daha çox ilk dörd misraya yönəltmək zəruridir. Belə ki, bir çoxumuzun ilk misrada rast gəldiyimiz “əpənək” yaxud da “əpələk” sözlərinin mənasına heç bir araşdırmada aydınlıq gətirilməmiş və bu sözlərin ikinci misrada keçən “kəpənək” sözünə qafiyə təşkil etdiyi zənn edilmişdir. Amma, əslində isə, heç də zənn ediləni kimi deyil. Belə ki, türk dil qurumunun və Türkiyə türkcəsi şivələri lüğətlərində “epenek” (240; 247) sözü kəpənək, qulunc xəstəliyi və s. mənasındadır. Bir sıra variantlarda “əpənək” (“epenek”) yerinə rast gəldiyimiz “əpələk” (“epelek”) sözü də demək olar ki, eyni anlamları kəsb edir. Belə ki, “epelek” sözü kəpənək, saçı dağınıq, kəpənək motivi anlamında işlənir. Həmçinin “epelek” Konya bölgəsində kiçik tırtıla və ya kiçik kəpənəklərə verilən addır. Yenikənd, Ağsaray-İsparta bölgəsində isə, əl işi toxuma corablarda kəpənək motivi mənasında işlənir.

Deməli “əpələk” və “əpənək” sözləri təkərləmədə kiçik kəpənək mənasında işlənmişdir. Artıq təkərləmənin ilk dörd misrasına nəzər yetirdikdə oradakı mənə artıq yavaş-yavaş ortaya çıxır. Belə ki, “əl-əl əpənək” deyildiyi zaman əl-ovuc içində olan çoxlu kiçik kəpənəklər nəzərdə tutulur. Həmçinin oyun oynanılan zaman əl hərəkətləri ilə əllərin örtülüb açılması da buna işarədir. Həm də iki əlin açıq şəkildə bir-birinə bitişik vəziyyəti bizə böyük kəpənəyi xatırladır. Baxmayaraq ki, kəpənək

dörd qanadlıdır, uçduğu zaman sanki iki qanadı varmış kimi bir görüntü ortaya çıxır. Bildiyimiz kimi, kəpənəklər çevrilmənin, başqalaşmanın, dəyişmənin, gözəlliyin, zərifliyin və yüngüllüyün simvolu olaraq görülür. Kəpənək dəyişən ömrü ilə qısa müddətdə dörd mərhələli başqalaşma (çevrilmə) keçirir; yumurta, tırtıl, krizalit (barama) və qanadlı böcək mərhələsi. Kəpənəyin keçirdiyi bu dörd mərhələ, bir bədəndə dörd qanadının olması bizə təsəvvüfdə Allaha gedən dörd qapı deyilən dörd mərtəbəni (şəriət, təriqət, həqiqət, mərifət) xatırladır. Kəpənək təkərləməsində keçən “kəpənəyin yarısı” ifadəsi isə təsəvvüfün nöqtəyi-nəzərdən düşündükdə dörd ədəd yarıya bölünmüş qanadların bir bədəndə birləşməsi, kainatda olan hər bir şeyin gedib yerlərin və göylərin tək yaradıcısı və hakimi olan Allaha çatması, onda birləşməsini – vəhdəti-vücudu əks etdirir. Eyni zamanda da əpənək, əlpənək, pərpər və pərvanə deyər adlandırdığımız kiçik kəpənəklər də böyük kəpənəklərin təqribən yarısı qədər, bir yarım qanadı boyda olduğunu düşünsək təkərləmədə “kəpənəyin yarısı” ifadəsi ilə balaca kəpənək nəzərdə tutulduğu aydın olur. “Yumurtanın sarısı” ifadəsinin isə, əldən çıxaraq uçan balaca kəpənəklərin çox güman ki, sarı rəngdə olduğunu vurğulayır. Kəpənəyin ənənəvi bir simvol olaraq seçilməsindəki əsas faktor isə krizalit mərhələsini tamamlayarkən keçirdiyi başqalaşmadır. Tırtıl formasından kəpənəyə çevrilmə sanki ölüm və yenidən doğulmanı xatırladır. Belə ki, qarınqulu iştahıyla, doymaq bilməyən nəfsi ilə tırtıl, insanların fiziki ehtiyaclarının üstünlük təşkil etdiyi maddi dünyanı, barama-qoza isə eyni ilə məzarı-qəbri təmsil edir. O qədər də gözəlliyi olmayan bir tırtılın ölərək daha gözəl bir böcəyə çevrilməsi isə, insanların öldükdən sonra daha gözəl və daha gənc olaraq dirilməsi ilə bağlı müsəlman inanclarıyla uyğunluq təşkil edir.

Naxçıvan bölgəsində yuxarıda bəhs etdiyimiz balaca kəpənəklərə-əpənəklərə “pərpər” deyilir. Bu kiçik kəpənəklər isə ədəbiyyatda daha çox “pərvanə” adıyla məşhurdur. Pərvanə isə farsca isim olub adətən işığın ətrafında dolaşan kiçik gecə kəpənəyidir. Ümumiyyətlə, pərvanəyə biz ədəbiyyatda, xüsusilə də divan və təsəvvüf ədəbiyyatlarında çox rast gəlirik. Bildiyimiz kimi, pərvanə divan ədəbiyyatında eşqi təmsil edir. Qədimdən gecələr şam işığında şeir yazarkən yanlarında olan kəpənəklərin şamın işığı ətrafında dönərək özlərini onun alovuna qurban vermələri

şairlərin diqqətini çəkərək şeirlərinin də əsas mövzusu olmuşdur. Həmçinin, sevgilinin xalını da bu alov ilə yanmış bir pərvanəyə bənzədən şairlər sevgilisini şam işığına, özlərini isə pərvanəyə oxşadaraq onun uğrunda can verməyə hazır olduqlarını da şeirlərində dilə gətirmişlər. Hətta bəzən şairlər pərvanənin eşqini başqalarına nümunə göstərərmiş, bəzən də pərvanənin aşıqlıyı onların özündən öyrəndiyini söyləyərək öyünmüşlər. Çünki pərvanə səs-küy etmədən can verən sadıq bir aşıqdır. Tək bir işıq ətrafında dönər və özünü yandırır kül edər. Vəhdət yolundakı dərvişin yox olması da buna bənzəyir. Yəni işıq ilahi eşq, pərvanə isə bu eşqə özünü qurban verən, yanıb qovrulan təriqət əhlidir. Şam ilə pərvanənin bu hekayəsi müxtəlif formalarda yazılaraq sadəcə məsnəvidə deyil, eyni zamanda, divan ədəbiyyatında böyük klassiklərin şeirlərində, xüsusilə də Füzulinin misralarında öz əksini tapmışdır:

Eşq odu əvvəl düşər məşuqə andan aşıqə,

Şəmi gör kim yanmayınca yaxmadı pərvanəyi (188, 370).

Təsəvvüf ədəbiyyatında “şam” (mum) sevgilini, Allahı, “pərvanə” isə aşıqi təmsil edir (199, 255). Pərvanə yanan şamın ətrafında dönər, ən sonunda da şamın atəşində yanaraq can verər. “Şam dibinə işıq verməz” deyimi fədakarlığı ifadə edir. Aşıqdəki eşq atəşini yaxan və alovlandıran məşuqdur. Aşıqın yanması üçün məşuqun (mürşidin) yanması şərtidir. Çünki şam yanmayınca pərvanə də yanmaz. Pərvanə ilə şamın bu dillərə dastan hekayəsi təsəvvüf ədəbiyyatında da bir çox şairlərin şeirlərində, xüsusilə Ş.Yəhyanın misralarında öz əksini tapmışdır:

Suz-i dilden bihaberdır sanmanız cananeyi

Şem`i yakmaz mı ol atəş kim yakar pervaneyi. (199, 331)

Pərvanə sadəcə divan və təsəvvüf ədəbiyyatında şeirlərə deyil, eyni zamanda həm də bir çox nağıllara, əfsanələrə mövzu olmuşdur. Belə nağıllardan biri də “Pərvanə məhəbbəti”dir (30, 204-205). Bu nağıl-pritçaya görə pərvanələr hökmdarının gözəllikdə misli-bərabəri olmayan qızı həddi-buluğa çatanda hökmdar ölməmişdən qızına toy etmək arzusu ilə bütün igidləri meydana yığıb hünər, igidlik göstərmələrini istəyir. Hökmdar qızı isə bu igidlərə şərt qoşur ki, kim onun üçün od gətirsə, məhz həmin gəncə evlənəcək. Qızın bu sözlərindən sonra atlı pərvanələr od gətirmək üçün atlarını müxtəlif səmtlərə çapırlar. Ancaq illər keçsə də igidlərdən bir

xəbər çıxmır. Deyilənlərə görə, elə həmin vaxtdan qaranlıq düşən kimi, pərvanələr harda işıq görsələr onun ətrafına toplaşaraq od aparmağa çalışırlar. Lakin onların zərif qanadları oda toxunan kimi yanır və beləliklə pərvanələr öz məhəbbətləri uğrunda məhv olurlar.

Pərvanələrin öz eşqləri uğrunda yanmaları hadisəsi bir çox şərq şairlərinin misralarında da öz əksini tapmış, dillərdə dolaşaraq yaddaşlara həkk olmuşdur:

Eşqə uçma, qanadların yanar. (Sədi Şirazi)

Eşqə uçmadıqdan sonra qanadlar nəyə yarar? (Həz. Mövlana)

Eşqə vardıqdan sonra qanadı kim arar? (Yunus Əmrə)

Böcək qrupunun altında olan pulqanadlılar ailəsinə daxil olan kəpənəklər 150.000-ə qədər növləri ilə dünyanın demək olar ki, hər bölgəsində və xüsusilə də tropik sahələrdə yaşayırlar. Dünyada geniş şəkildə yayılan bu incə varlıqlar gözəllikləri, tırtıldan qozaya, qozadan kəpənəyə dönən heyrətedici dəyişimləri, 24 saatlıq, ya da 2-4 həftəlik qısa həyat müddətilə hər zaman diqqətləri öz üzərinə çəkmiş, insanlıq tarixində neçə-neçə əfsanələrə mövzu olaraq çox maraqlı simvolik mənalar kəsb etmişdir. Belə ki, yazıçıların, rəssamların, filimlərin ilham qaynağı olan kəpənək simvolik olaraq bir çox şeyi ifadə edir. Kəpənək əsla anası ilə tanış olmadığı üçün ana südünün simvoludur. Anasından uzaqda qalmış bir uşağın simvoludur. Kəpənək eyni zamanda bir qadın həssaslığının rəmzidir. Xristianlıqda isə, kəpənək cənnət bağçasındakı Adəmin ruhunu təmsil edir, Məryəm və uşağı tablosundakı kəpənək isə, insan ruhunu qoruyan bir simvoldur. Kəpənək öldükdən sonra yenidən doğuşun da simvoludur. XVI-cı əsrdə İrlandiyada ağ kəpənək öldürməyin balaca bir uşağın ruhunu öldürmək olduğuna inanılırdı (237; 238).

Çində yeşim daşından hazırlanan kəpənək fiquru məhəbbət və evliliyi, Yaponiyada isə ay kürənin içinə çəkilmiş iki kəpənək qadın zərifliyini və sədaqətini təmsil edir. Antik Yunanda isə kəpənək yenidən doğuşun və ölümsüzlüyün simvoludur. Yunanlar çiçəkdən çiçəyə qonan kəpənəyi, mövzudan mövzuya atlayan ruhun hüzsüz arayışına bənzətmişlər. Kəpənəyə də ruh mənasında olan “psişe” (“psyche”) demişlər. Ruh elmi olan psixologiya sözü də eyni kökdən törəmişdir. Kəpənək-Psişe (Psyche) mifoloji örnəklərdə axtardığını tapa bilməyən ruhun

taleyinin simvoludur. Yunanca kəpənək ruh mənasına gəlir və çox zaman ruh ölümdən sonra bədəni tərk edən bir kəpənək kimi göstərilmişdir (237; 239).

Çin mədəniyyətində birlikdə uçan iki kəpənək məhəbbətin simvoludur. Antik yunanlarda “ruh” mənasını daşıyıb “psişe” kimi tanınır. Mifologiyada isə, Psişe ilahə qədər gözəl bir qadındır və çox təsirli eşq əfsanəsi vardır. Yunan mifologiyasında kəpənək qanadlı gözəl bir qız olaraq təsvir edilən Psişenin (ruh) nağılı ilk baxışda bir məhəbbət əfsanəsi olaraq qəbul edilsə də həqiqətdə ruhun çətin mücadələlərindən zəfərlə çıxışını nəql edir. Ovsunlayıcı gözəlliyi olan Psişe, Miletos kralının qızıdır. Məhəbbət tanrısı Eros ona aşiq olur. Ancaq ölümlülərlə əlaqədə olması qadağan olduğu üçün gecələr onu qaranlıqda görməyə gedir və özünü də onun görməyinə icazə vermir. Bir müddətdən sonra Psişe marağından dayana bilməyib əlinə bir şam alıb ona baxır. Onun yaraşığı simasını görəncə həyəcanlanır və şamdan damcılayan yağ ilə Erosu oyandırır. Qəzəblənən Eros, sözündə durmayan Psişeni sonsuza qədər tərk edər. Psişenin gözəlliyini qısqanan və oğlunu başdan çıxardığı üçün hiddətlənən Erosun anası Afrodita isə Psişeyə çox çətin vəzifələr verərək ona müxtəlif əziyyətlər yaşadır. Sevgilisinin ölmək üzrə olduğunu görən Eros onu bağışlayar və Zeusun köməyi ilə sevgilisinə ölümsüzlük iksiri içirir. Evlənilib sonsuza qədər xoşbəxt olurlar (160, 258). Eyni ilə Psişe-kəpənək kimi insan ruhu da həyatın müxtəlif imtahan və sınaqlarından keçərək yetkinləşib Allah sevgisinə çatır.

Mifologiyada kəpənək atəşin-odun rəmzidir, atəşə qaçan pərvanə böcəyinin yanib atəşlə uyğunlaşmasıdır. Şamanizmdə isə, kəpənək bir işarədir, ağ kəpənək görmək yaxşıya yozulur, qara kəpənəyə rastlamaq isə kədərlənməyə dəlalət edir, sarı kəpənək xəstəliyi, mavi kəpənək isə, saf ruhun simvoludur. Kəpənəyin keçirdiyi başqalaşma-dəyişmə xristianlıqda və digər inanc sistemlərində ruhun ölümdən sonra yenidən dirilişini izah etmək üçün bir metafora olaraq istifadə edilmişdir. Ondan əvvəl misirlilər və yunanlar da kəpənəyi yeni həyat və ölümsüzlük simvolu olaraq gördüklərindən qəbirlərinin içinə qızıl kəpənəklər qoymuşlar (237, 1). Əslinə baxanda danılmaz həqiqətdir ki, bütün heyvanlar aləmində kəpənəyin keçirdiyi kimi böyük bir dəyişim yoxdur. Bu dəyişim insan ruhunun keçirdiyi mərhələlərə bənzədilir.

Kəpənəklər sadəcə bizə sevinc, ümid verən gözəl varlıqlar deyil, eyni zamanda həyat-yaşam zincirində onların çox böyük rolları vardır. Milyonlarca kəpənəyin daha dünyaya gəlmədən ölümünə səbəb olub baramasından ipək saplar əldə etdiyimizi bir kənara qoysaq, təbiətin balanslı və sağlam olmasında kəpənəyin əvəzsiz yararları vardır. Kəpənəklər yabani bitkilərin tozlarının yayılmasında rol oynayaraq onların çoxalmasına kömək edir.

Narın qanad çırpınışlarından ötürü bir sistemin məlumatlarındakı ən kiçik bir dəyişikliyin nəzərdə tutulmayan böyüklükdə nəticələr meydana gətirməsindən bəhs edən Lorenzin xaos nəzəriyyəsi “kəpənək təsiri” adıyla xatırlanır (237, 1).

Kəpənək simvolunun istifadəsinə tradisionlardan çoxlu nümunələri göstərmək olar: Kəpənəklər və quşlar Ural-Altay və Orta Asyanın türk ənənəvi düşüncəsində bədənlərini tərk edən, yeni formaya düşmək üçün gözləyən ruhları təmsil edir. Qərb nağıllarında isə pərilər ümumiyyətlə kəpənək qanadlarıyla təmsil olunurlar. Qrek tradisionunda psişe təsvirlərdə kəpənək qanadlarıyla təmsil edilir. Mərkəzi Konqodakı Baluba və Luluaların tradisionlarında kəpənəyin mərhələləri insanın reinkarnasiya (yeni forma, yeni şəkə salma) müddətinə bənzədilir: Kəpənəyin baramasından çıxışı fiziki bədəni tərk edişini təmsil edir. Kəpənək Çin və Qrek tradisionlarında ruhu və ölümsüzlüyü göstərir (242, 1-5).

Antik çağlarda, məsələn Qədim Misirin Təb şəhərində m.ö. 3500-cü ilə aid divar rəsmlərində kəpənək şəkilləri mövcuddur. Türklərdə olduğu kimi bir çox xalqların mədəniyyətində də kəpənəklər baharın müjdəçiləridir. Amerika yerlilərinin kəpənəklərin meydana gəlməsiylə əlaqəli əfsanəsi kəpənəklərin nə üçün ümid və sevinc qaynağı olduqlarını çox yaxşı izah edir. “Papaqo” (239, 3) əfsanəsinə görə, ulu Yaradan yaşlanmanın uşaqların qədəri (alinyazısı) olduğunu sezincə çox məyus oldu və müxtəlif mənbələrdən gözəl rəngləri sehirli bir heybəyə yığıb uşaqlara hədiyyə etməyi qərara aldı. İçinə bir miqdar günəş işığı, göy üzündən bir ovuc dolusu mavilik, qarğıdalı tozunun ağı, oynayan uşaqların gölgəsi, gözəl bir qızın saçlarının qaralığı, düşən yarpaqların sarısı, şam yarpaqlarının yaşılı ilə ətrafdakı çiçəklərin qırmızı, bənövşəyi və narıncısını yığıb hamısını heybəyə doldurmağa başladı. Uşaqlar heybəni açanda içindən rəngarəng, gözəl nəğmələr oxuyan kəpənəklər çıxıb uçmağa

başladılar. Həyatlarında belə gözəl bir şey heç görməmiş uşaqlar ovsunlanmışdılar. Lakin quşlar kəpənəklərin belə gözəl olmalarını və üstəlik də mahnı oxuya bilmələrini qısqandıqları üçün Tanrıya şikayət etmişlər. Beləliklə də, ulu Yaradıcı mahnı söyləmə bacarığını kəpənəklərdən geri aldı. Elə buna görə də, kəpənəklər möhtəşəm, gözəl rəngli, amma səssizdirlər. Gözəlcü rənglərini təbiətdə yaxşı və gözəl nə varsa, ondan almışlar və hər qanad çırpıntılarında ümidi və sevgini ətraflarına yayırlar.

Xalq inanclarında isə kəpənəklərin rənglərinə görə müxtəlif anlamlar kəsb etməsi, insanların kəpənəyə verdiyi önəmin göstəricisidir. Bildiyimiz kimi, ağ kəpənək səadət, taleh, çəhrayı kəpənək səhhətə, sarı kəpənək kədərə və xəstəliyə, qara kəpənək isə fəlakət, matəm və ölümə dəlalət edir (122, 1635).

Allahın ən incə varlıqlarından biri olan kəpənəkdəki rənglərə və müxtəlif rəng çalarlarına qarşı çox həssas olan uşaqların hər zaman uçmaq istəkləri, özləri qədər günahsız və həssas varlıqların uşaqların diqqətindən yayınmaması və oyunlarda öz əksini tapması çox təbii prosesdir. Kəpənəklər, al-əlvan rəngləri, insana huzur verən sakitlikləri, möhtəşəm gözəllikləri, incə uçuşları ilə sadəcə uşaqların deyil, eyni zamanda böyüklərin də diqqətini hər zaman çəkmiş, yuxularını, xəyallarını bəzəmişdir. Eyni ilə “Kəpənək röyası”nda (148, 34) olduğu kimi. Cuanq Cou günlərin bir günü yuxusunda nəşəli, həyatdan razı bir kəpənək olduğunu görür. Ancaq kəpənəyin ondan heç xəbəri də yoxmuş. Birdən-birə oyandığında heç də kəpənək olmadığını görmüş. Lakin Cuanq Cou həqiqətən bilmirdi ki, röyasında bir kəpənəkmi olmuşdu, yoxsa bir kəpənək röyasında özünü Cuanq Cou kimi görmüşdü. Kim bilir, bəlkə elə biz də Cuanq Cou kimi bir çox xüsusiyyətlərimiz və oxşar cəhətlərimiz ilə kəpənəyi özümüzə, bəzən də özümüzü kəpənəyə bənzədirik.

“Adət-ənənələrlə bağlı oyunlar”, “Günlük əyləncələr”, “Arxaik məzmunlu oyunlar”, “Dinin təsiri ilə yaranan oyunlar”, “Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan oyunlar”, “Uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar” kimi altı başlıq altında təsnif edilmiş Azərbaycan və Anadolu uşaq oyunlarının bənzər nümunələri qarşılaşdırılaraq oxşar və fərqli cəhətləri vurğulanmışdır. Eyni zamanda, hər iki bölgəyə aid verilən bənzər nümunələrin müqayisəli təhlili ilə yanaşı, onların

fərqli variantları və bənzər növləri göstərilmişdir. Həmçinin nümunə üçün həmin oyunlardan ikisi - “Bənövşə” və “Kəpənək” oyunları müqayisəli və geniş şəkildə sistemli semantik təhlil edilmişdir. Əldə edilən nəticələrə görə, hər iki bölgə xalqının uşaqlarının oynadıqları oyunların çoxu bənzər olduqları qədər oynama üsulları ilə oyun təkərləmələri də bir-birinə çox bənzərdir.

II FƏSİL

MÖVSÜM VƏ MƏRASİMLƏ BAĞLI OYUN VƏ TAMAŞALARIN TİPOLOGİYASI

2.1. Mövsümi oyunlar

Təbiət qüvvələri qarşısında aciz qalan insan üçün təbiət və təbiət hadisələri sirli və möcüzəli idi. Bunun üçün də qədimdən insanlar qarşılaşdıqları möcüzələrin sirrini açmağa, təbiət qüvvələrinə və hadisələrinə hakim olmaq və ya onlardan kömək ummaq, arzu və istəklərini çatdırmaq məqsədilə müxtəlif vasitələrə əl atmışlar. Həmin vasitələr ovsun, ayin, ritual şəklində icra edilərək zamanla ya mərasimlərə çevrilmiş, ya da müxtəlif mərasimlər içində özünə yer tapmışdır. Qədimdən insanların etiqadları, təbiət hadisələrinə qarşı münasibətləri, həyat tərzini və əmək fəaliyyətilə əlaqədar düzəldilmiş həmin mərasimlər içində mövsüm mərasimlərinin xüsusi yeri vardır. Demək olar ki, xalq oyunlarının kamil ilkin nümunələri ayrı-ayrı mərasimlərlə, xüsusilə də mövsüm mərasimlərlə bağlı olmuşdur. Xalqın təsərrüfat, əmək həyatı və təbiətlə bağlı olan bu oyunlarda xalq daim bolluq arzulamış, fəsiləri vəsf etmiş, onların gəlişini nəğmələrlə, rəqslərlə, oyun və tamaşalarla qarşılamışdır. Müxtəlif inanc və etiqadlarla, həyat tərzini, əmək fəaliyyətilə bağlı oyunlar içində mövsümi oyunlar yağış yağdırmaq, yağışı kəsmək, günəşi çağırmaq, odu közərtmək, küləyi çağırmaq, küləyi kəsmək kimi funksiyaları yerinə yetirmək üçün oynanılmışdır. Bu tip oyunlarda daş kitabələrdə həkk olunmuş və türk xalqlarının bizə gəlib çatmış ən qədim oyunları olan, sonralar milli rəqslərdə, yallılarda, müxtəlif oyun və tamaşalarda özünə yer tapmış “rəqs daxili oyunların” rəqs elementləri və əski türk inanclarının izləri qorunub saxlanmışdır.

Mövsümi oyunlar əsasən məhsul bayramında, müxtəlif bayram iməcilikləri zamanı və müxtəlif mövsümlərlə - yaz, yay, payız, qışla bağlı oynanıldığı üçün onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- 1) Məhsul bayramı oyun və tamaşaları
- 2) Bayram iməcilik oyunları

3) Yaz-yay fəsli oyun və tamaşaları

4) Payız-qış fəsli oyun və tamaşaları

Məhsul bayramı oyun və tamaşaları. Türk xalqları hələ qədimdən əsasən ilin iki mövsümü - yazda baharın gəlişi, əmək mövsümünün başlanması və payızda məhsul yığılı zamanı əkilən və yığılan məhsulun bol olması üçün mərasimlər və bayramlar keçirirdilər. Əcdadlarımızdan bizə gəlib çatmış həmin mövsümi bayramlardan biri də “Məhsul bayramı”dır. Mərasim şəklində keçirilən Məhsul bayramı şənliklərində oyunlar xüsusi yer tutur. Bu oyunlar içərisində Azərbaycanın müxtəlif bölgələri (Şəki, Naxçıvan, Qazax) üçün səciyyəvi olan ritual xarakterli “Yel baba” oyunu maraqlıdır. Özündə bir çox ayin elementləri olan bu oyun çox güman ki, ayin kimi ortaya çıxmış zamanla oyun şəklini alaraq adətən yeli qaldırmaq və yatırmaq məqsədilə oynanılmışdır. Taxıl döyümü zamanı xırman sovrulub dəni samandan ayırmaq vaxtı gələndə camaat Yel babaya müraciət edərək onu çağırmaq, yəni yeli qaldırmaq üçün yelə qoşulmuş nəğmələr oxuyarlar:

Yelli babam, Yel babam,

Tez gəl baba, gəl baba.

Telli babam, Tel babam...

Sovur bizim xırmanı,

Taxılıımız yerdə qaldı,

Atına ver samanı.

Yaxtamız əldə qaldı.

Dən yığılıb dağ olsun,

A Yel baba, Yel baba,

Yel babamız sağ olsun. (39, 55)

Əcdadlarımızın əski inanclarına görə, çağırdıqları Yel baba gəlib xırmanı sovrur, samanını aparıb öz atına verər, təmizlənmiş dən isə, camaata qalardı. Hətta, həmin vaxt bərk əsən küləyi yatırmaq üçün də ananın ilki olan bir uşağın əlinə ələk verib oxudardılar:

Külək, sürmə at,

Gəl, ələkdə yat!...(39, 55)

Azad Nəbiyevin yellə bağlı oyunlara nümunə verdiyi “Küləyi çağırma”, “Küləyi yatırma” (86, 380-381), Naxçıvanda “Heydər” (35, 91-92) kimi oyunlar ayin xarakterli “Yel baba” oyununun variantları mahiyyətindədir.

Azərbaycan xalqının etiqadına görə, dünyadakı bütün küləklərin ixtiyarı əlində olan mifoloji varlıq Yel babaya müraciət məqsədilə oynanılan “Yel baba” oyununda

şamanizmin izləri görülməkdədir. Yel babaya müraciətlə söylənən nəğmələr, canlı bir varlıq kimi yel ilə söhbət etmək, ondan kömək istəmək, hətta yel bərk əsdiyi zaman onun qəzəbləndiyini düşünmək və hirsini yatırtmaq üçün ona qızlar tərəfindən Şəki bölgəsində “Boğanaq gəlmə, sənə gəlin olacam”, yaxud bir ananın ilki olan uşağın nəğmə söyləməsi şamanistlərin təbiət qüvvələrinə qarşı keçirdikləri mərasimlərdəki ayinlərə, rituallara bənzəyir. Həmçinin, Naxçıvan bölgəsində “Heydər” adıyla adlandırılan Yel babanı çağırmaq məqsədilə süpürgə yandırılması şaman rituallarının əsasını təşkil edən sehir və ovsunları xatırladır.

Məhsul bayramı ilə əlaqədar olaraq toxumun əkilməsi, biçilməsi və döyülməsi proseslərinin yer aldığı oyunlardan biri də uşaqlar tərəfindən nəğmələr oxuyub yallı gedərək kəndlilərin əkin apardıqları iş prosesinin təqlidi olan “Toxumsəpmə oyunu”dur (39, 403). Oyun zamanı yerə çəkilən dairə boyunca uşaqların, kəndlilərin əkinçiliklə bağlı bütün fəaliyyətlərini, gördükləri işləri uyğun bir nəğmə ilə göstərməyə çalışaraq yallı getməsində rəqs daxili oyunların elementləri özünü göstərir. Həmçinin oyunda məhsul yığımından sonra kəndlilərin necə şənələndiyini göstərmək məqsədilə onları yamsılayaraq uşaqların oynaması, vaxtilə böyükələrin məhsul yığımından sonra Məhsul bayramında icra etdikləri mərasim, şənlik və oyunlardan xəbər verir.

Azərbaycanda əvvəllər əmək mövsümünün qurtarması ilə əlaqəli “Cıdır” yarışlarının keçirilməsi, Məhsul bayramında isə, “Kəndirbaz” tamaşalarının göstərildiyi məlumdur (86, 407, 430).

Sovet hakimiyyəti illərində isə, Məhsul bayramı nümayiş kimi keçirilmişdir. Hər bir kolxoz, sovxoz rayon mərkəzində yük maşınlarına yığdıqları dizayn verilmiş məhsullarını kolxozçuların iştirakı ilə, musiqiçi dəstələrin müşaiyəti altında tamaşaçıların qarşısından keçirib aparırdılar.

Bayram iməcilik oyunları. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirsə xan oğlu Buğac xan bəyan edər, xanım hey” boyunda Bayındır xanın bir yaz, bir də güz (payız) boğayla buğranı savaşırdığının şahidi oluruq. Dastanda yaz və payızda təsvir olunan bu tip əyləncələrin vaxtilə keçirilən mövsüm bayramlarına bir işarə olduğu qanaətinə gəlmək olar. Bildiyimiz kimi, mövsümi bayramlar əsasən yazda əkinçiliyin

başlaması və payızda məhsul yığımı ilə əlaqədar olaraq qeyd edilir. Belə ki, bayram qabağı ev-eşiyin, həyəət-bacanın, əkin sahələrinin təmizlənməsi, səliqə-səhmana salınması ilə bayram iməcilikləri həyata keçirilir. Bayram iməcilikləri zamanı əmək prosesini yüngülləşdirmək, görülən işləri daha həvəslə və əyləncəli şəkildə etmək üçün isə, müxtəlif oyunlar oynanılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim tarixi olan iməcilik oyunları Azərbaycanda sovet quruluşunun hakim olduğu bir dövrdə öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bu oyunlar mərkəzi idarəciliyə əsaslanan kənd təsərrüfatı işlərinin görülməsində, mövsümi məhsulların yığılması zamanı həyata keçirilirdi. Bu sıraya pambıq, üzüm yığımı, ağac əkilməsi və s. daxildir. Bu iməciliklərdə əhalinin kütləvi iş prosesinə qoşulması müxtəlif şənliklərin də icrasını zərurətə çevirir. Xalq iməciliklərində musiqi kollektivləri tərəfindən konsertlər verilir, mahnılar oxunur, müxtəlif yarışlar keçirilir. Söz adamları əməkçi insanlarla görüşüb onların zəhmətlərini dəyərləndirən şeirlər oxuyurlar. Yemək hazırlanıb paylanır, nahara çıxan camaat rəqs edib əylənərək işi asanlaşdırırlar. Bu cür iməcilik şənlikləri hazırda daha çox Qax-Zaqatala bölgəsinə xasdır. Bundan başqa, əsasən kənd yerlərində gənc ailələrə, təzə ev tikənlərə kömək məqsədilə də iməciliklər keçirilir. Bu zaman müxtəlif təkərləmələr də söylənilir. Xüsusilə evin tikintisi zamanı bənnaya daş, kərpic atanlar təkərləmələrdən istifadə edirlər. “Bir, iki, al gəldi”, yaxud “bir, iki, usta al” təkərləmələri bənnanın diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyır.

Vaxtilə Azərbaycanın bir çox bölgəsində dəbdə olan, iməciliklər zamanı oynanılan və göstərilən bayram iməcilik oyun və tamaşaları toplanmadığı üçün konkret nümunələr verə bilməsək də, Anadoluda bu tip oyunlara nümunələr həddindən artıq çoxdur. Bunun da əsas səbəbləri həmin oyunların Anadoluda “Köy seyirlik oyunları” (“Kənd tamaşaları”) adı altında toplanması və hələ də bir çox kəndlərdə kəndlilər tərəfindən əkin-biçin, məhsul yığımı, məhsul bayramı, bayram iməcilikləri və bu kimi müxtəlif zamanlarda əyləncə məqsədilə icra edilməsi ilə bağlıdır. Bu tip tamaşalardan bir qismi əsasən toplu şəkildə yerinə yetirilən hasat (biçin) sonu iməciliklərində göstərilir. Belə tamaşalara “Ekin kurtarama duası”, “Ölü oyunu”, “Yağmur duası” (46) və b. nümunə verə bilərik. Hətta elə tamaşalar var ki,

onların adında belə bayram iməcilikləri vaxtı yerinə yetirilən təmizlik işləri öz əksini tapmışdır. Belə tamaşalara Anadolunun Balıqəsir bölgəsində göstərilən “Ağaç budama” (125, 103), Qoşapınar və Bozcatəpə kəndində göstərilən “Tezek toplama” (152, 163) tamaşaları aiddir. “Tezek toplama” tamaşasının bənzəri Anadolunun Tozqoparan kəndində “Çırpı toplama”, Gümüştəpə kəndində “Madımak” (madımak yeyilə bilən bir bitkidir) adıyla göstərilir (152, 164).

Yaz-yay fəslə oyun və tamaşaları. Xalqımız çox vaxt qışı insanlara məhrumiyyətlər gətirən, onu ac qoyan, soyuqda saxlayan, bir sözlə çətinliklərə salan şər qüvvənin rəmzi, yazı isə bolluq, bərəkət simvolu kimi tərənnüm etmişlər. Bunun üçün də çox vaxt qışdan qurtulub yaza çıxmağı bayram edərək müxtəlif oyunlar oynayıb tamaşalar göstərmişlər.

Yaz mövsümü ilə bağlı oyun-tamaşalara “Kosa-Kosa” (3, 21; 58, 235-237), “Kosa gəlin” (68, 138), “Saya”, “Sayaçı” (55, 316-317), oyunlara “Qodu-Qodu” (35, 89; 41, 31; 75, 29), “Yağmur gelini”, “Çiğdem pilavı”, “Telden Teleme” (140, 121-123), “Topqalax” (41, 150), “Dirədöymə” (46) və s. misal vermək olar.

Hazırda Azərbaycanda Novruz bayramında oynanılaraq Novruzun əsas atributlarından birinə çevrilən “Kosa-Kosa” oyun və tamaşaları vaxtilə həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda yazın gəlişi, baharı qarşılamaq məqsədilə oynanırdı. Azərbaycanda və Anadoluda müxtəlif oyun və tamaşa variantları olan “Kosa-Kosa”dakı “Kosa” sözünün müxtəlif mənaları vardır. Kosa, farsca bıçqı, saqqalı çıxmayan adam mənasındadır. Bəzi bölgələrdə, həmçinin nağıllarda da boyu qısa, ağıllı, hiyləgar adam mənasına da gəlir. Bu mənası Azərbaycan və Anadoludakı oyunlara uyğun gəlir. “Kös, sürünün önündə gedən qoyun və təkə mənasına gəlidiyi kimi, həmçinin karvanın ən qabağında gedən heyvanın boğazına taxılan zınqırovdur. Bəzi yerlərdə köse yeni evlənmiş kişi-güvəy mənasındadır. Həmçinin Kastamonu kəndlərində qoç qatımı ayındakı mərasimə Kösemi deyilir” (106, 1). Simvolik olaraq Kosa adı ilə bağlanan və köhnə ilin qovulması, təzə ilin gəlişiylə əlaqələndirilən, Azərbaycanda “Kosa-Kosa”, Anadoluda “Köse” adıyla icra edilən oyun və tamaşalarda Kosa'nın geyim-keçimində qam-şaman geyim rəmzləri, rəqslərdə, ölübdirilmə motivlərində şamanizmin və əski türk inanclarının izləri vardır.

Azərbaycanın və Anadolunun çeşidli bölgələrində yazda təbiətin oyanması, qoyunların quzulaması və məhsulun bolluğunu vəsf edən “Saya”, “Sayaçı” oyunları oynanılır. Fərqli mənaları verilən “saya” və “sayaçı” sözlərinin daha çox “say” sözündən və qoyunları saymaqla əlaqəli olduğu fikri məntiqə daha yaxındır. Rəqslə zəngin olan arxaik tipli bu oyun bolluq-bərəkət rəmzi olub ritual xarakterlidir. Sayaçılar tərəfindən qapı-qapı gəzərək “Sayaçı nəğmələri” oxuyub, əvəzində yağ, pendir, un, buğda, düyü və s. alaraq icra edilən “Saya oyunları”nda heyvanlara məhəbbət ifadə olunur, onların xüsusiyyətləri təsvir edilir və yaxşı, bol məhsuldarlıq arzu olunur. Şəkil və məzmunca müxtəlif olan sayaçı nəğmələri ən çox da qoyun və keçiə həsr olunmuşdur.

Yazda “Saya” oyunlarından başqa, baş çoban, soytarı, baş çobanın köməkçiləri, təkəoyndan, yalançı pəhləvanlar, rəqqaslar, tərəkəmə yeniyetmələri, bənək, qoyunlar, keçi, təkə, çəpişlər, kütləvi səhnə iştirakçılarından ibarət “Salam Əlik say bəylər” (58, 219-231) sayaçı tamaşası göstərilirdi. Həmçinin xalq arasında çox yayıldığı üçün atalar sözü kimi məşhur olmuş və “Tənbəl qardaş” adı ilə də bilinən mülkədar, iki yoxsul qardaş, mülkədarın bəhrəyığı, nökeri, iki öküz, camaatdan ibarət “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş” (58, 231-235) adlı əkinçiliklə bağlı xalq tamaşası da göstərilirdi. Hətta bu tamaşalarla saya oyunlarının payızda və qışda oynanıldığı faktına xalq ədəbiyyatı kitablarında rast gəlirik.

Yazda saya və əkinçiliklə bağlı tamaşalardan başqa, at yarışlarının keçirildiyi, at üstə müxtəlif oyunların icra edildiyi “Cıdır tamaşaları”nın da yazın gəlişi ilə əlqədər göstərildiyi məlumdur (86, 407-413).

Yaz fəslində oynanılan mövsümi oyunlardan biri də “Qodu-Qodu”dur. Azərbaycanda və Anadoluda oynanılan bu oyun, adətən yağışlı günlərdə icra edilir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində “Güdü-Güdü”, “Düdü-Düdü”, “Qudu-Qudu”, “Hodu-Hodu”, “Kos-Kosa”, Anadoluda “Gode-Gode”, “Dode-Dode” və b. adlarla oynanılan “Qodu-Qodu” oyununun fərqli variantları da mövcuddur. Bu oyunun Azərbaycan və Anadolu variantları həm oxşardır, həm də fərqlidir. Hər iki bölgədə oyun əsasən yağışdan sonra oynanılması və müxtəlif əşyalar (çömçə, ağac, budaq,

süpürgə, sırıq, müqəvvə) bəzədilərək qapı-qapı dolaşır, müxtəlif variantları olan “Qodu-Qodu” təkrəlmələri oxuyub pay yığılması baxımından bənzərdir. Əsas fərq isə, oyunun Azərbaycan variantlarının hamısında yağış çox yağdığı zaman günəşi çağırmaq məqsədilə, Anadolu variantları isə, tam tərsinə yağış yağdırmaq üçün ya yağışdan əvvəl, ya da yağışdan sonra oynanılır. Əhməd Cəfəroğlu günəşi dəvət etmək üçün edilən günəş duası adətinin Anadoluda sadəcə Trabzon və Rizədə olduğunu bildirir (140, 111).

Lüğətlərdə mənası “uzun müddət yağan yağışın kəsməsi üçün bəzəyib qapı-qapı dolaşdırılan ayna və çömçə” şəklində verilmiş və istər Novruz bayramında, istərsə də yağışlar yağan zaman günəşi çağırmaq məqsədilə keçirilən “Qodu-Qodu” mərasim və oyunundakı “Qodu” sözü günəşlə bağlıdır. Bu sözün mənası tam olaraq aydın olmasa da onunla bağlı müxtəlif mülahizələr vardır. “Qodu”nun odla bağlılığı və ya farsca “günəş ilahəsi” kimi “xuda” sözü ilə əlaqələri olduğu fikirlərini nəzərə alsaq, bu sözün daha çox ingilis dilində Tanrı mənasında olan “God” (Qod) sözü ilə həm səs, həm də mənə cəhətdən bağlı olduğunu düşünə bilərik.

Anadoluda yaz fəslində “Qodu-Qodu” oyunlarına bənzər şəkildə oynanılan oyunlara “Çiğdem pilavı” və “Telden teleme”ni nümunə göstərə bilərik. Yozqatda oynanılan “Çiğdem pilavı” martda ilk cücərən çiydəmlərin xəbərini camaata vermək, “Telden teleme” oyununda isə bitkilərdən ilk yaşıllaşan böyürtkənləri toplayıb digər bitki, kol və ağacları yaşıllaşmağa çağırmaq üçün oynanılır. Hər iki oyunda qapı-qapı dolaşaraq təkrəlmələr oxuyub insanlara baharın gəlmə müjdəsi verilir.

Yazda oynanılan oyunlardan biri “Topqalax oyunu”dur. Bu mövsümdə mal-qaranın tükü töküləndə oğlan uşaqları tökülən tükü yığıb içinə daş qoyub balaca top düzəldirlər. Şəki-Zaqatala bölgəsinə xas bu oyunun bənzəri Naxçıvanda “Dirədöymə oyunu” adı ilə oynanılır. 5-6 oğlan uşağı tərəfindən oynanılan bu oyundakı top adətən öküzün tükündən düzəldilir.

Yaz-yay mövsümü quraqlıq keçdiyi zaman həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda böyüklər eyni məqsəd üçün bölgələrimizə görə fərqli adlarla mərasimlər təşkil edərək müxtəlif ayinlər icra edir, sədəqə, nəzir-niyaz paylayır, hər evdən müxtəlif ərzaqlar gətirməklə bölgələrə xas fərqli yeməklər bişirirlər. Uşaqlar isə,

yağış yağması üçün müxtəlif oyunlar oynayırlar. Belə oyunlara Azərbaycanın Şəki və Zaqatala bölgəsində “Lailah” (41, 30), Naxçıvanda “Çömçə xatun”, “Yastan zəmilər”, “Yağış yağdırma”, “Yağ yağışım” (35, 88-91), Anadoluda isə, “Yağmur gelini”, “Kepçecik”, “Çömçeli gəlin” və “Süpürge bezeme”ni (140, 121) göstərmək olar.

Yaz fəslində oyunlarında günəşin dəvət edilməsi mərasimi şamanların günəşlə bağlı mərasim və inanclarının izlərini özündə qoruyub saxlamışdır. Həmçinin yaz-yay fəslində oyunlarında oyunçuların qapı-qapı gəzdirdikləri əşyaları fərqli şəkildə bəzəməsində və əllərində dəyənək gəzdirməsində şamanizmin elementləri özünü göstərir. Hətta, baharda əkin-səpini, bağ-bağcanı quraqlıqdan qurtarmaq üçün Oğuz tərəkmələrinin yağış yağdırmaq üçün Su ilahəsinə müraciətində suya “ana”, göyə “baba”, buluda “nənə” deməsində də şamanizmin və əski türk inanclarının izlərinə rast gəlirik. Hazırda xalq arasında böyüklərin və uşaqların Allah üçün “Allah baba” ifadəsinin işlədilməsində də həmin inancların izləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, burada artıq “Göy baba”nın yerini “Allah baba” almışdır.

Payız-Qış fəslində oyun və tamaşaları. Qışda ilk qar yağdığı gün xalq onu bolluq rəmzi kimi qəbul edib şərəfinə mərasim, şənlik təşkil edərək silsilə oyunlar oynamışlar. Uşaqlar da öz aralarında qışda çöldə “Qar topu” oyunu oynamaqla yanaşı, evdə, xüsusilə kənd yerlərində odun sobasının ətrafında isinərək oturmuş vəziyyətdə ayaqlarını uzadaraq “Ayaq” oyunu və ya oyunda söylənən təkərləmənin adı ilə “Su iç qurtul” oyunu oynayırlar (46). Müxtəlif variantları olan və oyunun da əsasını təşkil edən bu təkərləmənin fərqli variantlarına həm antologiyalarda, həm xalq ədəbiyyatı kitablarında rast gəlirik. Naxçıvanın Şərur, Ordubad bölgələrində oynanılan həmin oyunun bənzər variantına F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında təsviri verilən “Vur nağara, çıx qırağa” (75, 30-31) oyununu nümunə göstərə bilərik.

Uşaqların adətən soyuq aylarda-qarlı, yağışlı, küləkli havalarda evdə oynadıqları oyunlardan biri də “Bel üstə kimin əli” (39, 397-398) oyunudur. Bu oyunun bir digər adının “Məzəli oyunu” olduğu faktına Rəsul Rzanın təsvirini çox gözəl verdiyi “Məzəli oyunu” şeirindən öyrənmiş oluruq. Oyun bölgələrimizə görə müxtəlif variantları olan “Su iç qurtul” təkərləməsi ilə başlayıb oyunun gedişatına

görə də bir çox təkərləmələrlə davam edir. Oyunda belinin üstə qoyulan əli tapmaq üçün “Əl üstə kimin əli?” təkərləməsi ilə cəzalandırılan oyunçuya verilən heyvan adına uyğun fərqli təkərləmələr oxunur. Oyun təkərləmələrlə zəngin olduğu qədər hərəkətlərlə də zəngindir. Belə ki, oyunçuya soruşulan “Meşədə sən nə görmüsən?” sualına cavab olaraq adını söylədiyi heyvanın hərəkətləri və səsi təqlid edilir.

Uşaqların sevərək oynadığı payız-qış oyunlarından “Fındıq” və “Qoz” oyunlarını nümunə göstərə bilərik (46). Bildiyimiz kimi, fındıqla qozun yığılma mövsümü payızda olduğu üçün fındıq və qozla oynanılan oyunlar da adətən payız və qış aylarına təsadüf edir. Araşdırmalarımız zamanı hər iki oyunun həm Azərbaycan, həm də Anadoluda müxtəlif variantlarına rast gəldik. Azərbaycanda “Fındıq-Fındıq” (39, 407; 46) oyununun Ordubad və Şəki variantları bir-birindən tamamilə fərqlidir, “Qoz oyunu”nun isə, Şəki-Zaqatala və bir çox bölgələrimizə xas “Qalaqurma”, “Yuvalama” (“Yuvarlatma”), “Aşırıq qoz” (41, 150-151) və b. növlərini misal verə bilərik.

Payız-qış mövsümündə göstərilən ayin tipli mərasim tamaşalarından biri “Kəvsəc”dir (3, 21-22). Bəzi tədqiqatçılar bu tamaşanın yazda, bəziləri isə payızda, soyuqlu günlərdə göstərildiyi fikrini irəli sürmüşlər. Tamaşanın məzmunu və mahiyyətinə baxdığımız zaman payızın sonu, qışın əvvəlləri göstərildiyi aydın olur. İsti və yağlı yeməklər yedikdən sonra qatıra mindirilən adamın üzərinə su və qar tökülməsinə baxmayaraq adamın soyuğa etina etməyərək “yandım-yandım” deməsi, yəni xalqın yaxınlaşmaqda olan qışı qorxudub ona qarşı möhkəm olduğunu nümayiş etdirməsi süjetində şamanların maddi varlığa mənəvi təsir göstərərək istənilən nəticəni əldə etmə inamı öz əksini tapır.

Payız-qış mövsümü yağışlı, soyuqlu, çovğunlu havalarda “Od közərtmək” oyunu oynanıldığı kimi “Masxara tamaşaları” və “Fərdi tamaşalar” və b. meydan tamaşaları da göstərilirdi (93, 379-340). Azad Nəbiyevin verdiyi məlumata əsasən “Masxara tamaşaları” əmək mövsümündən sonra adətən payızda başlayıb yazın əvvəllərinə qədər davam edərdi. Meydançalarda, kiçik məclislərdə göstərilən bu tamaşalar yallı və rəqslərlə, zurna-balabanın sədası altında, hazır cavab, məzəli sözlər, lətifələr, rəvayətlər düzüb qoşan, söz oynadan masxarabazlar tərəfindən icra

olunurdu. Gülüşlə bağlı olan masxara-masqara məfhumu Avropa xalqlarında, Yunanıstanda, İranda olduğu kimi Azərbaycanda da komediya, məsqərəçi, güldürən, əyləndirən, təlxək, komediant və məzhəkəçi, masğaraçı mənasındadır (86, 432-436).

Masxara tamaşalarından başqa, “Fərdi tamaşalar”ın da payızdan başlayaraq yayın əvvəllərinə qədər, hətta bütün il boyu davam etdiyini A.Nəbiyevin verdiyi məlumatlardan öyrənirik (86, 445-446).

İnsanların həyat tərzi, əmək fəaliyyəti ilə bağlı və təbiətdə baş verən müxtəlif hadisələrlə əlaqəli icra edilən mövsümi oyunların əksəriyyəti ritual tiplidir. Ayin və ovsunlarla zəngin olan və əski türk inanclarının, şamanizmin izlərinin qoruyub saxlandığı ritual, hər hansı bir hadisə əsasında formalaşmış davranışlar və mərasimlər bütünüdür. Fərdlərin cəmiyyətdə yaşaması üçün tərbiyə olunmasında, bir araya gələrək ictimai bağların güclənməsində, xalqın adət-ənənələrinin və inanclarının yaşamasında oyun və tamaşaların əsasını təşkil edən ritualların rolu böyükdür.

2.2. Bayram oyun və tamaşaları

“Bayram” sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mənası “hər hansı bir tarixi və s. hadisə şərəfinə; yaxud, kütləvi oyunlar, əyləncələr və s. keçirilən gün, şadlıq günü, təntənə; şadlıq, şənlik, xoşbəxtlik, səadət”dir (14, 251). “Misallı böyük türkcə sözlük”də isə bayram sözünün kökü tam olaraq bilinməyən əski türkcə “badram”dan gəldiyi və “millət üçün sevinc içində qeyd edilən, dini və milli mənası olan müqəddəs gün” kimi verilmişdir (121, 308). “Türk dil qurumu lüğəti”ndə və digər bir çox mənbələrdə mənası “sevinc, nəşə, əyləncə” olan bayram sözü Kaşqarlı Mahmudun “Divanı-lüğətit-türk” adlı əsərində də eyni mənada verilmişdir. Belə ki, Kaşqarlı bayram sözünün əslinin “bədhrəm” olduğunu, lakin Oğuzların onu “bəyrəm” şəklinə çevirdiklərini bildirir (175, 1; 197, 9). Bu sözün günümüzdə türk xalqlarında “bayram” şəklində işlədildiyi məlumdur. Qazax türkcəsində “meyram”, qırğız türkcəsində “maryam” olaraq tələffüz edilən həmin söz, başqırt, özbək, tatar, türkmən və uyğur, Azərbaycan və Anadolu türkləri arasında da “bayram” şəklində işlədilir. Demək olar ki, bütün türk xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan və Anadoluda da bayramlar əsasən milli və dini səciyyə daşıyır. İstər milli, istərsə də

dini bayramlarımız və həmin gün icra edilən müxtəlif adət-ənənələr, şənliklər, dini və mifoloji xüsusiyyətlər daşıyan oyun və tamaşalar, söylənən mahnılar, türkülər, təkərləmələr, manilər, deyimlər, ritual davranışlar türk xalqlarının çox zəngin mədəniyyətindən və tarixindən süzülüb gəldiyi kimi, nəsildən-nəsilə ötürülərək hələ də o dəyərlərin yaşadılmasında böyük rol oynayır. Həmçinin, xalq arasında hər birinin bir hekayəsi olan bayram günlərində uşaqların keçirdikləri şənliklər, oynadıqları oyun və tamaşalar onların sosiallaşmasına, qrup davranışlarını mənimsəmələrinə və gələcəkdə cəmiyyətin mədəniyyət və dəyərlərinə sahib çıxmalarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Digər tərəfdən gənc qızlar ilə oğlanların bir araya gəlib görüşməsində, bir-birlərini bəyənib ailə qurmasında, həmçinin böyüklərin sosiallaşmasında, bayramlaşma və yardımlaşmasında bayram adətləri qədər, bayramda oynanılan oyun və göstərilən tamaşalar da böyük rol oynayır.

2.2.1. Xıdır bayramı

Türk dünyasının böyük bir qismində adət-ənənə kimi qeyd edilməsinə görə, Xıdır bayramı milli bayram xüsusiyyəti daşısa da, Xıdır peyğəmbərin adı ilə bağlılığı və onun xeyir-duasını almaq məqsədilə təşkil edilməsi baxımından dini bayram xüsusiyyəti daşıyır. Bu səbəbdən Xıdır bayramına milli və dini bayram demək olar. Azərbaycanda Xıdırnəbi, Xızırnəbi, Xıdır, Xızır, Anadoluda isə, daha çox Hızır, yaxud Hıdır kimi işlənən bu sözlər təxminən eyni anlamları kəsb edir. Belə ki, “Xıdır” sözü ərəbcə “Əl-Xadır” sözündəndir, daha çox isim olaraq işlədilən bu söz bir çox mənbələrdə ləqəb olaraq bilinir. Həmin söz də ərəbcə “Xadra//Hazra” sözündən olub kökü, “yaşıl, yamyaşıl, yaşıllıq” mənasında olan “Axdar//Axzar”la bağlıdır. Bəzi mənbələrdə “Əl-Xıdır”, “Əl-Xadr” şəklində verilən “Əl-Xadır” sözünün Anadolu türkləri arasında “Hızır”, “Hıdır”, yaxud da Azərbaycanda “Xıdır”, “Xızır” kimi işlədilməsi də çox güman ki, ərəbcə “yaşıl” mənasında olan “Xadra//Xazra” və “Hazra//Hadra” sözlərinin yazılışı və deyilişindən irəli gəlir. Xıdırnəbi, yaxud Xızırnəbi ifadəsi isə, “Xıdır//Xızır” və ərəbcə “xəbərçi, peyğəmbər” mənasında olan “nəbi” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Xızırəlləz” sözü də Xızır ilə İlyas adlarının birləşməsinin xalq arasında qısaldılmış formasıdır.

Azərbaycanda, xüsusilə Naxçıvan, Zəngəzur, Qazax bölgələrində “Xıdır Nəbi,” yaxud “Xıdır” adlarıyla qeyd olunan Xıdır bayramının müxtəlif adlarla adlandırılmış variantlarına E.Aslanovun “El-oba oyunu xalq tamaşası” kitabında da rast gəlirik. Həmin adlar belədir: Xıdırnəbi, Xızırnəbi, Xıdırəlləz, Xızırğünü, Ruzi Xızır, Xıdırzında (8, 226). Bu adlar “Xızır”ın Anadoludakı variantları ilə çox yaxındır. Anadoluda qədimdən Ruzi-Hızır (Xızır günü), hazırda Hızırəlləz, Hızır-İlyas, Hıdır Nebi, “Yaşılıq bayramı” kimi adlandırılan Xıdır bayramı 6 may (rumi təqvimdə 23 aprel), Azərbaycanda isə, əsasən fevral ayının ikinci həftəsinin ilk cümə axşamı, təqribən 9-10 fevral, hətta qazax tərəkmələrində 7-27 fevral arası çərşənbə günləri, Zəngəzurdə isə qış yarı olanda, yəni hər iki türk xalqı arasında Xızır ilə İlyasın bir araya gəldiyinə inandıqları gün keçirilir.

Xıdır bayramının mənşəyi. Xıdır və Fənər bayramlarının müqayisəsi. Türklərin mövsüm bayramlarıyla, xüsusilə bahar bayramıyla bağlı məlumatlara üçüncü əsrdə Çin mənbələrində rast gəlirik. Çinlilərin “Veyşu” və “Suyşu” adlı illiklərində türklərin ilin beşinci ayının onu ilə yirmisi arasında, çay kənarında yığışib Göy ruhuna qurban təqdim etdikləri bildirilir. M.Naci Önalın yazdığına görə, Çin elçisi 981-ci ildə uyğurların xristianların Pasxa, müsəlmanların Xıdırəlləz bayramı kimi bayramları olmasından bəhs edir (180, 3-4). Həmçinin, xristianlara əziz olan Milad bayramı kimi çinlilər üçün də “Bahar bayramı” böyük əhəmiyyət daşıyır. Xalq adətlərinə əsasən, Çin ay təqviminə görə 12-ci ayın 23-cü günündən başlayan və dörd min illik keçmiş olan “Bahar bayramı” yeni ilin ilk ayının 15-ci günü təşkil edilən “Yuan Xiao bayramı”na və ya “Fənər bayramı”na (224; 225) qədər təqribən üç həftə çəkir, bu da çox vaxt yanvarın axırı-fevralın əvvəlinə düşür. Anadolunun Muğla bölgəsində xalq təqviminə əsasən bir il “Xızır” və “Qasım” deyə ikiye bölünərək mayın altısında “Xızır”, yəni “bahar dövrü” başlayır. Azərbaycanda isə, bu dövr əsasən Xıdır bayramına görə fevralın ikinci həftəsindən başlayır. Baharın xəbərçisi kimi Azərbaycan ilə Anadoluda həyata keçirilən “Xıdır bayramı” bir çox cəhətdən bənzəsə də, lakin qeyd olunma tarixinə görə çox fərqlənir. Ancaq, çinlilərin “Bahar bayramı” ilə bizim “Xıdır bayramı”mımızın qeyd olunma tarixləri demək olar ki, eyni vaxta düşür.

Xıdır bayramı adətləri və inancları. Xıdır bayramı adətlərindən biri “bayram hazırlığı”dır. Xıdır bayramında həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda bayram hazırlığı görülür; evlər təmizlənir, o günə xas xüsusi hazırlıqlar edilir və çeşid-çeşid yeməklər bişirilərək axşama yaxşı süfrə qurulur. Azərbaycanda, əsasən də Naxçıvanda bütün bayramlarda olduğu kimi bayram axşamı pilov, dolma kimi milli xörəklər bişirilir, müxtəlif çeşiddə salatlar hazırlanır. Xızırın gələcəyinə inanaraq Azərbaycanın Naxçıvan, Qazax və Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində camaat qovud (buğda təmizlənir, yuyulub qurudulur, sonra qovrulub dəyirman daşında üyüdüldü un alınır. Bir tavada yağ, şəkər və ya bal, bəhməz, qovudun unu, bir az da su qatılıb halva kimi bişirilir) və qovurğa (buğda, çətənə, küncüt, qoz ləpəsi, fındıq, badam, dənə, yemiş və qarpız tümü və s.-hamısı qovrulur və qovurğa əldə edilir) hazırlayırlar. Qarabağda isə içinə mirvari muncuq qoyaraq kömbə (tapı kimi kökə) bişirərdilər.

Azərbaycanda, əsasən Xıdır bayramı keçirilən bölgələrdə bayram günü oğlanlar qapılara papaq və ya torba atırlar, yaşlı kimsələrə də qovurğadan pay göndəririlər, üyüdülmüş qovud ununu bayram gecəsi sininin içində saxlayırlar ki, Xıdır Nəbi atı ilə gəlib bütün evlərdə qoyulmuş qovudlara xeyir-duasını versin. Sonra isə, həmin qovud gülab tökülmüş şərbətlə ovularaq yeyilir. Hətta, Naxçıvanda həmin undan evin əl çatmaz bir yerinə səpərək, Xıdır gələndə atının ayaq izinin düşəcəyinə inanırlar. Bu inancların eyni bənzəri Anadoluda da həyata keçirilir. Belə ki, Anadolunun Muğla bölgəsində Xızırın gəlib iz salaraq həmin evi bərəkətləndirəcəyinə inanaraq evin damına kül və ya un səpirlər.

Azərbaycanda olduğu kimi Anadolunun da bəzi bölgələrində Xıdır bayramı münasibətilə xüsusi bayram hazırlığı görülür. Belə ki, həmin gün oğlaqlar, quzular kəsilir, sütdən börək və sütlaç (südlü sıyıq), çorba, papara, peksimet, poğaça, kolaç, kalburüstü, yumurta, noxudlu çörək, yarpaq sarması, kapama, oğlaq çevirməsi, pilov, dolma, qurabiyə, qovurma, qırma, qarğıdalı, bulqur pidəsi, paxla çorbası, gözləmə, güvəç, labada sarması, irmik halvası, baxlava, büryan, höşmelim (pendir halvası), keşkek və b. bişirilib hazırlanır (120, 5,18). İstər Azərbaycanda, istərsə də Anadoluda bayram günü yüksək kalorili yeməklər, şirniyyat və çərəzlərin hazırlanmasının heç də

bir mənali olduğunu, yəni sadəcə bayrama görə hazırlandığını düşünmək olmaz. Belə ki, bu cür bayram yeyəcəkləri qışdan çıxan camaatın, xalq arasında “qanların oyanan vaxtı”, tibb dilində isə “mikrobların aktiv olduğu vaxt”, yəni yazda imunitetini qaldırmaq məqsədilə hazırlanır.

Xıdır bayramında yerinə yetirilən adətlərdən biri də Azərbaycan və Anadoluda XIZIR və XIZIR-İlyasla bağlı müxtəlif müqəddəs yerlərin - pirlər, ocaqlar, məkanlar və b. ziyarət edilməsidir. Ziyarətçilər həmin müqəddəs yerlərdə xəstəliklərə şəfa tapılacağına, ürəklərdə tutulan arzu və istəklərin də həyata keçəcəyinə inanırlar.

Xızır ilə bağlı ziyarətgahlar. Azərbaycanda və Anadoluda, həmçinin bir çox islam ölkələrində olan Xızır ilə bağlı ziyarətgahları, pir və ocaqları, müqəddəs sayılan yerləri aşağıda verilən yarım başlıqlar altında toplaya bilərik:

Azərbaycanda Xızır ilə bağlı ziyarətgahlar. İçərisində ən məşhuru Bakıdan Xızıya gedən yolda olan “Beşbarmaq” adlanan pirdir. Pir haqqında əhali arasında dolaşan rəvayətlərə və söyləyici Talibova Rozanın verdiyi məlumata əsasən, bu pirə gələnlər sehirli hadisələrlə qarşılaşırlar. Tilsim dağının yanında təqribən bir saat kimi gözləyən ziyarətçilərin gözəl qoxulu və ağ libasda Xızırın gəldiyini görüb hiss etdikləri söylənilir (46). Xızır ilə bağlı digər ziyarət yeri Xəzər dənizi ətrafında olan qayalardır. Xızırın oğlu olduğuna inanılan adam şəklində daş heykəl həmin qayalardadır. O cümlədən Xəzər dənizi və Xızı rayonunun adları da Xızır peyğəmbərin adı ilə əlaqələndirilir.

Anadoluda Xızır ilə bağlı ziyarətgahlar. Anadoluda Xızırın adı ilə bağlı müxtəlif ziyarət yerləri vardır. Bu yerlərin bəzilərindən Xızırın keçdiyinə, bəzilərində Musa ilə görüşdüyinə, bəzi yerlərin isə Qurandakı Musa və Xızır ilə bağlı qissədə (Kəhf, 60-82) keçən yerlər olduğuna inanılır. Əksəriyyəti “Xızırlıq” adını daşıyan Anadoludakı ziyarət yerləri bunlardır: Xızırlıq türbəsi (Ankara), Xızırlıq ziyarətgahı (Çorum), Xızırlıq Sultan ziyarəti (Dənizli), Xızırlıq təkkəsi (Ədirmə), Xızır məqamı (Xatay), Xızırlıq məscidi (Kütahya), Xızırlıq təpəsi (Mərkəzifon), Xızırlıq qayası (Mudurnu), Xızırlıq ziyarəti (Ladik), Xızır qayaları (Girəsun), Xızır ziyarətgahı (Antakya/Samandağ).

Anadoluda Xızır-İlyasla bağlı yerlər. Xızır ilə İlyasın hər ikisinin birgə adına olan müxtəlif yerlərə həm Anadoluda, həm də Anadolu xaricindəki digər islam dövlətlərində rast gəlmək mümkündür. Anadoluda Xızır ilə İlyas peyğəmbərin adına olan bir məscid, bir boğaz və bir də ada vardır; Xızır-İlyas cami (Amasya), Xızır-İlyas boğazı (İzmir), Xızır-İlyas adası (İzmir).

İslam dövlətlərində Xızır-İlyasla bağlı yerlər. Anadoludan başqa İran, İraq, Suriya, Livan, Misir, Əlcəzair və Mərakeş kimi ölkələrdə Xızır-İlyasa aid olduğu qəbul edilən çoxlu yerlər də mövcuddur. Belə ki, Tuna çayının Qaradənizə töküldüyü yerdə Xızır-İlyas boğazı vardır. Bir başqa Xızır-İlyas boğazı isə Prevezə yaxınlığındadır. Midilli adasının qərbində Xızır-İlyas adası, Kırımnda Azak şəhəri yaxınlığında Xızır-İlyasa aid bir məkan, Hürmüz şəhərində bir məzar, Kudüs yaxınlığında Xızır-İlyas adlı bir kənd vardır.

İlyasla bağlı yerlər. Anadoluda və Fələstində sadəcə İlyas peyğəmbərin adını daşıyan və ona aid olduğu düşünülmə yerlər vardır. Belə yerlərə Fələstinin Qüds şəhərində möhrü-İlyas və Həz.İlyas məkanını, Anadolunun Bingöl ərazisində isə İlyas gölünü nümunə göstərə bilərik.

Azərbaycan və Anadoludan başqa dünyanın bir çox yerində Xızır və Xızır-İlyasla bağlı çoxlu müqəddəs yerlərin, ziyarətgahların olması islam dünyasında onlara nə qədər əhəmiyyət və dəyər verildiyini göstərir. Həmçinin bu yerlərin xalq arasında Quranda Xızır ilə bağlı olan qissədə baş verən hadisələrin keçdiyi yerlər, xüsusilə də Musa ilə Xızırın görüşdüyü yer, yaxud da xalq inanclarına görə, Xızır ilə İlyasın görüşdüyü, “abı-həyat” və ya “dirilik suyu”ndan içdiyi yerlər olduğuna inanılır.

Xıdır bayramı oyun və tamaşaları. Azərbaycan və Anadoluda müxtəlif adət-ənənələrin həyata keçirildiyi Xıdır bayramı günü həm şənəlmək, əylənmək və sosial yardımlaşma məqsədilə, həm də kökündə Xızır ilə bağlı inancların olduğu bəzi oyunların da oynanıldığı məlumdur. Bu cür oyunlardan biri Azərbaycanda “Xıdır-Xıdır”, “Xıdırhaxıdır”, “Xıdırnəbi” kimi bilinən “Xıdır” oyunudur. Subay gənclərin axşam vaxtı damları gəzib bacalardan torba sallamaqdan, qapılara papaq atmaqdan və ya əllərində dəyənək və torba, Xızır xalqın illərlə qəlbində yaşatdığı ən səmimi

istəklərini bildirərək pay yığmaqdan ibarət olan bu oyun icra edilərkən uşaqlar, Azərbaycanın Naxçıvan, Ordubad, Zəngəzur, Qazax bölgələrində bir çox fərqli variantları olan aşağıdakı təkrəlməni söyləyirlər:

Xıdıra Xıdır deyərlər,	Torbanı doldursana,
Xıdıra çörək verərlər.	Qonağı yola salsana.
Mən Xıdırın nəyiyəm?	Qara toyuğun qanadı,
Ayağının naliyam,	Kim vurdu, kim sanadı?
Xanım, ayağa dursana,	Məhlənizə gələndə
Yükün dalın açsana.	İtlər bizi daladı (35, 105).

Anadoluda, xüsusilə isə Təkirdağda Xızır bayramı günü qızlar darbuka (qaval) çalaraq türkülər, manilər söyləyib, halay çəkirlər. O günə xas “Deyirmançı” tamaşası göstərilir (120, 10). Ritual mənşəli olan bu tamaşada qurulan dəyirman səhnəsində dəyirmançı olan aktyorun buğda üyüdülmüş kimi torpağı üyütməsində, o əsnada kəndin gənc qızları və qadınları halqa şəklində düzülərək 7 dəfə dəyirmançı türküsunü söyləməsində və tamaşanın sonunda isə hər kəsin təmsilən üyüdülmüş buğda unundan (torpaqdan) evinə apararaq məhsulun bol olması üçün anbarlara səpməsində Xızır ilə bağlı “bolluq-bərəkət” inancının izləri öz əksini tapmışdır.

Təkirdağda keçirilən Xıdır bayramında uşaq, gənc və yaşlı adamlar günahlarından təmizlənəcəklərinə inanaraq yelləncəkdə yellənirlər. Kişilər öz aralarında güləşir, uşaqlar isə “Körebe”, “Çelik-Çomak”, “Tura bırakmaca”, “Bezirgan başı”, böyüklər isə “Canım oyunu” və “Kanarya” kimi əyləncəli oyunlar oynayırlar (120, 11-13). Anadoluda təşkil edilən bu Xıdır bayramı şənliklərində göstərilən tamaşa və oynanılan oyunlarda daha çox yer-su ruhlarıyla bağlı rituallar görünür. O gün Xızır ilə İlyasın qurtarıcılığına və insanların gələcəyinə müsbət təsir edəcəklərinə inanılır. Həmçinin Anadolunun Təkirdağ bölgəsində Xıdırəlləzə xas “Deyirmançı” tamaşası ilə “Canım oyunu” və “Kanarya” oyunlarında oyunçuların manilər söyləyib halqa şəklində tamaşa və oyunları icra etməsi isə bizə daha çox müxtəlif din və inanclarla bağlı keçirilən ayinləri xatırladır.

Anadolunun Muğla bölgəsində təntənəli şəkildə keçirilən Xıdır bayramında müxtəlif əyləncə və yarışlar təşkil edilməklə bərabər, oyunlar da icra olunur.

M.N.Önalın verdiyi məlumata əsasən, Muğlada Xıdır bayramında birlikdə gəmiyə-qayıqlara minərək gəzib əylənən, gülüşən, “at və eşşək yarışları” keçirən, çinar tək böyük ağaclarda yelləncək düzəldib yellənən uşaqlar öz aralarında əyləncə məqsədilə “Birdirbir”, “Atlangıç”, “Gemi”, “Dikme taş”, “Top-Sopa”, “Çıngırcıg”, “Çelik”, “Kelebası” kimi oyunlar da oynayırlar (181, 7-12).

Müxtəlif adət və inancların, oyun və tamaşaların həyata keçirildiyi Xıdır, mövsüm bayramı olmaqla bərabər gələcəklə bağlı arzu və istəklərin gerçəkləşəcəyinə inanılan bir gündür. Xıdır haqqındakı xalq inancı, ölümsüzlük motivləri ilə iç-içədir. Mif, nağıl, dastan və əfsanələrlə bağlı olan bu motiv, yəni ölümsüz insan motivi dünya mifologiyasında insanlıq tarixinin ortaq ümidlərinin simvolu olduğu kimi həm də fitrətən insanda olan ölməzlik, sonsuzluq duyğusunun simvoludur. Ölümsüz, yaxud da əbədi həyatda olub olmadığı çoxlu mübahisələrə səbəb olan, lakin yenə də xalq arasında Xızırın yaşadığına və dürüst, başı dərddə olan yaxşı insanların köməyinə gəldiyinə inanılır. Həm Anadoluda “Kul sıkışmazsa, Hızır yetişmez”, həm də Azərbaycanda “Zülüm ərsə dayanmasa, Xızır yetişməz” kimi mövcud deyimlərin arxasında da eyni fəlsəfi düşüncə vardır.

Azərbaycanda və Anadoluda haqqında çoxlu rəvayətlər söylənən və xalq arasında Xızır peyğəmbərin adıyla bağlı olduğuna inanılan və hər iki bölgədə də qışın bitib yazın yaxınlaşdığının müjdəsi olaraq bahar bayramı kimi qeyd olunan Xıdır, Orta Asiya mədəniyyəti (şamanizm), əski türk mədəniyyəti (bolluq-bərəkət mərasimləri, ölümsüzlük), İslam mədəniyyəti (Xızır-İlyas motivi) ilə bəslənmiş zəngin mədəniyyət dəyərlərimizin yaşadığı şənlik-mərasim bayramıdır. Hətta, bu bayramın kökündə qədim inanc və adətlərlə bərabər Balkan mədəniyyətinin, təbiət kultu, animizin izləri (təbiət canlı bir varlıqdır və insandan başqa digər canlılar da bayram edirlər) də öz əksini tapır. Həm Azərbaycanın, həm də Anadolunun müxtəlif bölgələrində qeyd olunan bu bayramın əsrlərlə nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək günümüze qədər qorunub saxlanılmasında və yaşadılmasında, sadəcə adət-ənənələr, milli və mənəvi dəyərlər deyil, eyni zamanda gənc nəslin sosiallaşmasında, ictimai həmrəylik, milli və mənəvi adət-ənənələrin öyrənilməsində böyüklər və uşaqlar tərəfindən oynanılan müxtəlif oyun və tamaşaların da rolu böyük olmuşdur.

2.2.2. Novruz bayramı

Novruz, bütün türk dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda və Anadoluda baharın gəlişi, təbiətin oyanması, yeni ilin qarşılanması münasibətilə müxtəlif şənlik, mərasim, oyun və tamaşalarla qeyd edilən və mövsümi xarakter daşıyan milli bayramdır. Yüz illərdir türk mədəniyyətinə xas xüsusiyyətlərlə türk dünyasında yeni ilin başlanğıcı olaraq qəbul edilən və “yeni il”, “il başı”, “yeni gün” mənalarında olan Novruz, farsca nev (yeni), ruz (gün) sözlərinin birləşməsindən meydana gəlmişdir.

Bu gün Azərbaycan, Türkiyə, Krım, Xakas və Çuvaş, Balkan türklərində, Yakutlarda, Şərqi və Qərbi Türkistanda, türkmən, qırğız, qazax, özbək, uyğur, noqay, başqırd, tatar, qaraçay-malkar, saxa, qaqauz, qaraqalpaq, altay, qaşqay, qumuklar arasında qırxa yaxın dəyişik adlar altında, geniş və müxtəlif şəkillərdə qeyd olunan Novruzun tarixi və yaranması ilə bağlı yazılı və şifahi mənbələrdə müxtəlif fikirlərin, məlumatların mövcudluğuna baxmayaraq, onların nə qədər doğru olduğu da mübahisəli məsələdir. Çünki hər mənbənin Novruzunu öz xalqlarının dininə, adət-ənənələrinə, tarix və mədəniyyətinə uyğunlaşdıraraq özününküləşdirməyə çalışdığı məlumdur. Belə ki, türk və qeyri-türk xalqlarının dastanları, əfsanələri və adət-ənənələri, milli dəyərlərlə qaynayıb qarışan Novruz, müxtəlif hadisələr, tarixi şəxsiyyətlər, din və dini görüşlərlə əlaqələndirilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq Novruzunu tarixi ardıcılıqla üç əsas başlıq altında dəyərləndirə bilərik:

- 1) İslamdan əvvəl Novruz
- 2) İslamdan sonra Novruz
- 3) Bu gün Novruz

İslamdan əvvəl Novruz. Türk xalqlarının milli bayramı olan Novruzun yaranması və tarixinin çox qədim olması haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bir sıra tarixi və elmi mənbələrdən Novruzun zərdüştlükdən və islamdan çox əvvəl mövcud olduğu anlaşılır. Belə ki, islamiyyətdən əvvəl türklər heyvandarlıq, əkinçilik, balalama-çoxalma, təbiətlə barışmaq və onlardan yararlanma, yenidən doğuş, təbiətin canlanması münasibətilə, bolluq-bərəkət, firavanlıq istəkləri kimi müxtəlif dünyagörüşü və inancları, həyat tərzləri ilə bağlı silsilə bayramlar yaratmışlar. Bir çox tədqiqatçı və alimlər qədimdən türklərin qeyd etdikləri həmin bayramların bənzər

adət-ənənələrlə, bəlli bir təqvimə əsasən baharı qarşılamaq məqsədilə keçirilən Novruz olduğu qənaətinə gəlmişlər. V.S.Yelok, M.N.Önal və bir çox tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara görə, Çin qaynaqlarında ilin başında Hun xaqanlarının ayinlər keçirdiyi, Hun İmperatorluğu dövründə isə Oğuzxanın taxta çıxdığı günü-ilk baharı bayram etdikləri bildirilir (180, 4; 202, 2-3). Əski türklərdə “Yengi gün” adlandırılan və dünyadakı bütün bitkilərin canlandığı, Göy türklərin Ərgənəkondan çıxdığı gün, həmçinin şaman inancında da bahar bayramı olaraq qəbul edilən Novruzun, Kaşqarlı Mahmud, Yusif Xas Hacib kimi alimlərin əsərlərindəki məlumatlara əsaslanaraq, göytürk və uyğurlardan sonra qaraxanlılarda daha da yayılaraq zənginləşdiyini anlayırıq.

Qədim Şərq mədəniyyətindən çıxıb daha sonra Antik Yunan və Romaya yayılmış Novruzla bağlı ilkin inanc və mərasimlərin İran mənbələrində “saka”, yunan mənbələrində “iskit”, “Avesta”da “tur” və ya “turanlı”, müasir rus elmi ədəbiyyatında isə “skif” adlandırılan etnoslar arasında yayıldığı və Orta Asiyada e.ə.VI əsrdə qeyd edilməyə başladığı məlumdur (69, 156-157). Lakin bir çox alim və tədqiqatçının qədim türk boylarının mədəniyyəti ilə əlaqələndirdiyi Novruzun bayram kimi keçirilmə və yaranma tarixi barədə isə, tam dəqiq məlumata rast gəlinmir.

İslamdan sonra Novruz. İslamı qəbul edən türklər, islamdan əvvəllərə aid bir çox adət və inancları yeni qəbul etdikləri bu dində saxlamağa çalışmışlar. Belə qədim adət-ənənələrin və inancların yaşadığı Novruz islamiyyətdən sonra isə, qədim türk, Anadolu mədəniyyəti sintezi olaraq yeni mədəniyyətdə yeni anlamlar qazanaraq müxtəlif əfsanələrlə fərqli şəkillər almışdır. Belə ki, islamiyyətdən sonra yaranan təriqətlərin təsiri ilə əsasən Anadoluda, qismən də digər türk dövlətlərində Novruza, dini inanclarla, əfsanə və mənqibələrlə yeni anlamlar yükləyərək islami kimlik qazandırılmışdır. Novruz bayramının yaranma tarixi ilə bağlı qədim dövrlərdən bəri xalq arasında geniş yayılmış müxtəlif əfsanə və rəvayətlərin bir qismi Qurani-Kərimdə keçən, bir qismi də din tarixindən məlum olan əhəmiyyətli hadisələr ilə əlaqədardır. Belə ki, islamın qəbulundan sonra Novruz; Allahın insanı və dünyanı yaratdığı, Həzrəti Adəmin yaradıldığı, Həzrəti Adəm ilə Həvvanın cənnətdən qovulduqdan sonra Ərafatda görüşdükləri, Həzrəti Musanın əsası ilə Qızıldənizi

yardığı, Nuh peyğəmbərin gəmisinin tufandan sonra quruya çıxdığı-bütün canlı varlıqların qurtulduğu, Həzrəti Yusifin quyuya atıldığı, Həzrəti Musanın Misirdən ayrıldığı, Yunus peyğəmbərin balığın qarından çıxdığı gün kimi qəbul edilir. Bolqarıstanda Dəliorman ələvilərində Qırxlar bayramı kimi bilinən və Qırxlar eşqinə keçirilən Novruz, Həzrəti Əlinin dünyaya gəldiyi və evləndiyi gün, Anadolu ələvi-bəktəşilərə görə isə, Həzrəti Məhəmmədə peyğəmbərlik verildiyi, Həzrəti Əlinin anadan olduğu, xəlifə seçildiyi və Həzrəti Fatimə ilə evləndiyi, Həzrəti Həsən ilə Həzrəti Hüseyinin doğulduğu, Kərbəla hadisəsinin olduğu gündür.

Görüldüyü kimi, islamdan sonra Novruz müxtəlif dini hadisələrlə və tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqələndirilmiş, bayrama dini mahiyyət, dini rəng verilmişdir. Bu da öz növbəsində Novruzun xalq üçün əziz bir gün olmasından irəli gəlir.

Bu gün Novruz. Tarixi mənbələrə əsasən türklərin hunlar, göytürk və uyğurlar zamanından müxtəlif mərasimlərdən ibarət bayram və festivallar keçirdikləri məlumdur. Günümüzdə istər Azərbaycanda, istərsə də Anadoluda davam edən Novruz şənliklərinin formalaşmasında qədim türk bahar bayramlarının və şənliklərinin təsiri danılmazdır. Osmanlılar başda olmaqla demək olar ki, bütün türk dövlətlərində divan və xalq şairlərinin padişahlara, dövlət böyüklərinə “Nevruziyə” adı verilən qəsidələr və qoşmalar ithaf edərək bəxşislər aldığı, Ömər Xəyyamın “Novruz-namə”, Nizami Gəncəvinin “İskəndər-namə”, Əlişir Nəvainin “Səddi-İskəndər”, Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərlərində bahar bayramı kimi qeyd edildiyi barədə məlumatlar verilən Novruz, hələ də Azərbaycan və Anadoluda təntənəli şəkildə qeyd olunur. Hər iki bölgədə bayrama bir ay qalmış bayram hazırlıqları başlanılır; ev-eşik, həyət-baca təmizlənir, baharın simvolu olaraq səməni cücərdilir, müxtəlif bayram şirniyyatları-paxlava, şəkərbura, badambura, qoğal, qozlu kökə, səməni halvası bişirilir. Bayram axşamı milli xörəklərlə və gözəl təamlarla bəzədilmiş bayram süfrəsi açılır, süfrəyə, insan üçün faydalı və bərəkət timsalı olan, adı “S” hərifi ilə başlayan 7 çeşiddə (sumağ, səbzə, sirkə, su, süd, səməni, sikkə) ərzaq və əşya qoyulur. Bayram günləri qohum-əqrabalarla bayramlaşıb, ailədən rəhmətə gedənlərin qəbirlərini ziyarət edirlər. Su, yel, od, torpaq, şəfa-sağlıq və uğur-şans istəmə, bolluq-bərəkət, mal-mülk, qismət açma, gələcəkdə baş verəcək hadisələri

anlayıb istiqamətləndirməklə bağlı inanc və adətlərin yerinə yetirildiyi bayram günlərində müxtəlif əyləncə və yarışmaların keçirildiyi, oyun və tamaşaların göstərildiyi bayram şənlikləri də təşkil olunur.

Novruz oyunları. Novruzun əsas mahiyyəti, üç mərhələdən-40 günlük böyük çillə, 20 günlük kiçik çillə, 1 aylıq boz aydan ibarət qışın zillətindən qurtulub bahara qovuşmağın sevincidir. Bu sevincin təbii nəticəsi öz əksini Novruzun bayram kimi qeyd olunmasında tapır. Novruz bayramına hazırlıq məhz böyük çillə çıxandan sonra 40 gün müddətinə davam edir, bu da içində su, od, yel torpaq çərşənbələri olan kiçik çilləni və boz ayın müəyyən günlərini əhatə edir. Müxtəlif bayram hazırlıqlarının və adət-ənənələrin həyata keçirildiyi Novruz bayramında insanlar öz sevinclərini, bayram əhval-ruhiyyəsini oyunlarla daha da əyləncəli və yadda qalan hala gətirirlər. Bildiyimiz kimi, Novruza hazırlıq ilin axır çərşənbələrindən başladığı üçün Novruz oyunları da məhz elə həmin vaxtlardan başlayır. Bunu nəzərə alaraq Novruz oyunlarını aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

İlin axır çərşənbəsi oyunları. İlə axır çərşənbəsini xalqımız müxtəlif mərasim və oyunlarla qeyd edir. Bu mərasim özlüyündə ayin və ritual xarakterli olub oyun şəklində icra olunur. Belə ki, ilə axır çərşənbəsində su, od üzərindən atlarkən “Ağırlığın-uğurluğun, azarın-bezarın tökülməsi” üçün həyata keçirilən ayinlər və s. hamısı ümumilikdə oyun formasında yerinə yetirilir. Həmçinin ilin axır çərşənbəsində müxtəlif oyunlar da oynanılır. Belə oyunlara bir çox bölgələrimizdə “Su falı”, “Duman qaç” (32, 119-123), “Yel baba” və ya “Yelli baba” (32, 92-93; 46), “Saya oyunları” (55, 316-317; 86, 207-210), “Tonqal üzərindən atlama” (3, 18), “Gün çıx”, “Papaq atdı” və ya “Torba atdı”, “Yumurta döyüşdürmə” (46), Ağbaba bölgəsində oğlanlar “Papaqaltı”, qızlar isə “Yaylıqaltı” (22, 36-37), Loru-Pəmbək mahalı və Ləmbəlidə “Hostana”, “Bor-Boru”, “Qaçaq-Qaçaq”, “Ənzəli”, “Molla-Molla”, “Gizlənpaç”, “Dız-Dız”, “Bənövşə”, “Dirədöymə”, “Eşşəkbeli”, “Baca-Baca gəzmək”, “Fal baxmaq”, “Yumurta döyüşdürmək” (33, 80,305-321), Şəki bölgəsində “Fala baxmaq” (“Su falı”) (39, 48), Təbrizdə “Dolça sallama” (99, 296), Naxçıvanda təşkil edilən “Can gülüm mərasimi”ndə “Fala baxmaq” (35, 102-103) kimi ritual oyunları misal vermək olar. Bu oyunların bir qisminin bölgələrimizə görə müxtəlif

variantları olsa da, zamanla əksəriyyəti unudulmuş, antologiyalarda isə daha çox təkərləmə qisimləri yer almışdır. Lakin bu təkərləmələrdən ta qədim zamanlardan belə ayin, ritual xarakterli olan bu oyunların oynanıldığı açıq şəkildə görünür. Hətta, böyüklərin icra etdikləri bu oyunların əksəriyyəti sonralar əyləncəli uşaq oyunları içində yer almışdır.

Bildiyimiz kimi, Novruz bayramı ilaxır çərşənbəsindən başlayaraq qeyd olunmuşdur. Müxtəlif adət-ənənələrlə, mərasim və oyunlarla bəzədilmiş bu çərşənbənin əsas cəhəti, ağırlığın-uğurluğun tökülməsi, mənən təmizlənmə, şər qüvvələri özündən qovma, paklığa-təmizliyə qovuşmaq, bolluq-bərəkət, uğur, gözəl bəxt və b. arzulamaqdır. Buna görə də bu bayramda insanlar ağırlığı töküb azar-bezardan qurtulmaqla, uğuru da töküb uğurların daha da artmasını nail olmağa çalışırlar.

Novruz ərəfəsində oynanılan oyunlar. Novruz ərəfəsində Azərbaycanda müxtəlif oyunlar oynanılır. Ərəbcə söz olan ərəfə bayramdan əvvəlki gün, bayram axşamı mənasındadır. Burada Novruz ərəfəsi ifadəsi ilə həm Novruz bayramından əvvəlki günlər, həm də Novruzdan bir gün əvvəl və ya bayram axşamı nəzərdə tutulur. Novruz bayramını qarşılama sevincinin təbii nəticəsi olaraq bayramdan bir neçə gün əvvəldən müxtəlif oyunlar oynanılır. Belə ki, Novruz ərəfəsində Naxçıvanda keçirilən “Baca-Baca günü”ndə gənc qızlar tərəfindən müxtəlif fal oyunları oynanılır. Bunlara “Su falı”, “Yumurta falı”, “Ayaqqabı falı”, “Yuxu falı” aiddir (46). Bu oyunların eynisi bənzər şəkildə Şərqi Anadoluda, xüsusilə Qars və İğdirdə həyata keçirilir. Belə ki, Qarsda “Baca-Baca” adəti İğdirdə “Uşaq bayramı günü” adıyla davam edir. Həmin gün qapı-qapı dolaşan uşaqlar yumurta yığırlar. Qars və ətrafında “Yumurta döyüşü”, “Manili fala baxmaq”, “Su falı” kimi oyunlar icra olunur (129, 3; 191, 15). Bildiyimiz kimi, falçılıq “təməlini universal inam və etiqadlar təşkil edən və o biri dünya gücləri ilə rabitə yaradaraq olacaqlar haqda bilgi əldə etmək məqsədi daşıyan ritualdır” (55, 131). İlk falçılar olan şamanların heyvan sümüyü, oxla-yayla və odla fala baxdıqları məlumdur. Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, Novruzda icra edilən fal oyunlarında da əski türk və şaman inanclarının, falçılığının izləri qorunub günümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

Ə.Ağayevin verdiyi məlumata görə, Novruz ərəfəsində uşaqlar tərəfindən oynanılan “Dairədə dəsmal gizlətmək”, “Fır-Fıra”, “Oyuq-Oyuq”, “Papaq” və “Qoz-Qoz” oyunları çox maraqlıdır (3, 52-56,63-35).

Bölgələrimizə görə müxtəlif variantları olan “Qoz-Qoz” oyununun Novruz ərəfəsində oynanılmasının əsas səbəbi isə, Novruz bayramı ərəfəsində istər bayram şirniyyatlarının bişirilməsində və bəzədilməsində, istərsə də bayram süfrəsində çərəz kimi qozdan çox istifadə olunmasıdır. Axır çərşənbədə oynanılan “Papaq atdı” oyunundakı atılan papaqlardan fərqli olaraq “Papaq” oyununda papağın başda saxlanması üçün mübarizə aparılır. Bu oyunda xalqımızın keçmişdə papaqla bağlı ənənələri öz əksini taparaq günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bildiyimiz kimi, keçmişdə papağın oğurlanması tayfanın namusunun, qeyrətinin əlindən getməsi hesab edilirdi. Papağın tarixən də, indi də kişilik, namus, qeyrət rəmzi olduğu düşüncəsi “Kişinin papağı başında olar” atalar sözündə öz ifadəsini taparaq “Papaq” oyununda da əks olunmuşdur.

Novruzda “Dəsmalatdı”, “Papaqatdı”, “Kosa-Kosa”, “Qodu-Qodu” oyunları oynanılır (46). Azərbaycanda “Kos-Kosa” adıyla oynanılan oyun, Qarsda “Köse” adıyla oynanılır. Azərbaycanda və Türkiyənin Qırşəhir, Çiçəklidağ bölgəsində “Kosa gezdirmə” və ya “Köse oyunları”nda ölüb-dirilmə motivi qorunub saxlanılmışdır (55, 197).

Novruz bayramı günlərində oynanılan oyunlar. Novruzda bayram sevincini yaşayan uşaqlar “Mərə”, “Bənövşə”, “Yoldaş səni kim apardı?”, “Dirədöymə”, “Gizlənpaç”, “Topaldıqaç”, “Motal-Motal”, “Aşıq-Aşıq”, “Tonqal üzərindən tullanma” (3, 18), müxtəlif variantları olan “Qoz-qoz”, “Kosa-Kosa”, Ordubad və İrəvanda “Yumurta qatarı”, “Xoruz döyüşdürmə”, “Kəl döyüşdürmə”, “Pəhlivanların güləşi” (29, 55; 46), Naxçıvanda “Qazan qulpu”, “Kötük” və ya “Yelli baba” (46), Ağbabada “Dəvə-Dəvə” (22, 31), Bakıda “Nünnü”, “Fincan-fincan” (86, 386-389), “Habudu getdi, şabudu gəldi”, “Al bunu”, “Qundaq-qundaq”, “Keçiqapma” (3, 19,49) kimi oyunlar oynayırdılar. Novruz bayramında Ordubad rayonunda keçirilən “Xan bəzəmə” mərasimində kişilər tərəfindən oynanılan maraqlı oyunlardan biri də

“Dəli qazan” oyunu idi (46). Bu oyunların bir qismi unudulsa da, icra edilməsə də, bəziləri hələ də Novruz bayramlarında oynanılır.

Novruz bayramında bayramlaşma və yumurta yığmaq üçün oynanılan ritual xarakterli oyunlardan biri də “Bahar bayramı”, “Bayramlaşma” kimi adlarla da bilinən “Yumurta yığma” oyunudur (46). Bu oyunda müxtəlif nəğmə, şeir və təkərləmələr oxunaraq ev sahibindən yumurta yığılır. Azərbaycanın və Anadolunun bir çox bölgəsində uşaqlar tərəfindən icra edilən “Yumurta döyükdürmə” oyunu Novruz inam və sınımaları ilə bağlı olub, rəmzi mənə kəsb edərək bar-bəhər, bərəkət istəyilə bağlıdır. Xalq arasında canlı özəyə malik olan yumurtanın şər ruhları dəf etdiyinə inanılır. Yuxuda uşağı olmayan qadının yumurta görməsinin uşağı olacağı anlamına gəlməsi də yumurtanın bar-bəhər və bərəkət timsalı kimi səciyələndirildiyini göstərir. Novruzda yeni ilin uğurlu keçib keçməyəcəyini sınamaq üçün keçirilən “Yumurta falı”, bayram süfrəsinə və ya xonçasına boyanmış yumurta qoyulması, yuxuda yumurta görməyin yaxşı əlamət kimi sayılması və bir sıra xalq sınımalarında, inanclarında yumurtanın bu və ya başqa şəkildə yer alması və hətta, Novruz bayramında “Yumurta oyunu”nun oynanılması, tərkibində insan üçün faydalı olan zülal və D vitamini ilə zəngin yumurtaya xalqımızın verdiyi önəmin də bir göstəricisidir.

1945-ci ilə qədər Anadolunun Muğla bölgəsində əsasən də şəhər mərkəzində keçirilən Novruzda insanlar yaşıl sahələrə gedib əylənərək yaxşı vaxt keçirirdilər. Qadınlar öz aralarında qruplar halında manilər söyləyib oyunlar oynayırdılar. Uşaqlar isə, “Güleş” və “Koşma” (“Qaçış”) yarışları keçirməklə yanaşı “Yumurta döğüşdürmə”, “Bir birlik” və ya “Birdirbir”, “Hamam kızdı”, “Tikme taş” və b. oyunlar oynayırdılar (180, 187-188).

Novruz bayramı tamaşaları. Novruzda göstərilən tamaşalar əsasən “Meydan tamaşası” adı altında ümumiləşdirilir. Meydan tamaşası açıq havada, geniş sahədə-meydanda tamaşaçı qarşısında göstərilən tamaşalardır. Bildiyimiz kimi, meydan tamaşalarının ən qədimləri əl-qol, jest və mimiklərlə, müxtəlif hərəkətlərlə, rəqslərlə göstərilən sözsüz tamaşalar olmuşdur. Sonralar nitqin inkişafı ilə bağlı sözlü, nəğməli tamaşalar da meydan tamaşalarına rəng qatmağa başlamışdır. Ulu əcdadlarımızdan

bizə gəlib çatmış mədəniyyət nümunələri olan və xalq teatrının yaranmasında mühüm mərhələni təşkil edən “Meydan tamaşaları” əsasən axır çərşənbədən başlayaraq Novruz bayramı qurtarana qədər davam edir. Meydan tamaşaları içində əsas yeri “Xanbəzəmə tamaşaları”, “Kos-kosa” (46), “Cıdır tamaşaları”, “Zorxana tamaşaları”, “Kəndirbaz tamaşaları”, “Gözbağlıca tamaşaları” və “Fərdi tamaşalar” (86, 406-454) tutur.

Axır çərşənbədən başlayaraq Novruz bayramı boyunca göstərilən tamaşalar içərisində ən maraqlı və dəbdəbəlisi “Xan” və ya “Xanbəzəmə” tamaşalarıdır. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində, əsasən də Ordubad rayonunda Novruz bayramında göstərilən “Xanbəzəmə” tamaşaları xüsusi diqqət çəkir. Üç gün çəkən “Xanbəzəmə” adı ilə bilinən xan tamaşalarının bir-birindən fərqlənən və Ordubad şəhərində mövcud olan məhəllə adları ilə adlandırılan “Mingis xanlığı” və “Sərşəhər xanlığı” kimi nümunələri mövcuddur.

“Xanbəzəmə” tamaşasında diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri xalqın demokratik seçim arzusunun reallaşdığı Xan seçimidir. Belə ki, üç günlük seçilən xan elə bir adam olmalı idi ki, düzgün, ciddi və ədalətli olsun. İstər xan seçimində, istərsə də üç günlük xanlıq dövründə xanın səhv etməsi nəticəsində onun eşşəyə tərsinə mindirilməsi və ya suya basılması kimi cəzaların tətbiq edilməsi xalqın demokratik idarəcilik anlayışının tamaşada ifadəsini tapmasıdır. Həmçinin “Xanbəzəmə” tamaşaları xalqın əylənilib şənəlməsi üçün də əhəmiyyət kəsb edərək mərasim xarakteri də daşıyır. Belə ki, “Xanbəzəmə” tamaşasının içində müxtəlif tamaşalar və oyunlar da göstərilir. Bu tamaşalardan biri də “Kosa” və ya “Kosa-Kosa” tamaşasıdır. Bir çox bölgələrimizdə, həmçinin Anadoluda da oyun adlandırılan “Kosa”nın araşdırmalarımız nəticəsində həm oyun, həm də tamaşa variantlarına rast gəldik. “Kosa-Kosa”nın oyun variantları daha çox bayrama bir neçə gün qalmış bir uşağın Kosa kimi geydirilib qapı-qapı dolaşdırılaraq pay yığmasından ibarətdir. Tamaşa variantı isə oyundan daha geniş olub həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda yayılmış fərqli variantları vardır. Azərbaycanda göstərilən “Kosa-Kosa” tamaşasının əsas iştirakçıları Kosa, Keçəl, Keçi kimi mifoloji obrazlardır. Anadolunun Van bölgəsində hər il fevralın 20-də “Kosa oyunu” adıyla oynanılan və qaynağını təbiətin bilinməyən

yönlərini rəmzləndirən rituallardan alan bu oyunun iştirakçıları isə qurd, tülkü, çaqqal kimi heyvan qiyafətində çıxış edənlərdir. Bolluq məqsədilə oynanılan bu oyunda Kosa obrazını kişi qılığına girmiş qadın canlandırır və Kosanın ətrafında onun arvadları rolunda 8-10 qadın dolanıb rəqs edir. Cəlal Bəydillinin fikirlərilə razılaşıaraq tamaşanın Azərbaycan və Anadolu variantlarında olan fallik (məhsuldarlıq, artım) səciyyəli rəqslər, geyim-quşamındakı detallar mifoloji aspektdə ritual mahiyyətli oyunun fallik məzmunlu olduğunu göstərdiyi qənaətdəyik (55, 196). Həmçinin bir çox xalq oyun və tamaşalarında rast gəldiyimiz, eyni zamanda “Kosa”da da olan ölüb-dirilmə motivinin özü də dirilik, bolluq, bərəkət rəmzidir. Bu isə, oyunun artım, bərəkət, bolluq ideyasından gəldiyinə işarədir. Xalq arasında uşağı olmayanın Kosa rolunda çıxış etməsilə uşağı olacağına, Kosanı oynayanın bəxtinin açılacağına inam da artım ideyasından gələn eyni bir kökə bağlıdır. Kosanın birinci gəldiyi evə xeyir-bərəkət gətirməsi, onun bolluq, artım, məhsuldarlıqla bağlı mifoloji təsəvvürlərdən gəldiyini göstərir. Artım, bərəkət ideyasıyla, qadın başlanğıcıyla bağlılığı baxımından Anadoluda “Kosa oyunu”nun bəzi bölgələrdə, xüsusilə də Vanda qadınlar arasında oynanması faktı da diqqəti çəkir. Kosanın bərəkət ideyası ilə əlaqəsi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, Cənubi Azərbaycanda icra olunan “Kosa” tamaşasındakı təkərləmənin sözlərində Kosanın “Nə gətirdi?” sualına “Bərəkət” cavabını verilməsində də əksini tapmışdır.

Novruz bayramı günlərində baharın gəlişi münasibətilə təbiətin oyanışını rəmzləndirən, qışın ölümünü və yazın gəlişini gülməli şəkildə canlandıran və özünün zənginliyi, əlvanlığı ilə seçilən “Kosa-Kosa” tamaşasının əsası qışın qovulması və yazın qarşılınmasıdır. Kosa qışın, keçi də yazın, həyatın və yaşıllığın rəmzidir. Bunun üçün də tamaşanın sonunda Keçi Kosanı öldürəndə hamı sevinir.

Novruz bayramında göstərilən maraqlı tamaşalardan biri də “Cıdır tamaşaları”dır. Əmək mövsümünün qurtarması, başlanması, yazın gəlişi, adqoyma, bəylik vermə, qız seçmə kimi mərasimlərdə keçirilən “Cıdır tamaşaları”na Novruz bayramlarında da yer verilir. Novruz günlərində göstərilən “Cıdır tamaşaları” zurna, balaban, qaval çalınaraq, bəzən də, tufəng atılaraq daha təmtəraqlı keçirilir. İgid və cavan oğlanlar cıdırlarda “at çapma”, “at oynatmaq”, “atı müxtəlif maneələr üstündən

tullandırmaq”, “at üstündə oxatma”, “qılıncoynatma”, “kəməndatma” kimi müxtəlif oyunlar göstərilir. Anadolunun da bir çox bölgəsində, xüsusilə Şərqi Anadoluda “at yarışları” keçirilir.

Novruzda dumbul müşaiyətilə “mil tamaşası” (mil alıb başlarına qaldırmaq), “qurşaqtutma-güləşmə”, “ələstə gəzmək”, “ekba oynayanlar” (dişdə daş oynatmaq, daş qaldırmaq) və s. ibarət “Zorxana tamaşaları” göstərilir. Hətta Naxçıvanda zorxana tamaşalarından olan güləş zamanı zurna çalınar, rəcəl deyərək qoca kişiləri güləşə salırlar. Bir çox bayramlarda olduğu kimi Novruzda da Şərqi Anadoluda güləşlər tərtib olunur.

Meydan tamaşalarından daha əyləncəli olanları, özündə sehrbazlığın bir sıra elementlərini yaşadan “Gözbağlıca tamaşaları”dır. Gözbağlayıcı və ya fokusçu tərəfindən göstərilən müxtəlif fokuslar, nömrələr “Gözbağlıca tamaşaları”nın əsasını təşkil edərək uşaqların və böyüklərin əylənib yaxşı vaxt keçirmələrində mühüm rol oynayır.

Novruz bayramında istər meydan tamaşalarının içində, istərsə də “Xanbəzəmə” mərasiminin içində göstərilən maraqlı tamaşalardan biri də kəndirbazların kəndir (ip) üstündə müxtəlif nömrələr göstərdiyi “Kəndirbaz tamaşaları”dır.

Novruz bayramında göstərilən maraqlı və əyləncəli tamaşalar içində “Fərdi tamaşalar” da xüsusi diqqət çəkicidir. Azad Nəbiyevin verdiyi məlumata əsasən, əvvəllər Novruz bayramında göstərilən “Fərdi tamaşalar” əsasən “Buğa döyüşdürmə”, “Nər döyüşdürmə”-“Dəvə döyüşdürmə” (qədimdən Azərbaycanda geniş yayılan bu tamaşa sonralar Dərbənd, Şəki-Zaqatala, Şirvan zonasında uzun müddət dəbdə olmuşdur), “Qoç döyüşdürmə”, “İt boğuşdurma”, “Xoruz döyüşdürmə”, “Quşbazlıq”, “Yumurta döyüşdürmə”dən ibarət olmuşdur (86, 445-455). Hazırda isə, adlarını sadaladığımız həmin fərdi tamaşalardan “Yumurta döyüşdürmə”, “Xoruz döyüşdürmə” Novruz bayramında daha çox dəbdədir.

Novruz oyun-tamaşaları və Şamanizm. Novruzla bağlı ənənələrdə xalq oyun və tamaşaları mühüm yer tutur. Xalqımızın qabaqcıl dünyagörüşü, tarixi keçmişi, yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin qorunub saxlandığı bu oyun və tamaşalarda əski türk inanclarının, şamanizmin izləri də yaşamaqdadır. Şamanizm bəzi Şimal, Orta

Asiya, İndoneziya, Okeaniya, Amerika, Afrika, Asiyadakı türk, monqol, tunquz xalqlarının tarixində əhəmiyyətli yer tutan, kainatı ən böyük ruhun olduğu göy, insanların yaşadığı yer və pis ruhların yaşadığı yeraltı olaraq üçə ayıran, aləmin yaxşı və pis ruhların təsiri altında olduğunu və şamanın bu ruhlarla əlaqə yaratdığını qəbul edən inanc sistemi, din formasıdır. Türk şamanizmi Orta Asiya, Qərbi və Şərqi Sibir türk mədəniyyəti başda olmaq üzərə, geniş mənada türk dünyasının yaşayıb bu günə qədər yaşatdığı türk mədəniyyətinin ana gövdəsini təşkil edir. Belə ki, sonradan türklər islami qəbul etsələr də, şamanizmin izləri onların mədəniyyətini təşkil edən adət-ənənələrində, mərasim və bayramlarında, oyun və tamaşalarında özünü qoruyub saxlamış, günümüzə qədər gəlib çıxmış və hələ də yaşamaqdadır.

Şamanizmin izlərini daşdığı, Novruzun və “Yumurta döyüşdürmə oyunu”nun əsas atributlarından olan yumurtanın boyandığı rəngdir. Bildiyimiz kimi, ta qədimdən bayramda yumurtalar əsasən qırmızı, sarı və qırmızı ilə sarının müxtəlif çalarlarının ortaya çıxdığı boyaq otu və ya soğan qabığı ilə boyanırdı, təbii ki, başqa rəngli yumurtalar sonradan hazırlanan süni qida boyları ilə əldə ediləndir. Qırmızı və sarı rəng də günəşin bəlgəsi, onun rəngi kimi qəbul edilmişdir. “Şamanların qırmızı papaq geyinməsinin günəşlə əlaqələndirilməsi” (93, 30) və həmin qırmızı rəngin də bizim milli bayramımız Novruzda səməniyə bağlanan qırmızı lentdə, “Kosa-Kosa” oyununda Kosanın qırmızı bəzədilmiş çömçəsində və qırmızı boyanmış yumurtada öz əksini tapmasından aydın olur ki, hələ də şamanizmin bəzi elementləri istər milli bayramlarımızda, istərsə də müxtəlif mərasim və oyun-tamaşalarımızda yaşamaqdadır.

Şamanizmin təsiri və bəzi elementlərinin özünü göstərdiyi Azərbaycanda və Anadoluda müxtəlif variantları olan həm oyun, həm də tamaşalardan biri “Kosa-Kosa”dır. Oyun və tamaşanın əsas iştirakçılarında biri olan Kosanın geyimində, qurşağında və boynuna düzdüyü zıncırovunda, başa geydiyi şiş papaqda və s. qam-şaman geyim rəmzlərini əks etdirir. Həmçinin Kosanın geyim-quşamı Anadolunun Təkirdağ bölgəsindəki bəzi kəndlərdə hələ də bolluq-bərəkət üçün oynanılan və kökü Şamanizmə dayanan “Camal ritualı”nın iştirakçılarında biri olan Çancının (Zıncırovçu) geyimini, zıncırovu da onun taxdığı zıncırovları xatırladır. “Kosa-

Kosanın” tamaşa variantlarında rast gəldiyimiz fallik səciyyəli rəqslərdə şamanizmin izləri vardır. Eyni zamanda tamaşada istifadə olunan “dumbul” bizə şamanların “davul”unu (dəfini), dəyənək də şamanların hər zaman əllərində gəzdirdikləri dəyənəyi xatırladır. “Kosa-Kosa” tamaşasının Qazax variantında özünü ölülyə vurub sonra ayağa qalxan Kosaya yuxuda nə görməsilə bağlı sorğu-sual edildiyi zaman cavabında yuxuda ondan soruşulan “sordular əvvəli necə, sonu necə?” sualına “əvvəli qapalı-birdir, sonu göydü, yerdi-ikidi, iki yerdən birinin xeyir, işıq, sevinc, haqq, birinin də şər, qaranlıq, kədər, ömürün hədə olmasıdır” şəklinə verdiyi izahlarında şamanların kainatı 3 hissəyə bölmələrinə (göy, yer, yeraltı) və Kosanın ölərək yuxuya getməsi, şamanların davul çalıb transa keçərək ruhlarla əlaqə saxladığı ayinlərə bənzəyir. Şaman ayinləri üçün əsas çalğı aləti olan davulun türklər tərəfindən çox qədimdən istifadəsilə bağlı məlumatlar Çin qaynaqlarında da mövcuddur. Tarixçi Qerdizin məlumatına görə isə, əski Yenisey qırğızları və Oğuzlar qopuzdan da istifadə etmişlər (158, 43). Bugünkü bağlama, saz və tarın atası sayılan türklərin milli çalğı aləti qopuza “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik.

Azərbaycanın Qazax bölgəsində göstərilən “Meydan tamaşası”nda musiqi müşayiətilə bir əlində səməni, bir əlində şam 7 qızın halayçılara qoşulması epizodunda şam yandırılması şamanizmdən gəlir. Tamaşada yallıdan, rəqslərdən, oxunan mahnıdan sonra yallıbaşı ağsaqqalın əlində əsa, əsasının başında günəş rəmzində qız gəlinciyi, dumbul çalanın ritmlə “Qodu-Qodu” nəğməsi oxunması epizodunda isə, günəşi təmsil edən “Qodu” mərasimi şamanizmin izlərini daşıyır və çalınan dumbul da şamanların davuluna, əsa da şamanların dəyənəyinə bənzəyir. Həmçinin meşdan tamaşaları içində yer alan “Kəndirbaz tamaşaları”nda kəndirbaz müxtəlif nömrələr göstərdiyi zaman yerdə Keçəpapağın onu yamsılayaraq camaat içərisində bəd nəzərli gözlərin diqqətini yayındıraraq kəndirbazı qorumaq və pis nəzərləri zərərsizləşdirmək cəhdilə şamanın pis ruhlardan qorunmaq məqsədilə onların diqqətini dağıtmaq üçün elədiyi hərəkətlər arasında da bənzərlik vardır.

Novruz tonqalı və od iyəsi. Tarix boyu türklərin qeyd etdikləri silsilə bayramlarda təbiətin isinib canlanmasında günəşin rəmzi kimi, günahlardan arınma, aydınlıq, pisliklərdən təmizlənmə, təmizləyicilik, bolluq-bərəkət simvolu kimi

müqəddəs xarakter daşıyan od kultunun əsas atributlardan biri olduğunu görürük. Çünki türklərin həyatında atəş, od həmişə çox əhəmiyyət kəsb etmişdir. Odun hər şeyi təmizlədiyinə, pis ruhları qovduğuna inanılmış, xəstəliklərdən qorunmaq üçün oddan istifadə edilmiş, od həmişə müqəddəs olmuş, odla fala baxarkən oda (od iyəsinə) qurbanlar kəsilmişdir. Qədimdən türklər od və ocağın yiyəsi olduğuna inanmışlar. Əski türk dini-mifoloji düşüncəsindəki gizlin təbiət güclərinə inamı əks etdirən, bəlli təbii obyektləri qoruduqlarına və onların təcəssümü olduqlarına inanılan varlıqların ümumi adı olan iyə//yiyə//əyə xalq inanclarında qoruyucu, hami ruh kimi bilinir. Mifşünaslar yiyə inancını qədim türk tanrıçılıq görüşləri ilə bağlayaraq, şamanizmlə əlaqəsini sonrakı çağlara aid edirlər.

Bu gün Azərbaycanda və Anadoluda od və ocaqla əlaqəli inanclar hələ də yaşamaqdadır. Türklərin od və ocaq yiyəsinə hörmətinin əlaməti olaraq od və ocağın üzərinə pis şeylər tökməmək, hətta bir bərəkət və həyat qaynağı olaraq gördükləri odu su töküb söndürməmək, öz ocaqlarından yadlara od verməyi uğursuz sayma kimi inancların izləri hazırda Azərbaycan və Anadoluda xalq inancları içində bənzər və ya fərqli şəkildə davam edir. Nümunə üçün Azərbaycan və Anadoluda yanan oda su töküb söndürməmək, uşaqların yanan odla oynadıqlarında gecə altlarını isladacaqları, göz dəyən biri üçün oda duz atmaq və b. göstərmək olar. Həmçinin atalar sözü və məsəllərdə “od”la bağlı fikirlər “od qiymətinə” (Anadolu variantında “atəş pahasına”), “od almağa gəlmək”də öz ifadəsini taparaq odun hər zaman qiymətli olduğuna işarədir.

Novruzda təbiətin oyanması tonqallarla qeyd edilir. Çünki tonqal, od, atəş kainatı canlandıran və işıqlandıran günəşin rəmzidir. Həmçinin insanların həyat və məişətində (yemək bişirmədə, evin istiliyinin təmin olunmasında və b.) od mühüm rol oynayır. Axır çərşənbədə Azərbaycanın demək olar ki, hər bir bölgəsində hər həyətdə böyük tonqallar qalanır, ətrafında şənənib, üstündən tullanıb “Ağırlığım-uğurluğum bu odda yansın”, yaxud “Ağırlığım, xəstəliyim, qəm-qüssəm bu odda yansın” və ya “Ağırlığım-uğurluğum, ağrım-acım, azarım-bezarım, tökül bu tonqalın üstünə!” və bu kimi deyilir. Şərqi Anadoluda isə “Atıl batıl Çarşamba, derdim batır Çarşamba” deyərək onlar da bizdə olduğu kimi dərdlərini, xəstəliklərini odun üstünə tökürlər.

Hətta, Azərbaycanın Şəki bölgəsində odla bağlı həmin ifadələr şeir formasında yayılmışdır:

Ağrım, uğrum tökülsün,
 Oda düşüb kül olsun.
 Yansın alov saçılısın,
 Mənim bəxtim açılsın (39, 46).

Novruzun əsas atributlarından biri olan Novruz tonqalı sadəcə axır çərşənbədə deyil, eyni zamanda oyun və tamaşalarda da mühüm yer tutmuşdur. İstər “Tonqal üzərindən atlama” oyununda olsun, istərsə də “Meydan tamaşaları”nda, xüsusilə də “Xanbəzəmə” mərasim və tamaşalarında tonqal ətrafında dövrə vurub tonqal üzərindən atılarkən deyilən “ağırlıq-uğurluq” ifadələri, oda müraciətlə söylənen müxtəlif təkərləmələr odla bağlı mülahizələrimizə aydınlıq gətirmək baxımından maraqlı və əhəmiyyətlidir. Odlu bağlı fərqli fikirlərin yer aldığı təkərləmələrə Novruz bayramında Qazaxda göstərilən meydan tamaşasında rast gəlirik. Belə ki, tamaşa zamanı halaydan sonra tonqal ətrafında 3 dəfə dövrə vurulması və oxunan təkərləmədə “Alov baba, yalov baba, od baba” ifadələrində oda “baba” kimi müraciət olunmasında qədim türk inanclarının, şamanizmin izləri özünü göstərir:

Alov-alov, can alov,
 El-obamda yan, alov
 Alov babam, hay babam,
 Yamanlara vay babam (32, 64).

Yuxarıda verilən təkərləmədən anlaşıldığı üzrə, oda-alova ruhu olan bir canlı kimi yanaşılaraq həm ona müraciətdə, həm də onun qarşısında əhd-peymanın düz olmasının və yamanlara vaylığın arzulanmasında şamanizmin izləri görünür və buradakı “alov baba” ilə şamanların “od yiyəsi” anlayışı üst-üstə düşür. Belə ki, Altay türkləri od yiyəsini dişi və otuz ayaqlı bir varlıq, çuvaşlar isə od yiyəsini kişi və qadın olaraq təsəvvür edib birinə “atəş ana”, digərinə “atəş ata” deyirdilər.

Axır çərşənbədə, Novruz oyun və tamaşalarında mühüm yer tutan Novruz tonqalına müqəddəs kimi yanaşılmasında, od ətrafında yallı gedib, üç dəfə tonqalın ətrafında dövrə vurulmasında, ona müraciət edib arzu və istəklərin söylənməsində

həm şamanizmin, həm də zərdüştlüyün izləri müəyyən dərəcədə özünü göstərsə də, sonra deyilən təkərləmədəki fikir zərdüştlükdən tamamilə uzaqdır, şamanizmə isə daha yaxındır:

Ağırlığım, uğurluğum odlara,
Novruzda mənə hoppanmayan yadlara.
Ağırlığım od olsun,
Odlə yanan yad olsun. (32, 65)

Bildiyimiz kimi, zərdüştlüyə görə od müqəddəs idi və atəşgahlarda ona sitayiş edirdilər, başına dönüb ətrafında fırlanırdılar. Həmçinin Məzdəkizmə görə od Ahura Məzdanın oğluydu və zərdüştlükdə də od müqəddəs sayıldığından onu gün işığından və inancsızların nəfəsindən qoruyar, müqəddəs sayılan oda pis şeylər tökmək olmazdı. Lakin Novruz tonqalında oda ağırlıq, uğurluq, azar-bezar tökmək məsələsi əsasdır. Demək ki, bu mərasimdə oda sitayiş olunan müqəddəs yox, azar-bezarı yandırıb məhv etmək qüdrətinə malik dəyərli bir şey kimi yanaşılır. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Novruz bayramından qabaq axırıncı çərşənbədə və Novruz bayramında göstərilən oyun və tamaşalarda tonqal qalanaraq keçirilən mərasim atəşpərətslikdən çox-çox qədimdir. Çünki od zərdüştlərdə tapınmanın, türklərdə isə təmizlənmənin, arınmanın bir vasitəsidir. Beləliklə deyə bilərik ki, Novruz tonqal mərasimi daha çox əski türk və şamanizm mərasimlərinə bənzəyir. Düzdür şamanlar üçün də od müqəddəs idi, lakin onlar tək tanrılı inanca sahib olduqları üçün oda sitayiş etmirdilər, ətraflarında olan bir çox şey kimi odun da qoruyucu, hamı ruhu, yəni iyəsi olduğuna inanır, oda pis şeylər atmazdılar, həmçinin odla bağlı mərasimlərində ağızlarına maska taxaraq nəfəslərinin odu kirlətməsinin qarşısını alırdılar. Lakin Novruz tonqal mərasimlərində, xüsusilə də “Xanbəzəmə” tamaşalarından “Mingis xanlığı”nda tonqal qalayıb ətrafında yallı gedilməsi, rəqs edilməsi və Yeddiləvin günü axşam tonqal qalayıb onun ətrafında dövrə vurub odun üstündən atlanaraq “ağırlığım-uğurluğum bu odda yansın”, yaxud “ağırlığım, xəstəliyim, qəm-qüssəm bu odda yansın”, “ağırlığım-uğurluğum, ağrım-acım, azarım-bezarım, tökül bu tonqalın üstünə!” deyilməsi, Anadoluda da gecə damlarda tonqal qalanaraq üstündən 3 dəfə atlamaqla dərd və xəstəliklərdən qurtulacağına

inanılması, bolluq və bərəkətin gələcəyi inancıyla tövlələrin bacasından içəri od parçaları atılması, Bolu və ətraflarında, odun üzərindən atlamaq-bədənin ağrıdan, sızıdan qurtulacağı və hər cür pis təsirlərdən qorunacağına inanılması məsələlərində daha çox od yiyəsindən xəstəlikləri, azarı-bezarı, ağırlığı aparması, uğurları artırması üçün kömək istəməyə bənzəyir və maddi olaraq oda nəsə pis bir şey atılmır. Ola bilsin ki, zamanla bu istəyiş ifadə olunma baxımından dəyişikliyə uğramışdır. Çünki, şamanlar da odun hər şeyi təmizləyib, xəstəlikləri sağaltdığı və pis ruhları qovduğuna inanaraq onun saflaşdırıcı gücündən istifadə etmişlər. Hətta qədimdə türklər oda qarşı hörmətsizlik göstərənləri cəzalandırmışlar və həmin insanları əvvəlki vəziyyətlərinə qaytarmaq üçün iki od arasından keçirmişlər. Qədim türk inancına görə, saflığından şübhə edilən hər kəs və hər əşyanın iki atəş-od arasından keçirilməsi, bir ocağın ətrafında döndürülməsi və hətta bir odun üzərindən atılması lazım idi. Məsələn, Göytürklər, Bizans elçisi Zemarxosu hər cür fəlakətdən uzaqlaşdırmaq, pis ruhlardan təmizləmək üçün bir od ətrafında dövrə vurduraraq, od üzərindən atlatmışlar (166, 51; 178, 86). Od üzərindən atlamaqla təmizlənmə adəti qədim türklərdən və şamanlardan günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bu adət, sadəcə Novruz bayramında deyil, eyni zamanda toy mərasimlərində Anadoluda gəlinin sümük odu üzərindən tullanması və ətrafında fırlanması, Azərbaycanda gəlin ata evindən çıxarılarəkən yanan lampa ətrafında fırlanması, aşı-süzən altında yanan şamlar üzərindən tullanması şəklində icra edilir.

Novruz meydan tamaşalarında odla bağlı olan başqa bir təkərləmədə söylənən fikirlər isə, əvvəlkilərdən tamamilə fərqlənir. Burada əski türk və şaman inanclarının əksinə olaraq “oddan aman olmaz” ifadəsi ilə qarşılaşırıq:

Alovdan atlanmaq gərək,

Cəfaya qatlanmaq gərək.

Oddan aman olmaz,

Yaddan qanan olmaz. (32, 65)

Tarix kitablarında ibtidai insanların ildırım çaxması nəticəsində meşəyə od düşməsi və yanan heyvanların kabab olmuş ətindən yeyərək xoşuna gəldiyi üçün sonralar iki daşı və ya ağacı bir-birinə sürtməklə od əldə etdiyi məlumdur. Qədim

türk inanclarında isə, odu, atəşi Göy tanrı göndərmişdir. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə keçən “Sizə yaşıl ağacdən odu çıxaran Odur. Budur siz ondan yandırırırsınız” (Yasin, 36/80) ayəsində odun Allah tərəfindən yaranması ilə bağlı hadisə Allahın ərəblərə iki yaşıl ağacı bir-birinə sürtməklə od əldə etdikləri bildirilir. Su ilə od bir-birinə zidd iki şey olsa da, Allah üçün suyun bol miqdarda olduğu yaşıl ağacdən od çıxarmaq çox asandır.

Çox maraqlıdır ki, istər şamanlarda, istərsə də şamanlardan əvvəlki türklərdə və zərdüştlərdə odla bağlı inanclar sonralar islamiyyəti qəbul edən türklərin inanclarında və hətta “Qurani-Kərimdə” cəhənlə bağlı bir çox surədə odla, atəşlə bağlı fikirlərə rast gəlirik. Müsəlman inancına görə kafirlərin əbədi olaraq cəhənnəmə gedəcəyi, Allaha inanan hər bir müsəlmanın isə cənnətə gedəcəyi, lakin günahı savabından ağır olanın əvvəl cəhənnəm atəşində yanıb təmizləndikdən sonra cənnətə gecəyi məsələsi də odun, atəşin təmizləyici funksiyasını göstərir. Odun bu cür təmizləyici funksiyasına biz daha çox qədim türk inanclarının birləşdiyi şamanizimdə rast gəlirik. Bildiyimiz kimi, vergi verilən və gələcəyin şamanı olacaq adamı ruhən və cismən yeniləmək üçün odda bişirərdilər. Eyni ilə müsəlman inancında da müsəlmanların oddan yaradılmış şeytana uyaraq işlədikləri günahlarından arınması üçün cəhənnəm atəşində yandırılaraq təmizlənməsi lazımdır.

Tarixən hər dövrdə təbiətdə baş verən müxtəlif dəyişikliklər insanlara təsir etmişdir. Təbiətdə, ətraf aləmdə, torpaqda baş verən bu dəyişikliklər qarşısında heyrlənən insan, həm uyğunlaşmağa çalışmış, həm də ondan gələ biləcək bədbəxtliklərə, fəlakətlərə qarşı toplu şəkildə bolluq, bərəkət, qorunma xarakterli dualar söyləyərək müxtəlif ovsunlar, ayin və rituallar icra etmişlər ki, bunlar da zamanla mərasimlərə çevrilmişdir. Ay, mövsüm, il dəyişiklikləri ilə bağlı bu mərasimlər ovçuluqdan əkinçiliyə keçildiyi zaman, islamdan əvvəl və sonra da davam edərək günümüzə qədər gəlib çıxmış və müxtəlif bayramların tərkibində özünə yer tapmışdır. İnsanların təbiətdə baş verən dəyişikliklər qarşısında heyrlərinin nəticəsi olaraq, kökü tarixin dərinlərinə gedib çıxan həmin ayin, ritual və mərasimlərin cəmləşdiyi bayramlardan biri də Novruzdur. Novruz, hazırda qışdan sonra canlanan təbiəti sevinclə qarşılayıb bahar bayramı kimi qeyd edilir. Zamanla

yayılaraq müxtəlif bölgələrdə özünə yer tapan Novruz şənliklərindəki bir çox motivlər bənzər olmaqla bərabər hər mədəniyyətə xas fərqlilikləri ilə də seçilməsi çox təbiidir. Şamanizm, zərdüşlük, islam kimi müxtəlif din və inanclarla, təriqət, məzhəplərlə, adət-ənənələrlə, dini və tarixi şəxsiyyətlər, müxtəlif hadisələrlə əlaqələndirilən və müxtəlif bölgələrə görə də onlardan hər hansı birinin və yaxud bir neçəsinin izlərini daşıyan Novruz, baharın, yeni ilin, yaşama sevincinin, su və təmizlənməyin, yenilənməyin, oyanan təbiət ilə bolluq-bərəkətin, çoxalmağın və b. rəmzi olaraq hələ də daha çox bahar bayramı kimi səciyyə daşıyır. Novruza müxtəlif anlamlar verilməsi isə, onun uzun müddət bir bayram kimi kök salıb yaşamasına səbəb olmuşdur. Günümüzdə də bahar bayramı, mövsüm bayramı kimi yeni ilin yazın gəlişi münasibətilə qeyd olunur. Novruz bütün türk və qeyri-türk xalqlarının duyğu və düşüncələrini dilə gətirən, türk mədəniyyət, adət-ənənələrinin, inanclarının qorunub yaşadılmasında əhəmiyyət daşıyır. Bayramlar fərdləri bir araya gətirir, bayramda olan ayinlər, rituallar, mədəniyyət və folklor baxımından da cəmiyyəti müəyyən dəyərlər üzərində birləşdirir.

Türk mədəniyyətinin çox əhəmiyyətli milli və mədəni dəyərlərindən olan Novruzun Azərbaycan və Anadoludakı nümunələri, adət-ənənələri, mərasim və şənlikləri, oyun-tamaşaların tədqiqi zamanı bayramın özündəki sevgi, qardaşlıq, yardımlaşma kimi üsürlər Novruzun əsas prinsiplərini təşkil etdiyi görülür. Müxtəlif adlarla hələ də Azərbaycan və Anadoluda yaşayan və tarixi islamdan çox əvvəllərə gedib çıxan Novruzu hər hansı bir din və ya məzhəblə bağlamaq doğru deyil. Türkün islamdan öncəki dini və dünyagörüşü ilə bağlı elementlərlə, dini elementlərin birləşərək qaynayıb qarışdığı Novruz günümüzdə bütün canlılığı ilə davam edir. Həmçinin dostluq, bərabərlik və qardaşlıq bayramı olan Novruza dövlətimiz böyük önəm verir. 1993-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə Novruz bayramı milli bayram statusu alıb, 2009-cu ildə Novruz bayramı YUNESKO-nun qorunan qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil ediləndir. 2010-cu ildə BMT-nin Baş Məclisi 21 Mart tarixini “Beynəlxalq Novruz Günü” elan edibdir.

2.2.3. Ramazan və Qurban bayramı

Qurani-Kərimin Bəqərə surəsinin 185-ci ayəsində adı keçən, hicri-qəməri ərəb təqviminin doqquzuncu ayı olan “Ramazan” xalq arasında üç ayların sonuncusu və oruc ayı kimi bilinir. Ramazan bayramı ramazan ayından sonrakı şəvval ayının ilk üç günündə qeyd edilən dini bayramdır. Ərəb mənşəli söz olan ramazan “çox isti olma, yandırma” mənasında olan “ramaza” sözündən gəlir. Ramazan bayramı ərəbcə və farsca “kahvaltı”, yəni səhər yeməyi mənasında olan “Aydül-fitr”, Malazya və Sinqapurda “Hazri Raya Aidil Fitri”, İndonezyada “İdul-fidir”, Banqladeşdə isə “Shemai Eid” olaraq adlandırılır. Həz.Məhəmməd (a.s) tərəfindən təşkil edilən və hicrətin (Məkkədən Mədinəyə köç) ikinci ilindən sonra qeyd olunan Ramazan bayramında müsəlmanlar zəkatlarını verib bayram namazını qılmaqla bərabər qəbirləri ziyarət edir, bir-birlərinə hədiyyələr verib bayramlaşırlar.

İslam və türk mədəniyyətində Ramazan ayı və bayramı qədər Qurban bayramına da əhəmiyyət verilir. İlk olaraq qeyd olunan Ramazan bayramından 70 gün sonra Qurban bayramı keçirilir. Qurban sözü isə, ərəbcə isim olub Allahın rızasını qazanmağa vəsilə olan şey, əti kasıblara pulsuz olaraq paylamaq niyyətilə fərz, vacib və ya sünnət olaraq kəsilən (qoyun, keçi, mal, dəvə kimi) heyvan, bir qayə uğrunda fəda olma və ya fəda edilən kimsə, bir bəla və ya qəzada ölənlər kimi mənasındadır. Qurani-Kərimin Bəqərə, Əli-İmran, Maidə, Həc, Kəfsər surələrində haqqında məlumat verilən “qurban” ərəbcə “qurb” sözündən olub “yaxın olma, yaxınlaşmaq, Allaha yaxın olmaya vəsilə olan şey” mənasına gəlir. Qurban ayı ərəb aylarından zilhiccə, Qurban bayramı isə zilhiccə ayının onunda, yəni hicri ilin sonuncu ayı başlayan və müsəlmanların qurban kəsdikləri dini bayramdır. Bu bayram Azərbaycanda rəsmi şəkildə 2 gün, Anadoluda isə 4 gün qeyd olunur.

Qurani-Kərimdə “Biz hər ümmətə qurban ibadətini qoyduq” (Həc surəsi, 22/34) deyə bildirilən ayələrdən də məlum olduğu kimi qurban demək olar ki, bütün dinlərdə olan bir ibadətdir. Qurban ibadətini, Allah rızasını qazanmada qəhrəmanlıq, fədakarlıq və təslimiyyətin simvoludur. Bu simvol Həz.İbrahim və İsmayılın hekayəsilə ən ülvü mərtəbəyə qalxaraq, Quranda öz əksini tapmışdır. Quranda (Səffət, 37/100-110) verilən həmin hekayənin qısaca xülasəsi belədir: Həz.İbrahimin övladı olmadığı üçün

Allaha dua edib övlad istəyir. Allah da onun duasını qəbul edib ona bir oğlan verir. Lakin oğlu həddi-büluğa çatandan sonra oğlunun qurban edilməsi istənilən Həz.İbrahim yuxusunu oğlu İsmayla danışır. Ata-oğul təslimiyyət içində Allahın əmrini yerinə yetirmək istədikləri vaxt Allahdan onlara vəhy gəlir və İsmayılın yerinə qurbanlıq fidyə göndərilir. Quranda bütün insanlara nümunə olacağına işarə edilən bu hadisə həm Azərbaycanın, həm də Anadolunun müxtəlif bölgələrində xalq arasında rəvayət şəklində də yaşayaraq günümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

Ramazan və Qurban bayramı adət-ənənələri. Azərbaycan və Anadoluda qeyd edilən Ramazan və Qurban bayramlarında müxtəlif adət-ənənələr həyata keçirilir. Həmin adət-ənənələrin tətbiqi zamanı müxtəlif xalq oyun və tamaşaları nümayiş olunur. Lakin, elə adətlər də var ki, ya oyunla birgə, ya da sırf oyun formasında icra olunur. Əksəriyyəti mərasim və şənlik şəklində təşkil olunan bu adət-ənənələrin bəziləri sırf ramazan, bəziləri isə sadəcə qurban, bir qismi isə həm ramazan, həm də qurban bayramında icra olunur. Azərbaycan və Anadoluda icra olunan həmin adət-ənənələrin təsnifatını aşağıdakı kimi verə bilərik:

Azərbaycanda Ramazan bayramı adət-ənənələri. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ramazan ayında hər gün oruc tutmaqla bərabər, həmin ayda və Ramazan bayramında müxtəlif adət-ənənələr həyata keçirilir. Belə ki, Ordubadda “Orucun onbeşi”, Dərbənd kəndlərində “Şura, qoğal, hal, külçə bişirmə”, Şəki-Zaqatala bölgəsində hər gün “30 çörək bişirmə və 30 evə paylama” və s. Ramazan ayına və bayramına aid adət-ənənələrindəndir.

Azərbaycanda Qurban bayramı adət-ənənələri. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə, İrəvan çuxurunda “Bişirmə qurban”, “Sacarası”, “Niyaz”, Naxçıvanda nişanlı qızlara “Xonça aparma”, Zəki, Zaqatala, Balakən, Oğuzda “Yığnaq”, “Bayram süfrəsi hazırlama”, “Bayram namazı qılma”, “Ölüləri yad etmə”, “Qohum-əqraba ziyarəti”, “Yemək yeyib dua etmə”, “Yumurta yığma” və bu kimi Qurban bayramı adət-ənənələri mövcuddur.

Azərbaycanda Ramazan-Qurban bayramı adət-ənənələri. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində həyata keçirilən bəzi adət-ənənələrin eynisi həm ramazan, həm də qurban bayramlarında icra olunur. Bunlara, Loru-Pəmbək mahallarında, xüsusilə

Ləmbəlidə “Qəbir üstünə getmə”, “Bayram süfrəsi”, “Xeyir söhbətlər”, “Bayramlaşma”, Cücəkənddə isə “Ərişdəli aş bişirmə”, “Küsülüləri barışdırma”, “Aşiq yığma” kimi adət-ənənələri nümunə verə bilərik.

Anadoluda Ramazan bayramı adət-ənənələri. Azərbaycanda olduğu kimi, Anadoluda da Ramazan bayramına xas müxtəlif adət-ənənələr icra olunur. Çankırıda “Bayramlaşma”, Amasyada “Berat”, Konyada “Oruca direk vurma”, Dənizlidə “Dede//Salıncak kurma”, Qaziantəpdə “Kahke”, Boluda “Kandil yandırma”, Qaziantəpdə “Kereviç”, Siirtə “Melde ateşi”, Tokatda “Gelin çöreyi” və b. həmin adət-ənənələrə nümunə ola bilər.

Anadoluda Qurban bayramı adət-ənənələri. Anadoluda Qurban bayramında isə, Malatyada “Abdal Musa lokması”, Kastamonuda “Ağırlama”, Kütahyada “Çoban baba”, Ərzurumda “Öyünlük” və ya “Paylık”, Bartində “Karakucak güleşi”, Orduda “Qurban” və bu kimi adətlər həyata keçirilir.

Anadoluda Ramazan və Qurban adət-ənənələri. Anadolunun müxtəlif bölgələrində eyni adətlər həm Ramazan, həm də Qurban bayramlarında yerinə yetirilir. Məsələn; Aydın, Xatay və Antakyada “Aşura paylama”, Kastamonuda “Bayram çıxarma”, Bartində “Bayram konatı”, Mərsində “Bayram pişmaniyəsi”, Tokatda “Bayram sofrası”, Rizədə “Bayram şənliyi”, Orduda “Bayram yemeyi”, Qocaelində “Bayram yeri”, Yozqatda “Bayramcılık”, Boluda “Beşik”, Muğlada “Buhur yandırma”, Samsunda “Cami önü yemeyi”, Əlazığda “Çocuk sevindirme”, Qırıqqalada “Çörek üleşme”, Ağrı, Aydın və Tokatda “Keşkek”, Zonquldaqda “Kızlar bayramı”, Kastamonuda “Mektep yanı toplantısı”, Ankarada “Ebebiş”, “Gelin bohçası” və “Gelin görme”, Ankara, Bolu və Çankırıda “Ferfene”, Aydında “Gencer”, Konyada “Pişi” və bu kimi bayram adət-ənənələri vardır.

Ramazan oyun və tamaşaları. Yuxarıda təsnifatını apardığımız adət-ənənələrin əksəriyyəti mərasim və şənlik şəklində təkşil olursa da, elə adət-ənənələr var ki, sırf oyun şəklində icra olunur. Həmçinin bayram adət-ənənələrinin həyata keçirildiyi həmin mərasim və şənliklər zamanı da müxtəlif xalq oyun və tamaşaları da göstərilir.

Azərbaycanda və Anadoluda bəzi oyun və tamaşalar ramazan ayı boyunca, bəziləri qəndil günlərində, bəziləri ramazan ayının ortasında, yəni təqribən ramazan ayının 15-də, bəziləri isə sadəcə ramazan ayı bitdikdən sonra, Ramazan bayramında, yəni şəvval ayında oynanılır. Bütün bunları nəzərə alaraq Ramazan oyun və tamaşalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Ramazan ayı boyunca oynanılan oyunlar və tamaşalar. “Köçək oyunu”, “Qaragöz”, “Ortaoyunu” kimi tamaşaların göstərildiyi Ramazan ayı boyunca oynanılan oyunların əksəriyyəti ya mərasim şəkilində həyata keçirilən adətlərlə eyni anda, ya da bəzi adətlər sırf oyun şəkilində icra olunur. Ramazan ayı boyunca oynanılan oyun və tamaşalara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Ramazan adətlərilə birgə icra olunan oyunlar. Anadoluda, xüsusilə Ankaranın Qızılcahamam və Çamlıdərə rayonlarında ramazan ayı boyunca “Konak” adəti həyata keçirilir. “Konak” adətinə görə ramazan boyunca kəndin sıra ilə bütün evlərində iftar verilir. Xanımlar öz aralarında konak yəni malikanə sahibinin evində oyunlar oynayıb türkülər söyləyir, kişilər isə iftardan sonra təravih namazı qılıb, çay içdikdən sonra müxtəlif oyunlar oynayıb əylənirlər. “Konak” adətinin icra olunduğu zaman oynanılan belə oyunlardan biri “Aşiq oyunu”dur: Bir qarış uzunluğunda iki çomaq ortadan ikiye bölünür və 4 yarım çomaq əldə edilir. Bu çomaqlar eynilərilə birləşdirilir və oyuncu çomaqları yerə atır; iç və ya eşik qisminin düşməsinə görə oyunu ya udur, ya da uduzur. Bu oyun konfet, qoz, fıncıq və fıstıq üçün oynanılır (197, 68).

Ramazan adətlərinin oyun şəklində icra olunanları. Ramazanda elə adətlər var ki, onlar ramazan ayı boyunca uşaqlar tərəfindən oyun kimi icra olunur. Belə oyunlara “Hey hay koca” (197, 56-57), “Küpecik” (197, 73-75) oyunlarını misal verə bilərik.

“Hey hay koca” adəti Anadolunun Tosya bölgəsində uşaqlar tərəfindən oyun şəklində icra olunur. Uşaqların əylənərək oynadıqları və adını oyun zamanı söylənən təkərləmədən alan “Hey hay koca” ramazan günlərində təravih namazından sonra məhəllə uşaqlarının bir araya gəlib qapı-qapı dolaşaraq “Hey hay koca” manisini söyləyib, əvəzində ev sahibindən alma, üzüm, konfet və b. yığdıqları oyundur.

Anadolunun Konya və Kütahya bölgələrində uşaqların oyun şəklində icra etdikləri və adını da oyun zamanı söylənən təkərləmədən alan bir başqa bayramlaşma adəti isə “Küpecik”dir. Ramazan axşamları iftardan sonra eyni məhəllənin uşaqları öz aralarında beş-altı nəfərlik qruplar halında qapı-qapı dolaşaraq “Küpecik manileri” söyləyib bəxşiş-pul istəyirlər, yığdıqları pulla isə dükandan yeyəcək bir şeylər alıb yedikdən sonra hər kəs öz evinə gedir.

Ramazan tamaşaları. Qədim zamanlardan bəri ramazan ayı boyunca iftardan sonra insanların oynadıqları müxtəlif oyunlardan başqa, bir yerə yığılıb əylənərək seyir etdikləri və əvəzəlməz əyləncələri olan müxtəlif xalq tamaşaları da hazırda Anadoluda gündəmdədir. Belə tamaşalara “Köçək oyunu” (197, 69), “Qaragöz” (126, 624-625; 165, 459-474) və “Ortaoyunu”nu (165, 475-487) nümunə göstərə bilərik. Baxmayaraq ki, adını sadaladığımız həmin tamaşalar Anadoluda oyun kimi adlandırılarsa da, qədimdən Anadoluda da eyni ilə Azərbaycanda olduğu kimi oyun və tamaşa ayrı-ayrı anlayışlar idi. Hazırda isə, Anadoluda tamaşa sözü yerinə ümumi halda “xalq teatri” işlədilsə də, ayrılıqda isə oyun da, tamaşa da sadəcə “oyun” sözü ilə ifadə edilir.

“Köçək oyunu” Anadolunun Qırıqqala bölgəsinin Kəskin rayonunda ramazan ayı boyunca uşaqlar tərəfindən qılıq dəyişdirilərək ev-ev gəzib bəxşiş-pay yığmaq üçün göstərilən tamaşalardan biridir. Ramazan boyu davam edən bu tamaşa zamanı uşaqlar ər-arvad və onların uşaqları qılığında hər gün 2-3 ev gəzərək mahnılar oxuyub oynayır, qarşılığında isə ev sahibi onlara pay (buğda, arpa, yarma, lobya və b.) verir.

Türklərin cəmiyyət həyatında əhəmiyyətli yeri olan və ramazan ayı boyunca göstərilən ənənəvi tamaşalardan biri də “Kölgə oyunu” deyə bilinən “Qaragöz”dür. Xəyal, lübi-xəyal, zilli-xəyal, şəhbazi, sürətbazi kimi adlarla da tanınmışdır. Qaragöz rəngli bir pərdənin, adam boyunda və orta yerində incə ağ bezdən düzəltmə, kiçik bir pəncərə formasındakı səhnənin arxasından şam işığı vasitəsilə 20-25 sm uzunluğunda dəvə dərisindən kəsilib düzəldilmiş boyalı qəhrəmanların rəngli kölgələrini pərdəyə yansızaraq göstərilən bir tamaşadır. Vəhdəti-vücut (bir növ təsəvvüf yoludur; varlıq birdir, o da Allahın varlığıdır. Onsuz heç nə ola bilməz, var olan şeylər də bir an üçün

vardır və əsilləri yoxdur) nəzəriyyəsinə görə də aləm eyni bu şəkildə bir kölgədən ibarətdir. Əgər təsəvvüf yönündən baxsaq xalqın belə bir oyunu nə məqsədlə oynadığı aydın olur. Belə ki, bu tipli kölgə oyunlarına tamaşa edən uşaqlar sevinc içində əylənilib şənlenirlər, qafil və cahil kimsələr də eyni ilə uşaqlar kimi bu oyunlara əyləncə məqsədilə baxırlar. Düşünən və fərqli gözlə baxan kimsələr isə, oyunlardan dərs çıxardır və ibrət alaraq həqiqətdə kainatda gördüyümüz hər bir şeyin əslində bir kölgələr aləmindən ibarət olduğunu dərk edir. Məhz “Qaragöz” oyunundakı pərdə, məxluqat və kainat üzərində cərəyan edən və hakim olan İlahi qədar sirrinin pərdəsidir. Biz bunu oyunun başında Qaragözün Allahı mədh etməsindən və oyunun sonunda da Allahın bu xəyal pərdəsini bəndələrinə ibrət olsun deyə yaratdığını bildirən mülahizələrindən anlayırıq.

“Qaragöz” tamaşası, “Məddahlıq”//“Məddah” tamaşası kimi sadəcə bir aktyor tərəfindən göstərilə də, lakin “Məddahlıq”dan fərqli olaraq, “Qaragöz”də aktyor bəyaz bir pərdə arxasında duraraq təsvirlərin kölgələrini yansıtmaqla tamaşasını göstərir. Klassik bir “Qaragöz” tamaşası əsasən dörd bölümdən; giriş, muhavərə (dialoq), hadisələrin yer aldığı fəsil, bitiş bölümündən ibarətdir. “Qaragöz” tamaşalarının mövzuları adətən gerçək həyatdan götürülmüşdür. Tamaşanın əsas qəhrəmanları Qaragöz və Hacivaddır. Qaragöz işsiz-gücsüz, çox yoxsul adamdır, zarafatçı və ağıllı olmağına baxmayaraq bir baltaya sap ola bilməz. Hacivad isə, bir az mədrəsə təhsili almış adamdır, amma yenə də xarici sözləri səhv deyir və Qaragözlə söhbət etdiyi zaman ortaya çıxan anlaşılmazlıqlar oyunun əsas gülüş mənbəyi olur. Tamaşada onlardan başqa Tiryaki, Mirasyedi Çələbi, Zənnə, Bəbərui, Duzsuz Dəli Bəkir, Zeybək, ərəb, yəhudi, rum vb. tiplər də vardır. “Qaragöz” tiplərinin, oyun qəhrəmanlarının çox və müxtəlif olması bir növü Osmanlı İmperatorluğunun səhnəyə yansımış halıdır, çünki o dövrlərdə osmanlıların etnik tərkibi müxtəlif xalqlardan ibarət idi.

“Kölgə oyunu” kimi bilinən “Qaragöz”ün yaranma tarixi və mənşəyi haqqındakı mülahizələr isə, çoxlu mübahisələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, tədqiqatçılar bu tamaşaların daha çox Uzaq Şərqdə, xüsusilə Çin, Hindistan, İndoneziya və Cavada geniş yayıldığı qənaətinə gəlmişlər. Övliya Çələbinin “Kölgə

oyunu”nu heç bir fakta əsaslanmadan Səlcuqlular dövrünə aid etməyini əsassız sayan Mətin And isə, bu oyunun İslam ölkələrinə Cavadan keçdiyi variantı üzərində durur (105, 44). Söylənənlərə görə, bu tamaşa M.Ö. I-II əsrlərdə Çində yaranmışdır. Bu tamaşalar Avropada da “Çin kölgələri” adıyla tanınır. XII-XIII əsrlərdə də müsəlman Ortaşərq ölkələrinə yayıldığı bilinir. Türklərə isə XV əsrdə Şeyx Küştəri adlı bir sənətçi tərəfindən gətirildiyi məlumdur. Hətta onun adı ilə “Qaragöz” tamaşasındakı pərdə “Küştəri meydanı” adlanır. Artıq XVII əsrdən “Kölgə oyunu” öz formasını alır və adını oyunun əsas qəhrəmanı olan Qaragözdən götürərək “Qaragöz” oyunu adı ilə türk xalq tamaşası kimi bilinir.

“Qaragöz”dən sonra ramazan ayı boyunca göstərilən digər tamaşalardan biri də “Ortaoyunu”dur. Bir çox tərəfləri ilə “Qaragöz”ə bənzəyən, lakin canlı oyunçularla səhnələşdirilən ənənəvi türk xalq tamaşalarından biri olan “Ortaoyunu” bir növ “Qaragöz” tamaşasının meydana yenmiş şəkli sayıla bilər. Yəni “Qaragöz”dəki xəyali tiplər, təsvirlər zamanla canlandırılmış və aktyorlar tərəfindən oynanılmışdır. Bu tamaşada da “Qaragöz”dəki kimi yazılı bir tamaşa mətni yoxdur və bənzər mövzular, oxşar tiplər ilə səhnələşdirilir. Tamaşanın yeri tamaşaçıların dairəyə aldıkları boş sahə, orta yer olduğu üçün tamaşanın adı da “Ortaoyunu”dur, yəni ortalıqda göstərilən oyun-tamaşa mənasındadır. “Ortaoyunu”nda Qaragözün bənzəri Kavuklu, Hacivadın oxşarı isə Pişəkardır, “Qaragöz”dəki kimi qadın obrazı Zənnə və Osmanlı İmperatorluğunun tərkibindəki xalqların təmsilçiləri olan tiplər də vardır. “Ortaoyunu” da “Qaragöz” kimi dörd bölümdən ibarətdir.

“Ortaoyunu” əski zamanlarda “Qol oyunu”, “Meydan oyunu”, “Təqlid oyunu” kimi adlarla da tanınmışdır. “Ortaoyunu” adına isə 1834-cü ilə aid mənbələrdə rast gəlirik. “Ortaoyunu”nun XVIII-XIX əsrlərdə başladığı bilinir. İlk yaranma dövrlərində musiqili və rəqsli olmağına baxmayaraq sonraları isə musiqisiz və rəqssiz oldu.

Ramazanda müəyyən günlərdə oynanılan oyunlar. Ramazanda elə oyunlar var ki, müəyyən günlərdə - qəndil günləri, ramazanın on beşinci günü, bayramdan əvvəl və bayram günü oynanılır.

Ramazanda qəndil günləri oynanılan oyunlar. Ramazanda oynanılan elə oyunlar var ki, sırf qəndil günləri icra olunur. İslam dinində mübarək sayılan mövlüd, rəqaib, bəraət və merac gecələrində qədimdən məscidlərdə qəndil yandırıldığı üçün həmin gecələrə qəndil gecəsi və ya qəndil günü deyilmiş, hazırda da Anadoluda o şəkildə ifadə olunur. Qəndil sözü isə ərəbcə “qindil”, latınca “candela” sözlərindən olub “sulu yağa batırılmış bir fitilin yanmasıyla işıq verən aydınlatma aləti, şam” mənasındadır.

Bursada “Ya mum, ya para” (“Ya şam, ya pul”) (197, 101-102) uşaqların icra etdiyi qəndil günü oyunlarından. Bu oyunun eynisi Bursanın Osmanqazi rayonunda isə “İp çekme” (197, 58) adı ilə məşhurdur. Anadoluda, xüsusilə Bursada qəndil günü uşaqların küçəyə yığışaraq, əllərində uzun bir iplə yolu kəsib küçədən keçən böyüklərdən pul və qəndil günü simvolu kimi şam istədikləri bu oyunda əski türk inanclarının izləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, Bursadakı türbələrdə şam yandıraraq diləklərin qəbul olacağı inancının eynisi oyunda uşaqların pulun yanında yığdıqları şamı aparıb türbələrdə yandıraraq dua etməsində görülür.

Anadolunun Konya bölgəsinə xas “Şivlilik” (197, 94-95) uşaqlar tərəfindən oyun şəklində icra olunaraq üç ayı (rəcəb, şaban, ramazan) qarşılama adətidir və bu ayların başlanğıcı olan rəqaib qəndili günü həyata keçirilir. Camaat əvvəlcədən uşaqlar üçün hazırlıq görür. Uşaqlar da əllərinə aldıkları fənərlərlə məhəlləni gəzib manilər-təkərləmələr oxuyur, qarşılığında isə ev sahibi onlara “şivlilik” adı ilə bilinən pay-konfet, şokalad və b. verir (qədimdən isə qovurqa verərdilər).

Ramazanın 15-də oynanılan oyunlar. Azərbaycanda və Anadoluda ramazan ayının on beşinci günü, orucluğun yarısını başa vurduqlarını kənd camaatına bildirmək məqsədilə həyata keçirilən çox maraqlı bir adət vardır. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Ordubad rayonunda “Orucun onbeşi” (46), Anadolunun Amasya bölgəsinin Taşova rayonunun Səpətli kəndində və Çankırıda isə “Amin bağırma” (197, 22-24) adı ilə bilinən bu adət uşaqlar tərəfindən oyun şəklində icra olunur. Həmin gün uşaqlar xorla oxuyaraq qapı-qapı gəzib pay yığırlar. Oyunun Anadolu variantında isə, hətta həmin gün iftarlarını açdıqdan sonra uşaqların bөрək (qutab) üçün un, yağ, yumurta, pendir, kəsmik və b. ərzaqlar yığdıqları məlumdur. Oyunun

sonunda isə, Anadoluda uşaqlar yığdıqları börək ərzaqlarını qabaqcadan qərarlaşdırdıqları evə aparırlar, həmin evin xanımı da börək bişirir, uşaqlar da birlikdə börəyi yeyir, qalanını isə, aralarında pay edib sonra evlərinə gedirlər. Azərbaycanda isə oyunun sonunda ev sahibi uşaqlara pay verib dua edir: “Gələn ilə sağ-salamat çıxasız. Allah yetirsin gələn il yenə biz sizə pay verək” deyər və uşaqlar evlərinə dağılır.

Azərbaycanda ramazan ayının 15-də oynanılan “Orucun onbeşi” oyununun Ordubaddan başqa, Azərbaycanın digər bölgələrində heç bir variantına rast gəlmədik. Lakin, həmin oyunun Anadolunun Amasya və Çankırı bölgələrində “Amin bağırma” variantından başqa, müxtəlif bölgələrində də “Tömbelek (197, 98) “Yoklama” (197, 100), “Sele sepet top kandil” (197, 90-92), “Helesa” (197, 54-55) kimi fərqli adlarla bənzər variantları mövcuddur. Bu variantlardan biri “Tömbelek” oyunudur. Ramazanın on beşinci günü sahur vaxtında gənclər yığışib, əllərində zıncırov, tənəkə, dəyənəkdən ritmik səslər çıxardaraq mani-təkərləmə və mahnılar söyləyib ev-ev gəzib yeyəcək bir şeylər və ya pul yığırlar. Yığılan ərzaq isə, dükana aparıb oradakı ərzaqlarla dəyişdirilər. Gənclərin əylənərək oynadıqları bu oyun sayəsində gecə yuxudan dura bilməyən məhəllə camaatı sahura qalxmış olur. “Tömbelek” oyununun bir başqa variantı isə “Yoklama”dır. Anadolunun Qırıqqala bölgəsinə xas olan “Yoklama” cavanlar tərəfindən oyun şəklində icra edilən bir bayramlaşma adətidir. Ramazanın 15-ci günü, təravih namazından sonra cavanlar yığışib birlikdə bütün evləri yoxlamağa (yoxlama, evləri tək-tək dolaşib, ev sahibləri ilə salamlayıb onların hal-xatırını soruşmaq mənasındadır) gedirlər. Ev sahibləri ilə salamlayıb, yeyəcək-icəçək yığıb bir qismini aralarında pay edirlər, bir qismini də birlikdə yeyib içirlər.

Anadoluda ramazan ayının 15-də oynanılan oyunların bir bənzəri də “Sele sepet top kandil” oyunudur. Samsunda icra edilən bu oyun digərlərindən fərqli olaraq ramazanın 14-cü günü axşam əzanından sonra başlayıb təravih namazına qədər davam edir. Adətin adı olan “sele sepet” rəngarəng və qat-qat görüntüsü olan bir fənərdir. İçində bir şam yanan və sele sepet adı verilən bu fənərləri əllərinə alan uşaqlar axşam əzanından sonra qruplar halında, ya da tək başlarına kiçikdən böyüyə boy sırasına düzülərək ev-ev gəzib qrupda olmayan uşaqları manilər-təkərləmələr

oxuyaraq çağırırlar. Sonra isə qapı-qapı dolaşib müxtəlif manilər-təkərləmələr oxuyaraq pay yığırlar. Uşaqların oxuduqları təkərləmələri eşidən ev sahibi uşaqlara bölgəyə xas olan və əvvəlcədən hazırlanmış kişmişli və ya cəvizli loxumlar, konfet, pul, üzüm, əncir və b. verir.

Ramazan ayının 15-də oynanılan ramazan oyunlarının bir başqa bənzər variantı da Anadolunun Sinop bölgəsinə xas “Helesa”dır. Bayram ritualı olan bu oyun, “pay yığmaq” tərəfi ilə ramazanın 15-də oynanılan oyunlara bənzəsə də, lakin pay və bəxşislərin yığılma üsulu və ayın 15-dən başlayaraq hər axşam helesaya çıxılması ilə həmin oyunlardan fərqlənir. 2009-cu ildə Özləm Özilhanın topladığı məlumatlara əsasən “Helesa”nın yaranmasıyla bağlı əfsanəyə görə, qış mövsümü Qaradənizdə fırtına olunca gəmi Sinop limanına yanaşır və həftələrcə orda qalınca, gəmidəkilərin də ərzağı bitir. Kapitan da əlinə bir fənər alıb qapı-qapı dolaşaraq ərzaq yığır. O gündən sonra bu cür pay yığmaq Sinopda adət halını alaraq oyun şəklində icra olunur. Belə ki, bölgənin gəncləri, fənər və şamlarla bəzədikləri qayıqlarla birlikdə sahilə çıxırlar. Axşam iftardan sonra isə, bu qayıqları 4-5 nəfər çiyinlərinə alıb məhəlləyə gətirib hər evdən görülcək şəkildə açıq sahəyə qoyurlar və hər evin qarşısında “helesa manisi”ndən söyləyərək bəxşiş yığırlar. Evlərdən helesacılara dəsmalın içində bəxşislər atılır, dəsmalın düşdüyü yerin bilinməsi üçün isə dəsmalın ucu yandırılır. Yığılan bəxşislər isə, xeyriyyə cəmiyyətinə bağışlanır. Bu adət tam bir şənlik havasında və oyun şəklində oynanılaraq hələ də Sinopda yaşamaqdadır.

Ərəfə günü oynanılan oyunlar. Ramazan bayramında oynanılan oyunların bəziləri ərəfə günü oynanılır. Deməli, Ramazan bayramının hazırlıqları bir gün əvvəldən başladığı kimi, bayram şənliyi, bayram havası da bir gün öncədən oynanılan oyunlarla başlamış olur. Belə oyunlardan biri “Həsərəm hüsərəm” (41, 33-34) oyunudur. Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində xas olan bu oyun, Ramazan bayramından bir gün əvvəl, yəni ərəfə günü uşaqların qohum-qonşunu gəzərək “Həsərəm hüsərəm” təkərləməsini oxuyub yumurta yığdıqları bir oyundur. Yığılan yumurtalar isə, bayram günü boyanır və uşaqlar boyalı yumurtalarla bayramlaşib yumurta döyüşdürürlər.

Bayram günü oynanılan oyunlar. Ramazan bayramı günü Anadoluda müxtəlif oyunlar oynanılır. Bu oyunların bir qismini “Sayə” oyunları adı altında müxtəlif oyunlar, bir qismini də “Musalli alanı” adətinin icra olunduğu bayramlaşma şənliyində oyun şəklində keçirilən yarışlar təşkil edir.

Kayseridə oynanılan “Sayə” oyunu iki gün çəkir. Belə ki, birinci günü gənclər əllərində dəf, dəyənək, qapı-qapı gəzib yemək bişirmək üçün ərzaq yığırlar, ikinci gün yığılan ərzaqlar qadınlar tərəfindən bişirilir, qadınlar yemək bişirərkən kəndin gəncləri də “Çelik çomak”, “Yağlı kayış”, “Ceviz” kimi müxtəlif oyunlardan ibarət “Sayə oyunu”nu oynayırlar (197, 89).

Ramazan bayramında Anadoluda bayramlaşma şənliyi olan “Musalli alanı” adəti həyata keçirilir. Ölən kimsənin namazını qılmaq üçün qoyulan musalla daşının adını daşıyan bu adət görünür, həmin daşın olduğu sahədə icra edildiyi üçün belə adlandırılmışdır. Aydının Çinə rayonunun Bölüntü kənd qəbiristanlığının yanında geniş sahədə bayram namazı qılınıb bayramlaşdıqdan sonra isə musalli sahədə ovçular “Atış yarışı”na başlayırlar (197, 80). Oyun şəklində keçirilən bu yarışlarda ətraf kəndlərdən gələn ovçular yarışmaq üçün bəlli bir miqdar pul qoyurlar. Təyin olunmuş hədəfi vuran isə, mükafat olaraq quzu, qoyun və ya qoç kimi hədiyyələr alır.

Qurban bayramı oyunları. Azərbaycanda və Anadoluda Qurban bayramı oyun və tamaşaları əsasən ərəfə günü və bayram günləri oynanılır. Ərəfə günü keçirilən “Yığnaq” (41, 34-35) və “Köy odası” (197, 70-72) adətlərində müxtəlif oyunlar da oynanılır.

Ərəfə günü oynanılan oyunlar. “Ərəfə” hacıların Ərafata çıxdığı Qurban bayramından bir əvvəlki günə, yəni zilhiccənin doqquzuncu gününə deyilir. Azərbaycanda və Anadoluda qurban bayramı oyunlarının bir qismi ərəfə günü bəzi adətlərin icra edildiyi vaxt oynanılır. Ərəfə gününə xas adət və oyunlar aşağıdakılardır:

“Yığnaq”da oynanılan oyunlar. Azərbaycanın Şəki, Zaqatala, Balakən, Oğuz bölgələrində Qurban bayramından bir gün əvvəl, yəni ərəfə günü “Yığnaq” adəti həyata keçirilir. Mərasim şəklində keçirilən yığnaqda hərə öz evindən bacardığını gətirib bir evdə səhərə qədər damburla çalib oxuyur, Yunus Əmrədən “ilahilər”

söyləyirlər. Yığnaq gecəsi gülməli-məzəli oyunlar da oynayırlar. Belə ki, həmin gecə yatanı oturduğu döşəyə tikir, üz-gözünü kömürlə qaralayır, mürgüləyəni isə cəzalandırırlar.

“Köy odası”nda oynanılan oyunlar. Anadolunun Ankara və Çankırı bölgələrində ərəfə günü bayrama xas “Köy odası” (“Kənd otağı”) adəti həyata keçirilir. Bayram namazından təqribən bir saat sonra kənd otağına yığışırlar, qadınların hazırlayıb gətirdikləri yeməkləri yeyib söhbət etdikdən sonra bayram ziyarətlərinə gedirlər. Ziyarətin ardından qurbanlar kəsilir, bir qismi həmin otaqda bişirilir, bir qismi də ehtiyacı olanlara paylanılır. Həmçinin köy odasında müxtəlif oyunlar da oynanılır. Çankırı bölgəsinə xas köy odasında oynanılan oyunlara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

“Dız oyunu”: Üç nəfər ayaq üstə yan-yana durur. Yandakıların biri qolunu ortadakı oyunçuya doğru uzadır. Ortadakının başında papaq olur və həmin oyunçu “dız” deyərək yandakıları vurmağa başlayır, yandakılar isə ortadakının papağını başından salmağa çalışır.

“Kızdı kayış oyunu” və ya “Kemer”: Qəpiklə və ya üzüklə oynanılır. On-on beş nəfər oturlar. Əbə olan oyunçu pulu birinin ovcuna qoyur. Oyunçular isə, pulu tapmağa çalışır, pul tapılana qədər əbə, oyunçuların əllərinə qayıqla vurur.

“Testi tutmaca oyunu”: İki-iki qruplaşırlar, biri testini (sini) tutur, o birisi də “Eşim-Eşim” təkərləməsini söyləyir. Sıra ilə bütün cütlüklər eyni şəkildə oyunu icra edirlər.

Bayram günü oyunları. Anadoluda toy və bayram kimi şənliklərdə oynanılan “Sinsin oyunu” (197, 93), Ankarada, xüsusilə Kalecikdə Qurban bayramının üçüncü günü gecə od ərtafında cavanlar tərəfindən oynanılan bir oyundur.

Anadoluda Qurban bayramı günü göstərilən ənənəvi tamaşalardan biri isə, “Dəvə oyunu”dur (197, 45). “Dəvə oyunu” tamaşasının yaşadılaraq günümüzə qədər gəlib çıxmasında və bu mədəniyyətin nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində Anadolunun Bursa bölgəsinin xüsusi rolu vardır. Qurban edilən dəvələrin rəmzi kimi göstərilən “Dəvə oyunu” hər Qurban bayramının birinci gecəsində kənd meydanında toplanan kişilərdən beşinin dəvə qılığına girərək dəvə fiquru yaratması ilə oynanılır.

Tamaşadan sonra isə, kənddə qapı-qapı dolaşib ət və ərzaq yığırlar, səhərisi gün isə kənd meydanında bişirib birlikdə yeyirlər.

Anadoluda Qurban bayramında oyun və tamaşalarla yanaşı əyləncəli güləş yarışları da keçirilir. Baş pəhləvanın gəncləri könüllü olaraq güləşə hazırlaşdığı, gənclərin də müsabiqələrdə iştirak edib dərəcə və hədiyyələr aldığı belə güləşlərdən biri Anadolunun Bartın bölgəsinə xas olan “Karakucak güləşi”dir (197, 61).

Ramazan və Qurban bayramında oynanılan oyunlar. Anadoluda elə bayram oyunları var ki, həm Ramazan, həm də Qurban bayramında oynanılır. Bu oyunların da bir qismi ərəfə günü, bir qismi isə, bayram günləri oynanılır.

Ramazan və Qurbanda ərəfə günü oynanılan oyunlar. Ramazan və qurbanda oynanılan bəzi oyunlar sadəcə ərəfə günü oynanılır. Belə oyunlara “Kokuddu kok” (197, 67), “Memecim giliyi” (197, 78), “Olsun-Olsun” (197, 81) kimi oyunları misal verə bilərik. Bu oyunlarda “Kokkudu kok” (“Qoxudu qox”) Ankarada Ramazan və Qurban bayramının ərəfə günlərində həyata keçirilən bir adətdir. Qış aylarında öküzü dağa çıxan çobanların daha güclü və dözümlü olmaları üçün un, kərə yağı, doşabdan hazırlanan “öküz halvası” verilərdi. Halva bişirilən zaman ətrafa yayılan yağın qoxusunu alan uşaqlar “koktu, koktu, kokuyo” (“qoxdu, qoxdu, qoxur”) deyə qışqırmaları zamanla “Kokkudu kok” adəti halını almışdır. Yüz əlli-iki yüz illik bir adət olan “Kokkudu kok” uşaqlar tərəfindən ərəfə günü oyun şəklində həyata keçirilir. Belə ki, bütün məhəllənin uşaqları yığışaraq halva qoxusunu aldıkları evlərə gedərək “kokkudu kok” deyə qışqırırlar. Sonda da uşaqlar öz aralarında evlərdən yığdıqları halvaları bölüşürlər.

“Memecim giliyi” Anadolunun Sivas bölgəsində, xüsusilə də Zara və Hafik rayonlarında dini bayramlarda ərəfə günündə uşaqların bayramlaşma adəti kimi oynadıqları oyunlardan biridir. Məməcim bölgəyə xas kiçik, yağsız simitdir, ərəfə günü simit şəklində hazırlanan çörəyə də “qilik” deyilir. Məməcim simitinə bənzədiyi üçün də adı “məməcim qiliyi”dir, təqribən 7 sm böyüklüyündə, çüncütsüz, quru, bərk və duzsuzdur. Ərafə günü bayramlıq paltarlarını geyən uşaqlar əllərinə bir dəyənək alıb qonşuları gözəməyə başlayırlar və getdikləri evlərin önündə isə “Memecimin havası” təkrələməsini söyləyirlər, ev sahibi də uşaqların çubuğuna əvvəlcədən

hazırladığı qilikləri keçirdir, əgər qilik yoxdursa, əvəzində pul, konfet, çərəz və b. verirlər. Gəzmə işi bitincə də bütün uşaqlar evlərinə gedir.

Ramazan və Qurbanda ərəfə günü Anadolunun Dənizli bölgəsində uşaqlar tərəfindən oynanılan oyunlardan biri də “Olsun-Olsun” oyunudur. Ərafə günü uşaqlar əllərinə torba alıb ev-ev gəzib bayram konfeti yığıqları “Olsun-Olsun” oyununu icra edərkən döydükləri qapının önündə qrupda ən böyük olan uşaq, oyunun adını aldığı “Olsun-Olsun” təkərləməsini söyləyir. Ev sahibi də qarşılığında uşaqlara ya konfet, ya da buğda verir. Yığılan buğdaları dükana aparıb əvəzində isə konfet, şokalad, ya da pul alırlar.

Ramazan və Qurbanda bayram günü oynanılan oyunlar. Anadoluda adətlərlə zəngin olan Ramazan və Qurban bayramı uşaq oyunları ilə də çox zəngindir. Həmin oyunlar, Anadolunun bir çox rayon və kəndlərində Ramazan və Qurban bayramlarında icra edilərək günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bayramlaşma və xoş vaxt keçirib əylənmək məqsədilə təşkil olunan bu oyunlar sayəsində gənclər həm sosiallaşır, həm də bir-birlərini tanıyaraq evlilik qərarları alırlar. Bu cür oyunlara, “Bayram yeri” adətinin tətbiq edildiyi Qocaelinin Qandıra rayonunda oynanılan “Tavşan kaç tazı tut”, “Salıncağa binme” (“Yeləncəyə minmə”), “Şık-şık” və “Çarçap” oyunlarını nümunə göstərə bilərik (197, 34). Bu oyunlardan “Çarçap oyunu” belə oynanılır: 4 nəfər tərəfindən iki-iki qrupa ayrılaraq oynanılır. Hər kəs əlini arxasında gizlədir və 1-3-5 rəqəmlərini barmaqlarıyla göstərib eyni anda da bir-birlərinə göstərir. 1, 5-i udur, 5, 3-ü udur, 3 də 1-i udur. Vəziyyətə görə udan uduzanın əlinə vurur.

Anadolunun Dənizli bölgəsində bayramın ikinci və üçüncü günləri günorta namazından sonra kəndin cavanları uşaqlara konfet payladıqdan sonra, “Dede” deyilən yaşlı ağaca yelləncək düzəldib əylənirlər. Oyun şəklində icra edilən “Dede/Salıncaq kurma” (“Baba//Yelləncək düzəltmə”) adətinə görə, dörd nəfər iki ipi ayrı tutur və bu ipləri minənə dəyəcək şəkildə yellədirlər (197, 44). Yellənənlərin kişi və güclü olmasına diqqət edilir, lakin bu işi yaxşı bilən qadınlar da yellənə bilər. Oyun zamanı yellənən qorxmazsa, onu qorxutmaq üçün möhkəm yellədirlər, həmçinin yellənmə vaxtı müxtəlif mani və türkülər də söyləyirlər. Dədə ağacı kənd

camaatı üçün müqəddəs hesab edilir, hətta ağacın qurumuş budaqları belə yandırılmaz, yandırılacağı təqdirdə müsibət olacağına inanılır. Bu inancın eyni bənzəri Ordubadda var. Belə ki, Ordubadda çinar ağaclarını kəsmək, yandırmaq günah hesab edilir. Bunun da əsas səbəbi, içində Zəkəriyyə peyğəmbərin gizləndiyinə dair inanclardır.

Ramazan və Qurban bayramı günü oyun şəklində icra edilən adətlərdən biri də “Ebebiş”dir (197, 46). Ankarada, xüsusilə Qızılcahamamda bayram namazından əvvəl və ya sonra uşaqlar öz aralarında başlarında bir əbə olmaq şərtilə qruplara ayrılaraq qapı-qapı dolaşib böyüklərin əllərini öpüb qarşılığında isə, ümumi olaraq hamısına “ebebiş” adını verdikləri çərəz, konfet və ya xərelik pul alırlar. Bu oyun icra edilərkən uşaqlar hər qapısını döydüklərin evin önündə isə “Ebebiş, ebebiş, vermeyen çürük diş” təkərləməsini söyləyirlər.

Uşaqları sevindirmək məqsədilə Anadolunun Konya bölgəsində “Pişi” (197, 84) adı verilən bayramlaşma adəti həyata keçirilir. Ramazan və Qurban bayramında uşaqlar tərəfindən oyun şəkilində icra edilən “Pişi” bayramda bişirilən kökənin adıdır, uşaqlara bayramda bu kökədən pay verildiyi üçün də elə oyunun adı da buradan götürülmüşdür. Bayram günləri uşaqlar qruplar halında iyde ağacından düzəldilmiş şişlərini də götürüb, ev-ev gəzər və “Pişi tax” deyər qışqırıb pişilərini yığırlar.

Azərbaycanda və Anadoluda müxtəlif adətlərin həyata keçirildiyi Ramazan və Qurban bayramları ərəfəsində eyni zamanda xüsusi hazırlıqlar (evlər təmizlənir, bayramlıq paltarlar tikilir və ya alınır) görülərək davul, zurna, kamança kimi milli çalğı alətlərinin çalındığı, xalq oyun və tamaşalarının göstərildiyi müxtəlif şənliklər təşkil edilir. Həmçinin müxtəlif çeşiddə bayram süfrələrinin hazırlandığı Ramazan və Qurban bayramlarında bayram namazı qılınır, ölülər yad edilir, qohum-əqraba ziyarət edilərək bişirilən ləziz yeməklər və şirniyyatlar yeyildikdən sonra isə dualar edilir. Bayramlarda həyata keçirilən adətlər və bu adətlər zamanı oynanılan oyunlar və göstərilən tamaşalar xalq üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Varlı və kasıb hər kəsin bayramlarda yerinə yetirdikləri adətlər həmçinin sosial yardımlaşma, ictimai həmrəylik, qonşuluq münasibətlərini və b. gücləndirir.

Allah üçün tutulan oruclar, kəsilən qurbanlar insanları Allaha yaxınlaşdırmaqla, ona şükür və təslimiyyət ruhunu inkişaf etdirməklə yanaşı, həmçinin cəmiyyətdə qardaşlıq, yardımlaşma, ictimai həmrəylik və ədalətin də inkişafında böyük rol oynayır. Eyni zamanda Allah qarşısında oruc və qurban ibadətlərini iklasla, səmimi qəlbdən yerinə yetirən insanlar, sevinclərini bu bayramlarla ifadə edirlər. Azərbaycan xalqı sovet hakimiyyəti illərində dini məzmun daşdığından, qeyd olunmasının qeyri-rəsmi olaraq qadağan edilməsinə baxmayaraq bu bayramları keçirərək bu günümüzdə qədər yaşatmışdır. Belə ki, qeyd olunan bayramlar Azərbaycan və Anadolununda çox şən keçirilməklə bərabər xalq ədəbiyyatı nümunələrində də öz əksini tapmışdır. Bayram günlərində qarşılıqlı söylənən şeirlər, aşıqların dediyi deyişmələr, qapı-qapı gəzib bayram şəkəri, bayram yumurtası və ya bayram payı toplayan uşaqların söylədiyi sözlər və təkərləmələr, bayram günlərində oynanılan oyunlarda işlədilən təkərləmə və tapmacalar bunun ən bariz nümunəsidir.

2.3.Şəbihlər

Farsca şəbih, ərəbcə şəbeh olan bu sözlər yazılış baxımından oxşar olduğu kimi, hər iki dildə də mənaları “bənzər, bənzəyiş”dir. O cümlədən kökü şibh//şəbihdən gələn eyni anlamlı “müşabih” sözünə yaxın olan “müşabid//müşabiz”in hoqqabaz mənası və şəbihlə xalq arasında işlədilən “şəbih eləmək” ifadəsinin yamsılamaq, bənzətmək anlamlarını, həmçinin məhərrəmlikdə göstərilən dini tamaşaların Kərbəla hadisələrinə, düzəldilən müqəvvaların şəhid olanlara bənzədilərək icra edilməsini nəzərə alsaq bu tamaşalara verilən adın-şəbihin bənzəmək, bənzəyiş anlamları ilə tamaşaların uyğunluq təşkil etdiyini söyləyə bilərik.

Şəbihlərin yaranmasına səbəb olan siyasi-dini və tarixi hadisələr. Həz. Məhəmmədin (s.a.s) sağlığında müsəlmanlar arasında güclü qardaşlıq və inanc birliyi vardı. Lakin Peyğəmbərimizin vəfatından sonra müsəlmanlar arasında bir müddət çaşqınlıqlar yaranır, kimin xəlifə olacağı mövzusunda müxtəlif fikirlər səslənir, fərqli inanc və düşüncədə qruplaşmalar ortaya çıxır. Bunlardan ən önəmlisi ayrı-seçkiliyi ortaya qoyan Şiəlik (187, 42-45; 179, 1-3) idi. Şiə sözünün mənası tərəfdar, yəni Əli

tərəfdarları deməkdir. Yəni bir qrup müsəlman peyğəmbərimizin kürəkəni, əmisi oğlu olan Həz.Əlinin xəlifə olmasını istəyənlər idi. Digər qruplar arasında da müxtəlif fikirlər mövcud idi. Xəlifə seçiləcək namizəd Qureyşdən və Mədinəli müsəlman olmalı idi. Bu fikirlərin içində xəlifənin Qureyşdən olması ideyası üstünlük təşkil edir və sırasıyla Həz.Əbubəkir, Həz.Ömər, Həz.Osman xəlifə seçilir. Həz.Osmanın xəlifəliyi zamanında narahatlıqlar artır və Quranı-Kərimi oxuyarkən şəhid edilir. Həz.Osmandan sonra Həz. Əli xəlifə olur və Muaviyədən ona biyət gətirməsini istəyir, lakin aralarında yaranan narazılıq səbəbindən Siffin savaşı başlayır. Bu hadisələr əsnasında Xaricilər (136, 41-54) deyə bir qrup ortaya çıxır, Həz.Əli mücadələ edib savaşa onları məğlub etsə də, çox keçmədən onlardan biri tərəfindən məsciddə zəhərli qılıncla öldürülür. Onun vəfatından sonra oğlu Həz.Həsən xəlifə olur. Lakin bir müddət sonra hakimiyyəti Muaviyəyə verir və bu biyət 20 illik sükunətlə, huzurla davam edir. Muaviyə sağlığında oğlu Yezidi vəliəhd təyin edir. Həz.Həsənin vəfatından sonra Həz.Hüseynin xəlifə olmasını istəyənlər məktubla müraciət edib onu Kufəyə dəvət edirlər. Həz. Hüseyn İraq xalqının olduğu Kufəyə tərəf yola çıxır və tərəfdarları ilə birlikdə məhərrəmin ikinci günü Kərbəlada yerləşirlər. Həmin vaxt Yezidin əmri ilə İmam Hüseynin Fırat çayından su almağına icazə verilmir. Beləcə məhərrəmin onuncu günü savaş başlayır. Bu savaşda ac, susuz qalan Həz.Hüseyn və 72 tərəfdarı öldürülür. Həmin hadisələr şiələr arasında toplu yas tutma mərasiminə, zamanla da dini tamaşalar olan şəbihlərin göstərilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Şəbihlərin mövzu və məzmunu. Göstərilmə məkanına və məzmununa görə dini meydan tamaşalarından olan Şəbihlər Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda, qismən də Şərqi Anadoluda geniş yayılmışdır. Şəbihlərin əsas mövzusu müəyyən siyasi-dini mahiyyət daşıyan Kərbəla hadisələridir. İslam tarixinə Kərbəla müsibəti kimi daxil olan bu hadisələr İmam Hüseynin Yezidə biyət gətirməməsi nəticəsində baş verərək Hüseynin və yaxınlarının hicri təqvimlə 10 məhərrəm 61-ci ildə, miladi təqvimlə 10 oktyabr 680-ci ildə şəhid olması ilə nəticələnmişdir. O gündən sonra, təqribən VII-VIII əsrlərdən bu yana şiələr tərəfindən Hüseyn başda olmaqla şəhid olanlara ağılar, mərsiyələr deyərək təziyələr

keçirilir. XV əsrdən başlayaraq Kərbəla müsibətlərini əks etdirən təziyə mərasimləri və şəbih tamaşaları daha geniş şəkildə icra edilməyə başlanır. Məhərrəmliyin ilk on günü əza (matəm) keçirilir, onuncu günü (qətl sınaq günü), yəni aşurada və ondan sonrakı günlər şəbih tamaşaları göstərilir. Bu tamaşalarda əza qafiləsi tərəfindən Həz.Hüseynin oğlu Əliəkbər üçün “Əliəkbər otağı”, Qasım üçün “Qasım otağı”, döyüşdə qolları kəsilərək öldürülən Əbülfəzlabbas (Hüseynin qardaşı Abbas) üçün qolsuz müqəvva bağlanmış və ya kəsik əllər asılmış at, Həz.Hüseyn üçün isə “Qəbri-Hüseyn” bəzədilib əza qafiləsi tərəfindən gəzdirilərək şəbihlər icra edilir. Anadoluda da Azərbaycanda olduğu kimi “Qasım otağının” bəzədilməsi şəbihin xüsusi elementlərindən sayılır. Belə ki, Həz. Hüseyn şəhadəti qəlbən qəbul edən oğlu Qasımı qardaşı Həz.Həsənin qızı Fatma (Ərus) ilə evləndirməyi vacib sayır və bu balaca mərasim Kərbəla düzündə həyata keçirilir. Həz.Hüseynin oğlu Qasım toyun səhərisi günü savaşda iştirak edib şəhid olur. Bu müsibət rəmzləşdirilərək Qasımın otağının bəy otağı kimi bəzədilməsi ilə digər otaqlardan fərqləndirilir. Həmçinin həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda şəbih tamaşaları zamanı beş barmaq şəklində dəmir lövhədən ibarət əhli-beyti (Həz.Məhəmməd, Həz.Əli, Həz.Fatimə, Həz.Həsən, Həz.Hüseyn) təmsil edən “Ələm” gəzdirilir.

Şəbih tamaşalarında və təziyələrdə sinəzənlər söylənərkən əllə sinəyə vurulub deyilən “Şaxsey-Vaxsey”lər zamanla gənc və uşaqların özlərinə zəncir vuraraq icra etdiyi tamaşaya çevrilmişdir. İstər “Şaxsey-Vaxsey” tamaşalarında, istərsə təziyələrdə deyilən sinəzənlər zamanı söylənən “Şaxsey-Vaxsey”dəki “Şaxsey-Vaxsey” sözünün əsl “Şah Hüseyn, Vah Hüseyn”in təhrif olunmuş formasıdır. İmamıyyətdə dünyagörüşü ilə bağlı olan bu “Şaxsey-Vaxsey”in əsas mövzusu isə adından da məlum olduğu kimi Kərbəlada şəhid olan imam Hüseynin adı ilə bağlıdır. Anadoluda da bənzər şəkildə icra edilən Şaxsey-Vaxseylərə “Şahşey” deyilir. Müqayisə üçün hər iki bölgəyə xas aşağıdakı Şaxsey-Vaxseyi vermək olar:

Azərbaycan variantı:

İmamın atı gəldi,

Qanlı xalata gəldi.

Şaxsey, vaxsey,

Anadolu variantı:

Ağamın atı geldi

Gannı heleti geldi

Şahşey vahşey

Həsən vay, Hüseyin vay... (46)

Hayadar sefter... (187, 97)

İlham Rəhimli, “Azərbaycan teatr tarixi” kitabında, “İmam Hüseyin şəhid olması”, “Həzrət Abbasın şəhid olması”, “Əliəkbərin şəhid olması”, “Fatimənin qətli”, “Qasımın nişanlısı Səkinənin ölümü”, “Qasım Həsən oğlunun şəhadəti”, “Kərbəla davası”, “Əlinin qətli”, “Hürrün şəhadəti”, “Tiflani-Müslüm”, “Mədinə səfəri”, “Əsirlərin Kərbəlaya daxil olmaları”, “İmam Hüseyin 18 yaşlı oğlunun şəhadəti”, “Müslümün Kufədə qətli”, “Kərbəla müsibəti”, “Əlinin qətli” faciəvi şəbih tamaşalarıyla yanaşı, Kərbəla müsibətini törədənlərin lağa qoyulduğu “Ömər cəhənnəmdə”, “Tərs toy” kimi satirik-komik şəbihlərin də göstərildiyini qeyd edir (92, 25). Günümüzdə isə məhərrəmlikdə keçirilən təziyələrdə həmin mövzularla bağlı daha çox mərsiyələr söylənilir.

Azərbaycanda və Anadoluda bənzər şəkildə və eyni adla qeyd olunan Məhərrəmlik, Məhərrəm ayı qəməri təqvimin birinci ayıdır. Müsəlmanlıqdan əvvəl bu ayda savaş haram qılındığı üçün bu aya ərəbcə mənası “haram qılınmış” olan Muhərrəm//Məhərrəm adını vermişlər. Bu ayın ilk on günündə Kərbəla hadisəsinin il dönümü olaraq matəm elan edildiyi və əsasən qətl Məhərrəmin onuncu günü mənasında olan aşurada həyata keçirildiyi üçün Məhərrəmliyə matəm ayı və ya aşura ayı da deyilir. Bu ayın ilk on günü həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda “matəm mərasimi” anlamında olan təziyələr//taziyələr keçirilir. Təziyələrdə mənası “birinin ölümü üzərinə yazılmış mənsumə” olan mərsiyə//mersiyə söylənilir. Prof.Tahirə Məmməd mövzucu Kərbəla hadisələrinə həsr olunan mərsiyənin dilinin sadə və aydın olması baxımından XIX əsrdə dildə sadələşmə yolunda böyük töhfələr verdiyini vurğulayaraq mərsiyəni əsasən növhə və sinəzən deyə iki şeir şəklinə ayırır: “Mərsiyə özlüyündə növhə və sinəzənə ayrılır. Növhə adətən bir şəxsin dilindən söylənilir və nəqaratı olmur. Sinəzəndə isə əvvəlcə nəqarat beyti gəlir, sonra bəndləri. Nəqarat hissəsi mərasimlərdə xorla söylənilir, onun avazına uyğun olaraq sinəyə vurulur” (81, 114). Göründüyü kimi, aralarında çox incə fərqlər olan və çox vaxt qarışıq salınan sinəzənlə növhənin lüğəti mənaları da fərqlidir. Belə ki, sinəzən//sinezen “sinəsinə döyən, sinəsinə döyərək yas tutan”, növhə//nevhe “ölüyü səslə ağlama” mənasındadır. Həmçinin imam Hüseyin üçün söylənən “Şaxsey-vaxsey”lərdə mərsiyənin sinəzən və

növə şəir şəkillərinin xüsusiyyətləri özünü göstərir. Nəqarat hissəsinin olması və sinəyə döyülərək deyilməsi baxımından sinəzən şəir şəklinə aid olsa da, bədənə əziyyətlər, işgəncələr verərək səslə ağlama özəlliyi baxımından növhəyə də bənzəyir.

Əli Sultanlı dini dramları məscid dramı (Kərbəla dramı) və təriqət dramı deyərək əsasən iki yerə ayırır və şəbihləri də məscid dramının ən yetgin və dramatik şəkli hesab edir. Təriqət dramına Seyid Nigarinin təriqət mərasimini nümunə göstərən Ə.Sultanlı, həmin mərasimin Türkiyədəki bəktəşilərlə mövləvilərin təriqət mərasimlərini xatırladığını vurğulayır (97, 64-66, 68-69). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təriqət mərasimləri zikir və ayinlərlə zəngin dini təlimdir. Şəbihlər isə sadəcə imamiyyət dünyagörüşü ilə bağlı olub mahiyyətcə qədim türklərin yas mərasimi olan yuğlara və Avropa xalqlarına xas misteriyalara bənzərdir.

Şəbih və Yuğ. Tamaşa elementləri ilə zəngin olan “Yuğ” (65, 147; 76, 29) ilə “Şəbih” (6, 87-107; 97, 64-70) tamaşalarının bir-birinə bənzər və fərqli cəhətləri vardır:

- Hər ikisi ölənlərə yas tutmaq, ağlamaq üçün icra edilən təziyə mərasimi tamaşasıdır.

- Hər ikisində icra edənlər (tamaşanı göstərənlər) və tamaşaçıları vardır.

- Yuğlar məşhur qəhrəmanlar üçün təşkil olunmuş təziyə mərasimi xarakteri daşıyan tamaşalardır. Şəbihlər isə sadəcə Kərbəladə şəhid olan imam Hüseyn ilə ailəsinə, 72 tərəfdarına həsr olunmuş dini tamaşalardır.

- Yuğ mərasiminin aparıcılarına yuğçular, şəbihlərin təşkilatçısına isə şəbihgərdan deyilir.

- Yuğ məclislərində ölən qəhrəmanlar üçün yuğçu qopuzun müşayiətilə mərhum qəhrəmanın igidliklərindən danışır onu təriflədikdən sonra qəmli hava ilə ağı deyib məclisdəkiləri ağladır. Şəbihlərdə isə sinəyə döyərək mərsiyələr (sinəzən, növhə) söyləyərək və zincirlə kürəyə vurub şaxsey-vaxsey gedərək tamaşaçıları ağlatmaq vardır.

- Yuğ əski türkçə “yoq” sözündən olub ölü basdırıldıqdan sonra verilən yemək ilə qədim türklərdə ölümlər üçün təşkil edilən mərasimə deyilir. Həmçinin “yuğlamaq” da “ağlamaq” mənasına gəlir.

Şəbih və Misteriya. Dini tamaşalar olan “Misteriya” (Mystery) (211; 212; 213) ilə “Şəbih” bir çox tərəfləri ilə bir-birlərinə bənzəsələr də, aralarındakı başlıca fərq özünü həm mövzu, həm də quruluş baxımından göstərir:

-Hər iki tamaşa dini mövzularda olsa da, məzmunca bir-birindən fərqlənir.

-Misteriya tamaşaları Həz.Məryəm, Həz.İsadan və İncildə olan müəyyən hadisələrdən bəhs edir.

-Misteriya tamaşaları, adətən, ilk başlanğıcda kilsədə Pasxa və yeni il bayramlarında din adamları, rahiblər tərəfindən, şəbihlər isə məscidlərdə axundlar və tələbələr tərəfindən məhərrəmlikdə göstərilirdi.

- Hər iki tamaşanın da əsas iştirakçıları, yəni oyunçuları kişilər idi. Qadınlar bu tamaşalarda heç bir zaman bilavasitə iştirak etmirdilər. Bunun bir çox səbəbləri vardı. Əsas səbəbləri isə misteriyalarda ara oyunları göstərilən zaman bayağı səhnələrin olması, şəbihlərdə isə islam dininin hicab ehkamları ilə bağlı idi.

- Zamanla həm şəbihlər, həm də misteriya dini tamaşaları meydan tamaşalarına çevrilərək sadə xalq tərəfindən, könüllü həvəskarlar tərəfindən göstərilməyə başlanmışdır və “dini meydan tamaşası”na çevrilmişdir.

- Meydanda göstərilməyə başlandıqdan sonra hər iki tamaşa müxtəlif qruplar tərəfindən küçə-küçə, meydan-meydan gəzilərək icra edilirdi. Şəbihlərdə əza qafiləsi tərəfindən xərəklərdə nümayiş etdirilən tamaşa epizodları, misteriya tamaşalarının araba ilə gəzərək göstərilməsini xatırladır.

- Kilsədə göstərilən misteriyaların dili latınca idi və avropalılar incili əzbər bildiyi üçün həmin tamaşaların məzmununu anlayırdılar, meydanlarda, küçələrdə yavaş-yavaş sadə xalq tərəfindən də göstərilməyə başlandıqdan sonra misteriyalar üzərində həm ruhani sinfinin təsiri azalır, həm də xalqın anlayacağı sadə ana dilində səhnələnmiş olur, beləcə dinin idarəsi də zəifləyərək bu dini tamaşalar zamanla dini olmayan mövzularda da tamaşaların yaranmasına gətirib çıxarır. Həmçinin bənzər hal şəbihlər üçün də keçərlidir; başlanğıcda məsciddə göstərilən bu tamaşalarda axundların təsiri, ərəbcə-farsca sözlərin ağırlığı hakim idisə, meydan tamaşalarına çevrildikcə dildə sadələşmə, xalq dilinə yaxınlıq görünməyə başlamışdır. Şəbihlər də zamanla dini olmayan tamaşaların inkişafına təkən vermişdir.

- İncilə əsaslanan və bakirə Məryəmin yaşamı və möcüzələri haqqında olan yerli misteriya tamaşaları İngiltərədə bəzən bir gün çəkən festivallarda at arabalarıyla qəsəbələri dolaşan qruplar tərəfindən göstərilirdi.

-Şəbihlər isə əsasən aşura günü Kərbəla faciəsinin əsas hadisələrini əks etdirərək bir gün boyunca göstərilirdi.

-Hər iki dini tamaşa özündə faciə, dram ünsürlərini əks etdirdiyi üçün zamanla əxlaq tamaşalarının, dramın, teatrın yaranmasına zəmin hazırlamışlar.

- İnsanlara dini təbliğ etmək məqsədi daşıyan Misteriya və Şəbih tamaşaları zamanla dindən istifadə edərək pul qazanmaq vasitəsinə çevrilmişdir.

- Fransa, İngiltərə, Finlandiya kimi Avropa ölkələrində xalq tamaşası kimi meydanlarda oynanılan Misteriya tamaşaları çox uzun və sıxıcı olduğundan tamaşaçıların rahatlığını təmin etmək üçün mizah və arqodan da istifadə edilərək misteriya aralarında fars (interlude) deyilən şən, zarafatyana ara oyunlar-intermediyalar da göstərilirdi. Belə bir quruluş şəbihlərdə olmasa da, ancaq şəbih tamaşaları zamanı da gülməli epizodların yaranması hallarına rast gəlinir. Belə epizodlardan biri şəbih tamaşalarında “Yezidin döyülməsi” zamanı baş verir. Həmçinin faciəvi şəbihlərin arasında Ömərlə bağlı komik şəbihlərin göstərilməsi misteriyalardakı məzəli ara oyunlarını xatırladır.

- Zamanla misteriya tamaşalarının inkişaf mərhələləri görünür. Məsələn; X yüzildə kilsə dramı olan “Kimi axtarırsan?” mənasında olan “Quem Quaeritis?” (141, 4) nümunələri ortaya çıxır. Yenə də Məryəm və İsadən bəhs edən bu nümunələrdə üç fərqli Məryəmlə qarşılaşırıq. XII əsrdən İngiltərədə Yeni il və Pasxa bayramları tamaşalarından başqa insanın yaradılmasından qiyamət gününə qədər olan hadisələri mövzuya çevirən tamaşalara istək artmışdı. XIII əsrdən isə misteriya tamaşaları kilsədən xaricdə, kilsə bağçası, qəsəbə meydanı, şəhər küçələri kimi daha çox açıq sahələrdə göstərməyə başlanılır. Misteriya tamaşaları şimali Avropada 17-ci əsrdə də göstərilmişdir. Eyni hal şəbihlər üçün baş vermir, şəbihlər dini dramaların və dini teatrın yaranması üçün zəmin hazırlasa da, dini teatrlarda göstərilən dini dramların mövzusunə çevrilmir və Azərbaycanda, əsasən XVI əsrdə yayılmağa başlayan

şəbihlər XX əsrdə, xüsusilə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra köhnəlik qalığı kimi büsbütün aradan götürülmüşdür.

Kazım Qarabəkir Paşanın Günlüyündə Məhərrəmlik Mərasimi. Osmanlı dövlətinin ən çətin zamanlarında yaşamış milli mücadilə qəhrəmanlarından olan Kazım Qarabəkir paşa özü üçün tutduğu günlüyündə 17 oktyabr 1918-ci ildə İranda Vəliəhdin sarayına Məhərrəmlik mərasiminə getdiyini və orada gördükləri qarşısında necə dəhşətə gəldiyini yazır. K.Qarabəkir paşa günlüyündə Topxanə meydanının kişilərlə dolu olduğunu, qadınların isə damdan tamaşa etdiyini, bu vəhşi mərasimin isə 45 il əvvəl Qarabağdan gəldiyini qeyd edir (172, 554). Qarabağda vaxtilə bu mərasimin həm İrandan, həm də Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli və daha çox özünə xas şəkildə keçirildiyini Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa yürüşündən bəhs edən “XVIII əsrin 90-cı illərində Qarabağ əhalisinin yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi tarixindən” adlı kitabda verilən məlumatlardan öyrənirik: “Məhərrəm ayının 10-da Qacar və onun əsgərləri şəhərin daxilində nohə səsi eşidirlər. O günə qədər belə səs eşitməmişdilər. Bu nohələr türklərin və farsların məhərrəm ayındakı nohələrinə oxşamırdı. Ağa Məhəmməd şah başa düşür ki, bu nohə şerlə deyil. Nohə deyənlər türk dilində elə ibarələr deyir və nəərə çəkir ki, daha çox ah-naləyə oxşayır” (91, 13). Qarabağda eşitdiyi növhədən təsirlənən və həmin səsi, ah-naləni mələklərin ağlaşmasına bənzədən Qacar şaha başa salırlar ki, bu növhə “şəmmaların növhəsi”dir, şəmmalar isə sayca 15-20 nəfər olan və sabaha kimi bədənlərinə yüzə yaxın bıçaq və xəncər, qəmə keçirilənlərdir. Həmin dəhşətli mənzərənin oxşarı İranda icra edilir və K.Qarabəkir paşa, bu işdə rusların təşviqinə şübhə olmadığını, hər il çariçanın nəziri kimi Tehrandakı rus səfirinin arvadının Məhərrəmlik mərasiminin iştirakçılmasına beş yüz ağ önlük verdiyini vurğulayaraq həmin mərasimdəki vəhşilikləri dəhşətlər içində təsvir etmişdir: “Ağ önlüklər qan içində, əllərində böyük bıçaqlar! Bəzisi bərbar vəziyyətdə gəlir, əlindən alırlar. Hər məhəllənin ayin cəmiyyətinin adını daşıyan bəzi dəstələr zəncirli, bunlar qara paltarlı, kürəkləri açıq. Çürük içində. Söylədikləri:

Bugün Kərbəla viran olur.

Hüseyn öz qanına qalxan olur.

Heydər, Heydər, Heydər!

Şah Hüseyin, Şah Hüseyin,

Hüseyin ah, Hüseyin ah!” (172, 554-555)

Tehranda gördüyü “Şaxsey-Vaxsey” mərasimini qınaq atəşinə tutan K.Qarabəkir paşa günlüyündə həmin mərasimdə uşaqların da iştirak etdiyindən, ərinin əlindən bıçağını almağa çalışan çarəsiz qadından da bəhs edir. İnsanların qan, palçıq içində, özlərinə xas bayraqları olan müxtəlif dəstələrlə meydanlarda gəzdiyini, kəllələrini yarıb qan tökdüyünü, Vəliəhdin də bu mənzərəyə qara libaslı paltarla damdan baxdığını ürək ağrısı ilə təsvir edir: “Hər dəstənin müxtəlif rəngdə bayraqları, üstlərindəki “əl”lərin qırıldığını göstərmək üçün sallanmış. Ən öndə bir neçə uşaq at üzərində. Atın üzərində qırmızı rəngə boyanmış ağ örtü. Hər dəstənin davulundan və Vəliəhdin ağır qarmonu ilə klarnetindən əfsunkar musiqi səsləndirilir. Bəzi dəstələrdə məmələrinə kilid keçirmiş, qəmə vurmuş daha vəhşi görünüşdə adamlar da var” (172, 555). Mərasimin iştirakçılarını “dəlilər alayı” deyərək adlandıran K.Qarabəkir paşa dünyadan bixəbər bu insanların “Hüseyin ah!” deyərək keçirdikləri mərasimin məhbusları qurtarana qədər davam etdiyini, hətta qurtarılan məhbusun da başını yaralamağa məcbur olduğunu qeyd etmişdir. Onların etdikləri bu mərasimi vəhşilik və iştirakçılarını da dəli adlandıran K.Qarabəkir paşa ağıllı insanların isə bu vəziyyətin əleyhinə çıxdığını və dini deyil, siyasi intriqa və əhalini işğal üçün olduğunu söylədiklərini bildirmişdir.

İslam dinində insanın özünə zərər yetirməsi, bədəninin hər hansı bir yerini yaralaması, qan axıtması və s. heç bir zaman düzgün qəbul edilməmiş, yas saxlamağın özünün də ədəb-ərkan qaydaları olmuşdur. Dində olmayan bu cür halların Məhərrəmlik mərasimində icra edilməsi və bunun da rus çarının xanımı tərəfindən dəstəklənməsi müsəlmanlar arasında intriqa salmaqdan başqa bir şey olmadığını bir daha sübut edir.

2.4. Toy mərasimilə bağlı oyunlar

Toy mərasimi müxtəlif adət və ənənələrlə bağlı olan “qız bəyənmə”dən başlayır. Belə ki, həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda el adətlərimizə görə, oğlan evi, evlilik çağına gələn oğlanlarına qohumlardan, qonşulardan, yaxınlardan, bir

sözlə, ətrafdan soraqlaşaraq qız axtarırlar. Əgər oğlanın bəyənib istədiyi biri varsa, düşünüb, araşdırıb uyğun gördükdən sonra qız evinə gizləncə elçi göndərilib “hə”si alınır və “elçiliyə” gedilir. Hər iki tərəfin razılığından asılı olaraq “bəlgə”, ya da “nişan” qoyulur. Qız nişanlı qaldığı müddət ərzində oğlan evi hər bayram müxtəlif hədiyyələrlə onu görməyə gedir. Toy mərasimi isə hər iki tərəfin razılığı ilə təyin olunmuş gündə başlanır. Toydan qabaq isə toy hazırlıqları edilir, xına gecəsi keçirilir, toydan sonra isə duvaqqapma mərasimi ilə toy şənlikləri yekunlaşmış olur. Hər biri ayrı-ayrı mərasim şəklində keçirilən bu toy adətlərinin hərəsinin özünə xas xüsusiyyətləri və hər bir mərasimdə icra edilən müxtəlif oyun və tamaşalar vardır. Bu oyun və tamaşaları isə, aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

Elçilik və Nişan mərasimilə əlaqədar oyunlar. Anadoluda, xüsusilə Təkirdağda söz kəsimi, yəni elçilik zamanı qızın ailəsindən söz alınarsa, bəy olacaq oğlana qızdan alınan dəsmal (yaylıq) aparılır. Bu adətin ardınca isə “Sedenka” adı verilən əyləncə-oyun həyata keçirilir. Sedenka Balkan köçmənləri tərəfindən Təkirdağa gətirilmiş və oyun şəklində icra edilən bir adətdir. “Sedenka slavyan mənşəli bir söz olub sedeti oturmaq fel kökündən törəmiş oturmaq, yığışmaq mənasında işlədilir” (119, 34-51). Kənd qadınlarına xas əyləncələrdən biri olan sedenka üç formada həyata keçirilir; Birincisi, qonşuların yemək bişirib yığışib söhbət etdikləri, darbuka (qaval) və dəf çalaraq türkü söylədikləri gecədir. Xüsusilə də həmin gecə qabaq və qarğıdalı yeyilir. İkincisi isə sözkəsimində həyata keçirilir. Üçüncüsü də xırman zamanı xüsusilə günəbaxan və qarğıdalı döyülüb təmizlənərkən icra edilən “Sedenka”dır (116, 226; 117, 41).

Nişan xalqımızın ən gözəl adətlərindən biridir. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda nişana oğlanın yaxın qohumları, dost-taşılar gedir, yemək-içməkdən sonra oğlanla qızın əlinə üzüklər taxılaraq nişanlayırlar. Azərbaycanda, əsasən Loru Pəmbəkdə əvvəllər nişan məclisinə aşıqlar, sonralar isə xanəndələr gətirilərdi (33, 95). Hazırda isə, Azərbaycanda xüsusən şəhərlərdə nişan mərasiminin restoranlarda keçirilməsi dəbə düşdüyü üçün, bu məclis toy məclisi kimi çalğıçılarla, xanəndələrlə birgə oynayib əylənməklə həyata keçirilir. Anadoluda isə, xüsusilə Təkirdağda nişan mərasimində adətən qız və qadınlar, qızın qohumları, qonaq gələn gənc qızlar və

subay oğlanların iştirakı ilə darbukə (qaval) çalaraq türkü oxuyub, mani söyləyib deyişirlər (117,10). Hətta Anadoluda nişan mərasimində qadınlar öz aralarında müxtəlif oyunlar oynayıb tamaşalar göstərirlər. Təkirdağ bölgəsində oynanılan bu oyun və tamaşalara “Ahret ana”, “Oyna Patiş”, “Osmanın Naciyesi”, “Ahmedim”, “Toppuz”, “Üzük saklamaca”, “Ana beni eversene” (117, 23-39) və b. nümunə göstərmək olar.

Gənc qızların qılıq dəyişdirərək gəlin qız, qaxcı (qax satan), şərabcı (şərab satan) və xoca, yaşlı bir qadının isə Axrət ana rolunda oynadıqları “Ahret ana” tamaşası qax (meyvə qurusu) satanın, şərab satanın və xocanın Axrət anadan qızını istəməyinə həsr olunmuşdur. Ümumiyyətlə Anadoluda işlədilən axrət ana, axrət bacısı, gəlinin axrəti, axrət budağındakı axrət sözü axirət kəlməsinin xalq ağzındakı formasıdır. Axirət “ölümdən sonra gediləcək olan aləm, o bir dünya, bəka aləmi” mənasında işlədilən ərəbcə bir sözdür. Anadolu kəndlərində qızlar özləri üçün axrət, axrət anası, axrət bacısı seçmələri ənənəvi adətlərdən biridir. Azərbaycanda siğə bacı olmaq da axirətlikdir. Bu adətin əsası dini inanclara dayanır. Belə ki, bu dünyada bacısı və ya anası qədər çox sevilən birinin axirət bacısı və ya axirət anası seçilməyi də axirətdə həmin insanlarla bərabər olma təmənnası ilə seçən insanın onların mənəvi bacılığını və ya analığını qəbul etməsidir. Bu dini inancın izi də məhz elə “Axret ana” tamaşasında öz əksini tapmışdır. Nişanda göstərilən bir başqa tamaşa isə “Oyna Patiş” tamaşasıdır. Tamaşa, Patiş və Osman adlı ər-arvad tərəfindən icra olunur. Tamaşanın adı tamaşada bütün gün oynamaqdan ev işi görməyə, hətta əri istədiyi halda hər dəfə bəhanələrlə onu nəsə almağa göndərərək yemək bişirməyə belə vaxt tapmayan qadının adı olan Patişdən və qızların ona oxuduqları “Oyna, Patiş, oyna” mahnısından götürülmüşdür. Haqqında verdiyimiz qısa məlumatdan da anlaşıldığı kimi, bu tamaşa qadınlar arasında gülüb əylənmək, xoş vaxt keçirmək üçün göstərilən, iş görməyən, ancaq bütün gün oxuyub oynayan təmbəl qadınları gülüş hədəfi almış məzəli tamaşadır. “Osmanın Naciyesi” tamaşası da, yenə qadınlar arasında qılıq dəyişdirib Həsən və Osman rolunda qızların göstərdikləri tamaşadır. Tamaşada ağılı, fikri Naciyənin yanında qalan, onun dərdindən dəli-divanə olan ayaqqabıçı Osmanın başına Həsən tərəfindən oyunlar açılaraq onu gülünc vəziyyətə

düşürməyi təsvir olunur. Anadoluda nişanda göstərilən və “Ana, məni evləndirsənə” mənasında olan “Ana, beni eversene” tamaşasında isə, bir qadın evlənmək istəyən saf və avam oğlan qılığına girərək anasından onu evləndirməyini istəyir. Hər dəfə anasının ona aldığı gəlinin üzünü açıb qorxaraq anasına tərəf qaçması və əvəzində kətək yeyərək geri qayıtması və bu hərəkətləri gülməli bir şəkildə icra etməsi mərasimə əyləncə qatır. Oyunun ortasında ayı qılığına girən bir nəfərin ortaya düşüb oynaması və bəyəndiyi bir qızı götürüb qaçırtması, qaçırılan qızın da qorxaraq qışqırması isə oyunu daha əyləncəli və həyəcanlı hala gətirir.

Anadoluda nişan mərasimində göstərilən bir başqa tamaşa isə “Ahmedim” (“Əhmədim”) tamaşasıdır. Tamaşa iki gənc qız tərəfindən kişi qılığına girilərək göstərilir. Tamaşa dialoq şəklində Əhmədlə atası arasında sual-cavab formasında baş verir. Tamaşada atası Əhmədə bir çox şeylərin adını sadalayaraq almaq istədiyini, Əhməd isə hər dəfəsində heç nə istəmədiyini bildirir, bu sual-cavab Əhmədə “sənə bir qız alımmı?” sualı və Əhmədin də “istərəm ata, istərəm” deməsi ilə bitir. Tamaşanın bu fraqmenti Üzeyir Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” əsərində Soltan bəylə qızı Gülnaz xanımın duetinə çox bənzəyir. Fərq, sadəcə atanın qızına “qızım sənə yaylıq, corab və b. alım?” sualına Gülnaz xanım “al, dədə, qurbanın olum”, anacaq “qızım səni ərə verim?” sualına isə “yox, dədə, qurbanın olum” cavabını verməsidir. Görünür əsərdə yer alan bu duet vaxtıyla Azərbaycanın toy mərasim və şənliklərində eyni ilə Anadoludakı kimi tamaşa şəklində göstərilmiş və zamanla unudulmuşdur.

Nişan mərasimində Anadoluda göstərilən tamaşalarla yanaşı oynanılan digər oyunlar da vardır. Belə oyunlardan biri “Toppuz” oyunudur. Bu oyunda qadınlardan biri bir torbaya cır-cındır yığıb ağzını bağlayır və mərasimdə iştirak edənlərə tək-tək yaxınlaşıb “Ağabəyimin toyuna gəldinmi?” deyərək soruşur. “Gəldim” və ya “gəlmədim” deyənlərə çox gülməli cavablar verərək, qarşısındakını da borclu çıxardıb əlindəki torba ilə istədiyi qədər döyür və oyun bitmiş olur. Bu oyun da, bir çox oyun və tamaşa kimi mərasimdə iştirak edənlərin gülüb əylənməsi üçündür. Çünki oyunun sözlərinə və hərəkətlərinə baxdığımız zaman əyləncə xarakteri daşdığını və toy mərasimlərində oynanıldığı üçün oyunun mahiyyətini oyunda

verilən sual - “toya gəlib gəlməmək” və “toyda bişirilənlər” mövzusu təşkil edir. Oyunun adının “başı girdə çomaq, dəyənək” mənasında olan toppuz sözündən götürülməsi isə oyunun icraçısı olan qadının əlindəki cır-cındır dolu torbasının toppuza bənzətməsi və toppuz kimi mərasim iştirakçılarını vurmasından irəli gəlir. Anadoluda nişan mərasimində oynanılan oyunlarından biri də “Üzük saklamaca”, yəni “Üzük gizlətmə” oyunudur. Anadolunun Təkirdağ bölgəsində oynanılan bu oyunun bənzəri Azərbaycanın Şəki-Zaqatala bölgəsində toy məclisində oynanılan “Üzük-Üzük oyunu”dur. Hər iki bölgədə oyunun adının nişan və toy məclislərinin yaraşığı olan zinət əşyası üzükdən götürülməsi və oynanılan oyunda üzük gizlədilməsi də mərasimin mahiyyətinə uyğundur.

Toy hazırlıqları zamanı oynanılan oyunlar. Toy olacaq evlərdə toya az qalmış təmizliklər edilir, ev-eşiklər yığışdırılır, şüşələr silinir, həyəət-baca təmizlənir. Sonra isə paltar biçmə, toy çörəyi bişirmə kimi hazırlıqlar davam edərkən, həm də eyni zamanda əyləncələr, şənliklər təşkil edilir, oyunlar oynanılır. Bu oyunlara “Qızbaşı” və “Oğlanbaşı” oyunlarını nümunə verə bilərik (33, 87; 37, 66-67). Naxçıvanda qız toyuna bir-iki, Loru-Pəmbəkdə 5-10 gün qalmış kəndin qızlarını qızbaşına, oğlanlarını isə oğlanbaşına çağırırlar. Həm oğlanın, həm də qızın dostları, tay-tuşları onların başına toplaşaraq qızbaşı və oğlanbaşı deyilən şənliklərə başlayırlar. Bu oyunların xına gecəsinə, hətta toy gününə qədər davam etdiyini nəzərə alsaq, bu tip oyunların bənzərinin Şərqi və Cənub-şərqi Andoluda oğlanlar üçün “Kısır gecəsi”, “Oğlan kına gecəsi”, qızlar üçün isə “Kızlar gecəsi” adlarıyla icra edildiyini söyləyə bilərik (166, 126-127). Hətta qaraim türklərinin toylarında oğlanlar və qızlar tərəfindən “Subaylığa vida gecəsi”, “Oğlan gecəsi”, “Qızlar gecəsi” olaraq keçirilən şənliklər də eyni ilə Azərbaycanda olduğu kimi gecə yaralarına qədər davam edir. Toya bir neçə gün qalmış oynanılan bu oyunların adından da anlaşıldığı kimi toyu olacaq qız və ya oğlan üçün subaylığa vida edilərək qızlar gəlin olacaq qızın başına, oğlanlar da bəy olacaq oğlanın başına yığışaraq oyunlar, əyləncələr keçirirlər. Hər bir şənlik də ayrılıqda icra olunduğu üçün “Qızbaşı”, “Qız gecəsi”, “Oğlanbaşı”, “Oğlan gecəsi” və bu kimi adlandırılmışdır.

Xına gecəsi oyunları. Azərbaycan və Anadolunun hər bölgəsində, xüsusilə də Şərqi Anadoluda keçirilən xına gecəsi və o gecədə oynanılan oyunlar, göstərilən tamaşalar, əyləncələr bir-birinə çox bənzəyir. Hər iki bölgədə ümumiyyətlə xına gecəsi qız evində edilən toyun ilk günü və ya toydan bir gün əvvəl keçirilir. Təkirdağda xına gecəsi toyun ilk günü, yəni cümə günü, Şərqi Anadolunun Ovabağ və Xal kəndlərində cümə axşamı günü, Ömərxaanlı kəndində cümə axşamını cüməyə bağlayan gecə keçirilir (116, 219-220; 166, 126). Naxçıvan bölgəsində isə toy əsasən həftə sonu şənbə və bazar günləri edildiyi üçün xına gecəsi də bir gün əvvəl keçirilir. Lakin qədimdən Naxçıvanda şənbə günləri gəlin aparmazdılar, belə inanc var idi ki, şənbə günü qurulan ailə tez dağılar. Ümumiyyətlə nəinki Azərbaycan və Anadoluda, bütün müsəlman dövlətlərində toyun mərasimlərinin cümə axşamı, cümə günü keçirilməsinə diqqət edilmişdir. Çünki cümə günü mübarək gün sayıldığı kimi müsəlmanların da istirahət etdikləri, faydalı və xeyirli işlər gördükləri gün idi. Lakin zamanla xarici dövlətlərin təsirindən müsəlmanın istirahət günü olan cümə iş gününə çevrildiyi üçün Azərbaycanın bir çox yerində toy mərasimlərinin təşkili əsasən iş olmayan günlərdə-həftə sonunda yerinə yetirilir. Düzdür həftənin başqa günləri də bu mərasimlər icra edilir, lakin bu da bir gerçəkdir ki, əvvəlki kimi xalq inanclarına bir o qədər də diqqət edilmir. Həmçinin gecə vaxtı xeyir iş tutulmadığı kimi xına da qoyulmaz, xına mərasimini gecə keçirməzdilər. Lakin son zamanlar və günümüzdə xına gecəsi təbirinin işlədilməsi xınanın gəlin olacaq qıza axşam vaxtı, xüsusilə də kənd yerlərində gecə yaxılması ilə bağlıdır. Həm Azərbaycan, həm də Anadolu bölgəsində xına gecəsindən öncə hazırlıqlar edilir və oğlan evi tərəfindən qadınlar və qızlar yığışaraq axşam və ya gecə vaxtı qız evinə xına yaxmağa gedirlər. Qız və oğlan evindən ən yaxın əqrabalar, qonşular o gecə bir araya gəlib müxtəlif əyləncələr edir, hakuşqalar, manilər söyləyib əylənirlər. Xüsusilə Naxçıvan bölgəsində xına gecəsinə çox əhəmiyyət verilir və bu gecəyə xas bəzi əyləncələrdə kişilərin də iştirak etdiyi məlumdur. Naxçıvanda keçirilən xına gecəsi digər bölgələrdən bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Xüsusilə Naxçıvanın kəndlərində xına yaxılacaq gecə qız evi bilərəkdən gözlənilərək gecənin bir yarısı, hətta bəzən sabaha yaxın kişilərlə bərabər musiqi sədaları altında çala-oyunaya, yüksək səslə hakuşqalar söyləyə-söyləyə qız

evinə gedirlər və əyləncəyə orada davam edirlər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, kəndlərdə xına gecəsi əsasən evdə, Bakıda isə son zamanlar xına gecəsinin restoranlarda keçirilməsi dəbdədir. Anadoluda isə, xına gecəsi üçün mövsüm yay isə bayırda-həyətdə, qış isə evdə toplaşirlar. O gecə gəlin bəzədilib evin ortasında oturdulur. Qız və qadınlar Naxçıvanda hakuşqalar, Şərurda hakuşqa və gülümeylər, Anadoluda isə mani və türkülər söyləyir, gəlinin əl və ayaqlarına xına yaxılır, eyni zamanda mərasimdə iştirak edən hər kəs xına qoya bilər. Əsasən Naxçıvan bölgəsində xına gecəsi sabaha qədər yatmadan gülərək, əylənərək toya hazırlıq görülür. Bir yandan toyda bişəcək pilovun düyüsü arıdır, dolmalar bükülür, bir tərəfdən də lətifələr söylənilir. Bu gecələrdə yorğunluqdan dözə bilməyib yatanlar yorğan-döşəyə tikər, qızların saçlarını bir-birinə hörər, üzlərini boyayaraq gülməli hala salarlar. Səhər olunca yerlərindən qalxmaq üçün cəhd edən qızlar hər kəsin gülüb əylənməsinə səbəb olur.

Xına gecəsi icra edilən ən əyləncəli oyunlardan biri deyişmə şəklində olan “Hakuşqa”dır (46). Azərbaycanın xüsusilə Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olan “Hakuşqa”, İrəvan Çuxurunda “Haxışta”, Anadoluda isə “Mani atışması” olaraq bilinir. Həmçinin, Naxçıvanın Şərur rayonunun Havış kəndində və Şərurun özündə hakuşqaya “havışda” deyilir. Naxçıvanda və Ordubadda isə pəncərəyə “hakuşqa” deyilir. Elçin Aslanovun “El-oba oyunu xalq tamaşası” adlı kitabında hakuşqa sözünün bir neçə variantına rast gəlirik; haquşqa, haquşka, hağışda, haxışta, yarıxışta, halxışta, həlquşta, harkuşta (8, 228-229). Həmçinin hakuşqa sözünün fərqli deyiliş şəkillərinə Anadoluda da rast gəlirik. Anadolunun Qars bölgəsində Artvindən Siirt tərəflərinə doğru “akışta” və ya “hakışta” sözü təhrif olunaraq Siirdə “karkuştani”, Bitlisdə “halkuştta” kimi işlədilir (244, 1). Halay şəklində irəli-geri gedərək ayaqları oynadıb, əl çırparaq, xüsusilə də soyuqda-qışda isinmək üçün oynanılan həm karakıştani və ya karakıştan, həm də akışta oyunlarının adlarının kara kışdan (qara qış) götürüldüyü ehtimalı da var. Oyunda əllərin bir-birinə vurulması, yəni alqışlama forması da “karkuş” adlandırılan quzğunun qanad çırpmasına bənzəyir. Asım Əfəndinin lüğətində isə “alkışta” və ya “arkışta” sözünün kökünün “arquştağ”dan gəldiyini və “arquştaki”nin balaca qızlar tərəfindən oynanılan bir oyun olduğunu

göstərilir (243, 1). Şərqi Anadolu bölgəsində, xüsusilə Bitlisdə halay şəklində “halkışta” və ya “harkuşta” oyunu oynanılır (245, 3). Oğlanlar tərəfindən savaşı səhnəsindəki kimi sərt vuruşlar nümayiş etdirilən bu oyunun adı olan harkuştanın isə “vuruş, vurmaq” mənasında olduğu məlumdur. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda müxtəlif variantları və müxtəlif şəkildə söylənişləri olan “Hakuşqa” oyunu sadəcə deyişmə şəklində yox, eyni zamanda halay formasında da oynanıldığını və oyunda əl çırpılaraq alqışlar edildiyini nəzərə alsaq, onda deyə bilərik ki, “hakuşqa” sözü xalq ağzında “ha alqışla //ha alğışta// ha alxışta// haxışta” sözlərinin təhrif olunmuş forması da ola bilər.

Xına gecəsi əyləncələrindən biri də “Qılıq dəyişdirmə” tamaşalarıdır (46). Tamaşanın Azərbaycan və Anadolu variantları çox bənzərdir. Bu tamaşalar xına gecəsini daha əyləncəli hala gətirmək üçün qadınların bir və ya bir neçəsinin qılıq dəyişdirərək tamaşalar göstərməsi və gülməli oyunlar çıxarması ilə gerçəkləşdirilir. “Qılıq dəyişdirmə” tamaşalarında, ümumiyyətlə qadınlar kişi qılığında ortalığa çıxaraq məzəli oynamaları ilə tamaşa edənləri güldürür. Naxçıvanın Şahbuz, Şərur, Ordubad bölgələrinə xas olan bu tamaşanın bənzəri Anadoluda da göstərilir. Anadolunun Təkirdağ bölgəsində xına yaxılmadan əvvəl gənc qızlar, qadınlar, yaşlılar müxtəlif kişi qılıqlarına girib gülməli oyunlar oynayıb tamaşalar göstərirlər. Anadoluda əsasən xına gecəsi qılıq dəyişdirilərək göstərilən tamaşalardan biri “İlk kocam” (117, 35-36) tamaşasıdır. Bu tamaşa iki qız və ya iki qadın tərəfindən biri karı (arvad), digəri isə koca (ər) qılığına girərək göstərilir.

Qılıq dəyişdirmə tamaşalarında qız və qadınlar kişi qılığına girməklə bərabər, eyni zamanda bəzi gənc qızlar da “nənə” qılığına girərək nənələrə xas geniş tuman (uzun büzməli əmək) geyər və başlarına bağladıkları şalla (baş örtüyü) sadəcə gözləri görünəcək şəkildə üzlerini örtüb ortalıqda nənələri, xüsusilə də fərqli və məzəli şəkildə oynayan nənələri təqlid edərək oynayırlar. Bu formada oynama ətrafdakıların çox gülüb əylənməsinə səbəb olur. Qılıq dəyişdirmə tamaşalarında göstərilən tamaşanın bir başqa versiyası isə “yaşlı qadının qılıq dəyişdirməsi”dir. Naxçıvan bölgəsində xına gecəsi daha gülməli və əyləncəli olsun deyə yaşlı qadınlardan biri gənc gəlin qılığına girərək “Gəlin” (35, 106) tamaşası, Anadoluda, xüsusilə Təkirdağ

bölgəsində isə yaşlı qadın qoca kişi qılığına girərək “Leblebici” (117, 13) tamaşası göstərilir.

Türk mədəniyyətində əhəmiyyətli yeri olan “xına” ərəbcə hınna sözündən olub xına bitkisinin yapraqlarından əldə edilən saç, əl, ayaq və saqqalı narıncı rəngə boyamaq üçün istifadə edilən tozudur. Xına yaxma adəti Anadolu və Azərbaycan türklərində geniş yayıldığı qədər qaraim, türkmən, bulqar, qaqauz, qaray və qırmanlarda da vardır. Qaraim türklərində, hətta həmin günü bir qoç gəlinin ayaqları altında kəsilərək qurban edilir. Şimali İraq türkmənlərində gəlinə xınanı qisməti bol olan biri yaxar, qaraim türklərində isə oğlan evində subaylığa vida gecəsi keçirilir, gecə yarısına qədər davam edən bu yığıncaq Şərqi və Cənub-şərqi Anadoluda “Qısır gecəsi”, “Oğlan xına gecəsi” kimi bilinir (166, 125-126). Anadoluda olduğu qədər xına yaxma adətinə Azərbaycanda, xüsusilə də Naxçıvan bölgəsində çox əhəmiyyət verilib və hələ də verilir. Toylardan əlavə yaxını ölən yaşlı evinin qadınlarına qohum-əqrabası tərəfindən saçlarına xına qoyulması, Novruz bayramında bəzənmək üçün xına yaxılması yaşayan adət-ənənələrdən biridir. Bu ənənənin Fatimeyi-Zəhradan, yəni Peyğəmbər Əfəndimizin qızı Həzrəti Fatmadan qaldığı söylənilir. Bunun üçün də xüsusən kənd yerlərində gəlinlər, qız və qadınlar xınanı əvəzedilməz bəzək vasitəsi kimi işlədiblər. Təbii ki, qədimdən nə saç boyası, nə lak kimi dırnaq boyaqları vardı. Onun üçün də saçları, ayaq və əlləri, əl dırnaqlarını tamamilə təbii olan xına ilə bəzəmişlər. Hətta saçə xına qoyularkən yaxşı boyanması üçün xınaya yetişməmiş cəvizin əzilmiş qıyaq deyilən yaşıl qabığı, bir diş qənd, bir az da neft qarışdırılırdı. Saçlara parlaqlıq verməsi üçün isə bir neçə damcı limon suyu da əlavə edilirdi. Eyni zamanda xınanın bir şəfa qaynağı olduğuna da inanılır. Belə ki, revmatizm xəstəliyində, ayaq ağrılarında, ayaq qaşıntısına və qoxusuna qarşı da xına yaxıldığı məlumdur. Hətta xına gecəsi ilə bağlı fərqli inanclar da mövcuddur. Məsələn; Ərzurumda xına gecəsində və toyda güzgü qoyulduğunda, bolluq olacağına inanılır və xınanı gəlinin ovucuna qaynanası yaxdıqda, gəlinin qismətli olacağına inanılır. Əlazığın bəzi bölgələrində isə xına gecəsi gəlinin telləri kəsilincə başına pul səpilir. Xına və səpilən pulların gəlinin saçını və xınanın qoruyucu olduğunu vurğulayan Yaşar Kalafat “xına” ilə mühafizə mənasında olan “qın” sözü arasında əlaqə quraraq xına

suyunun “qılıf suyu”, yəni “qoruyucu su” mənasında olabiləcəyi qənaətinədir (166, 125-126). Eyni zamanda xına, türk inanc sistemində, türk mədəniyyətində adanmışlığın-qurban vermənin simvoludur. Bunun üçün qurban ediləcək heyvana, evlənəcək olan gənclərə, sünnət olan oğlan uşaqlarına, Anadoluda və Naxçıvanda əsgərə gedəcək olanların əlinə, ovcunun içinə xına qoyulur. Analar oğullarını “xınalı quzum” deyərək əsgərə yollayır. Gəlin xınasının qızın ən xoşbəxt günündə, xəyallarının gerçəkləşdiyi, toyu olduğu gün yaxılmasının səbəbi bəzənmək, gözəl görünmək olduğu bəllidir. Hərhalda əsgərə gedən oğlanlara xına yaxılmasının səbəbi, necə ki, sevgilisinə qovuşacağına sevinci ilə toyda xına gecəsi bəyin əlinə xına yaxılır, eyni ilə də əsgərə gedən oğlanın şəhid olma və Sevgiliyə (Allaha) qovuşacağı ehtimalı olduğu üçün analar oğullarını “xınasız toy olmaz” məsəlində deyidiyi kimi, xınasız əsgərliyə göndərmirlər. Buna bənzər bir başqa adət isə Naxçıvan bölgəsində yaşlı qadınların ağarmış saçlarına xına yaxmasıdır. Həm “Fatimeyi-Zəhranın bəzəyi” olduğu üçün, həm də “hər an ölüm gələ bilər” düşüncəsi ilə xınalarını ardıcıl olaraq, yəni vaxtını keçirmədən saçlarına yaxırlar. Buradan da belə bir nəticə çıxarda bilərik ki, xınaya adət-ənənələrə bağlı simvolik mənadan başqa, bir də təsəvvüfi mənə verilə bilər. Çünki Anadolu və Naxçıvanda əsgərə xına yaxılması ilə Azərbaycanın bir çox bölgəsində ölümünü düşünən yaşlı qadınların ağarmış saçlarına xına yaxılmasının, təsəvvüfi tərəfi Allahın huzuruna xınalı gedilməsi inancı ilə bağlıdır.

Toy günü oyunları. Toy günü oynanılan oyunlara “Asma-Kəsmə” (35, 95), “Bostan-Bostan” (37, 75), “Üzük-Üzük” (41, 149), “Bəy oynatma, bəy tərifi”, “Bəyin oğurlanması” (35, 93-94; 33, 103-104), “Şaxgətirmə”, “Qabaq kəsmə” (46), “Cıdır yarışları” (33, 89) və b. göstərmək olar.

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə Əlincəçay boyu kəndlərdə toyun axırıncı günü bəy öz sağdış-soldışı ilə birgə taxt qurub, özünə vəzir-vəkil, cəlladlar seçərək “Asma-Kəsmə” oyunu keçirir. “Bəyin bəylik gecəsi” adı ilə də bilinən bu oyunda toyda kimin bir istəyi, giley-güzarı olsa, bəyə bildirir. Bəy də istədiyini cəzalandırıb cərimə etmə səlahiyyətinə malik olduğu üçün elə oyunun adı da bütün bunlara uyğun olaraq “Asma-Kəsmə” adlandırılmışdır. Toy mərasimində oynanılan əyləncəli oyunlardan biri də “Bostan-Bostan” oyunudur. Bostan əkib-becərməklə

bağlı hərəkətlərin göstərildiyi, adı da göstərilən səhnəyə uyğun olaraq adlandırılan bu oyun əsasən Şahbuzda, xüsusilə Biçənək toy mərasimində oynanılır. Toy məclisinin əyləncəli oyunlarından biri də Anadoluda nişan mərasimində oynanılan “Üzük saklamaca” oyununun bənzəri Azərbaycanın Şəki bölgəsində oynanılan “Üzük-Üzük” oyunudur. Üzüyü fincanın altında gizlədərək tapılması istənilən əyləncə xarakterli bu oyunun adı da məhz elə nişan və toy məclislərinin bəzəyi olan və simvolik olaraq da iki gənci bir-birinə bağlayan, həmçinin oyunda da istifadə edilən zinət əşyası üzükdən götürülmüşdür.

Azərbaycan və Anadoluda toyların yaraşığı olan “Şax gətirmə” bir oyun, əyləncə kimi həyata keçirilir. Belə ki, şax gətiriləndə məşəllərlə, çalğıcılarla, çala oynaya gətirilir və şaxın qabağının kəsilərək önündə güləşilməsi, şaxın budağındakı almanın silahla nişan alınıb vurulması, şaxı aparanlara gülməyin yasaq olması və s. şax ilə bağlı bütün bu qaydalar və adətlərin hamısı “Şax gətirmə”ni bir oyun olaraq adlandırmağımız üçün yetərlidir. Azərbaycanda oğlan və qız üçün şax bəzədilməsinə Anadolunun Təkirdağ, Qars, İğdir, Ağrı bölgələrində də rast gəlirik. Təkirdağda “şimşir”, “axrət dalı”, Qars, İğdir və Ağrıda isə Azərbaycanda olduğu kimi “şah”, “kız şahı” kimi adlarla bilinir (116, 222; 166,129). Anadoluda da Azərbaycanda olduğu kimi şaxı qızın axrət bacısı, yəni sağdışı hazırlayır. Azərbaycanın Loru-Pəmbək bölgəsində və Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində, Anadolunun Qars, İğdir, Ağrı bölgələrində 5-7 və ya 9 budaqlı bir ağac parçasını əsasən şirniyyat və meyvələr ilə bəzəyirlər. Anadolunun Təkirdağ bölgəsində isə iynədən ipliyyə (iynə, iplik, meyvə, oyuncaq, daraq və s.) nə varsa şam ağacının budaqlarına iplə bağlanaraq şimşir (şax) hazırlanır. Bəy və gəlin üçün hazırlanan budağa “şax”, “şimşir”, “axtər dalı” adlarının verilməsinin səbəbini bilmək üçün isə bu sözlərin hər birinin mənasını vermək zəruridir. Anadolu türkcəsində “şah” olaraq bilinən “şax” fars mənşəli bir sözdür, mənası isə budaq deməkdir. Həmçinin Anadoluda maralın budaq-budaq olan buynuzuna da şax deyilir (123, 2896). “Şimşir” isə farsca “şimşad” sözündən olub “şimşirgillərdən, gec böyüyən, özlüyündə yetişən və ya bağçalarda bəzək bitkisi olaraq əkilən, yarpaqları hər mövsümdə yaşıl, tündə çalan sarı rəngli sərt odunundan daraq, qaşığı və s. şeylər düzəldilən, lifləri sərt

olduğu üçün üzərində oyularaq rəsm çəkilən ortaboy ağac”dır (123, 2956). “Ahret dalı” isə azərbaycan türkcəsində “axirət budağı” mənasındadır. Çox güman ki, həmin ağacın və ya budağın “axrət dalı” adlandırmasının səbəbi Anadoluda bizdə sağdış kimi bilinən gəlinin axtər bacısı təfərindən hazırlanmasıdır. İzahını verdiyimiz sözlərin hər üçünün, hər iki bölgədə bəy və gəlin üçün hazırlanmış-bəzədilmiş budaq mənasında olduğu məlumdur. Bildiyimiz kimi, həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda şaxın hazırlanmasını təşkil edən və bütün xərclərini çəkən bəyin və ya gəlinin sağdışı olur. Şaxın budaqlarındakı şirniyyatlar xına gecəsi qızlara, gəlinlərə, uşaqlara paylanılır.

Şaxın hazırlanmasında da müxtəlif inanclar vardır; evlənəcək insanların bir-birlərinə mehriban, şirin olmaları üçün budaqlara şirniyyat, yaxşı bir övlad və var-dövlətli olmaları üçün alma, bərəkət əldə etmələri üçün isə nar, sir saxlamaları üçün isə yumurta bağlanır (166, 129).

Toy məclisinin ən maraqlı məqamlarından biri də “Bəyi oynatma və bəy tərifi” ilə oğlan şaxı gələndən sonra “Bəyin oğurlanması” oyunudur. Oyunların adlarından da məlum olduğu kimi birində bəyi oynadıb ona təriflər deyilir, ikincisində isə bəyi qoruyan sağdış və soldışının başı qarışdırılaraq bəyi oğurlayırlar. Toy məclisində bəy oynadılan zaman və oyun formasında icra edilən oyunlardan biri də “QAZI-QAZI” və ya “Çöpüddü” yallısıdır (35, 94-95; 37, 74). Naxçıvan bölgəsinə aid oyun və yarışma şəklində olan bir başqa yallı isə, əvvəllər “Köçəri yallısı” deyə bilinən “Bəy yallısı”dır (35, 95). Bəy yallısı deyilməyinin səbəbi isə, bu yallıda oyun bitənə qədər bəyin özünün də oynamasıdır. Toy mərasiminin son günü həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda oynanılan əyləncəli oyunlara isə “Qabaqkəsmə” və “Cıdır yarışları”nı nümunə göstərə bilərik (33, 89; 117, 19-20). Toy günü gəlin ata evindən çıxarılıb aparılanda yolda cavanlar və uşaqlar əl-ələ tutub gəlinin önünü kəsərək bəxşiş istəyirlər, həmçinin bığıburma kişilər gəlinin qabağını kəsərək “cəngi” havasında güləşib müxtəlif oyunlar göstərirlər. Atlılar isə həm cıdır yarışları keçirir, həm də gəlini götürüb qaçırmağa çalışırlar.

Toydan sonra oynanılan oyunlar. Toydan sonra oynanılan oyunlara “Duvaqqapma”nı göstərə bilərik (37, 68; 46). Toyun səhərisi günü qohum-əqraba,

bəy evinin adamları gəlinin başına toplaşib oyun şəklində icra etdikləri Duvaqqapma mərasimini keçirirlər. Gəlinin toydakı duvağını salırlar üzünə və bu zaman gəlinə təriflər, “xoşgəldinlər” deyirlər. Duvvaqqapma mərasimi Naxçıvanın bütün rayon və kəndlərində keçirilir. Mərasimin nəqarət hissəsi eyni olsa da, ənənəvi sözlərdə çoxvariantlılıq müşahidə olunur. Mərasimin spesifik xüsusiyyətlərindən biri gəlinin başına örtülən qırmızı duvağın öyüd və nəsihət xarakterli şeirlər söyləyərək götürülməsidir. Duvağın gəlinin başından qapıb qaçılmasından yaranan “duvaqqapma”, Ordubad şəhərində “toy beçə”, Anadoluda isə “Gelin paçası” (Anadoluda toyun səhərisi günü kəllə paça-xaş qonaqlığı verildiyi üçün mərasim də gəlin paçası adını almışdır) kimi adlarla da bilinir. Anadoluda da eyni ilə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi bu mərasim sadəcə qız və qadınlar arasında keçirilir. Anadoluda da “Duvaqqapma” mərasimində müxtəlif oyunlar oynanırlar, mani və türkülər söyləyib birlikdə əylənirlər.

Azərbaycanda kənd yerlərində adətən qırmızı paltar geyinmiş gəlinin başına da qırmızı yaylıq örtürlər. Mərasimi isə xüsusi hazırlığı olan bir aparıcı qadın idarə edir. Gəlinin üzünə örtülmüş duvağı Naxçıvanın bəzi bölgələrində oxlovla, bəzi bölgələrində isə tut ağacından kəsilmiş çubuqla bir oğlan uşağı götürür və bar verən bir ağacın başına atır. Bu zaman mərasim ənənəvi sözlərlə davam etdirilir. Mərasimdə gəlinlə yanaşı qaynanaya şeirlərlə təriflər deyilir, hər tərifdən sonra əl çalınır, hətta qaynana ilə xor bir yerdə oxuyur. Həmçinin, mərasimin ortalarında gəlinin başına düyü də töküb oxuduqları məlumdur.

Türk mədəniyyətində evlənmə, evlilik əsas adətlərdən olduğu üçün bu adətin yerinə yetirilməsi də “toy” deyilən xüsusi mərasim və şənliklə qeyd olunur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “evlənmə mərasimi, habelə həmin mərasimlə əlaqədar olaraq düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi” kimi verilən toy Anadolu türklərində “dügün” olaraq bilinir. Dügün sözü də qədim türk dilində “tügün //tüg-mek “bağlamaq”//dügün”dən olub evlənmə münasibətilə edilən şənlikdir. Mərasim şəklində keçirilən bu tip şənliklərə və həmin şənliklərə xas adətlərə əhəmiyyət verildiyi üçün onları unudulmaz edəcək olan oyunlarla da bəzəmişlər. Bu oyunlardan xına gecəsi mərasimində oynanılan “Mani söyləmə”, “Hakuşka” bizə aşıq

məclislərində deyişən aşiq ənənəsini, bir çox versiyası olan həm xına gecəsində, həm də nişan mərasimlərində oynanılan “Qılıq dəyişdirmə” oyun və tamaşaları isə nağıl və dastanlarda olan qılıq dəyişdirməni xatırladır. Bildiyimiz kimi, folklorda qılıq dəyişdirmə “özünü gizlədib bambaşqa şəxs vücudunda görünmək, bambaşqa ad altında tanınmaqdır” (73, 5). Bunun kimi qılıq dəyişdirmənin yer aldığı nağıllara “Oxxay ilə Əhməd”, “Şahzadə ilə qurbağa”, “İlan və qız” və b. nağılları, dastanlardan isə “Koroğlu” dastanını və s. nümunə verə bilərik. Adı keçən nağıllardan qurbağanın geydiyi qiyafət ilə gözəl bir qıza, ilanın isə gözəl bir oğlana çevrilməsi, və ya “Oxxay” nağılının baş qəhrəmanı Əhmədin öyrəndiyi sehirlə müəllimi və düşməni olan Oxxaya qalib gəlmək üçün tez-tez qılıq dəyişdirdiyini göstərə bilərik. “Koroğlu” dastanında isə biz, Koroğlunun tanınmamaq üçün qılıq dəyişdirərək çox zaman-Toqat, Ərzurum, Bağdad və Qars səfərlərində aşiq qiyafətində meydana çıxdığını, İstanbul səfərində çavuş, Naxçıvan və Təkə-Türkmən səfərlərində çodar qılığında, “Düratın itməsi” qolunda ilxıçı, “Koroğlu və Bolu bəy” qolunda qoruqçu, Paris nüsxəsindəki Qars səfərində isə falçı və b. qılıqda görürük (73, 13-14). Bu cür özünü saxlayaraq başqa bir qılığa girmənin arxaik kökünü araşdırdığımız zaman bunun əsasında türk inanclarından gələn insanın ölümündən sonra yenidən diriləcəyi gündə başqa bir qılıqda, xüsusilə gənc və gözəl olacağı, həmçinin pis və bəd qüvvələri yanıldaraq onlardan qorunacağı inancları vardır. “Qılıq dəyişdirmə” tamaşasının Naxçıvan versiyasındakı “Yaşlı qadının gənc gəlin qılığına girməsi”ndə həmin inancın izləri və həmişə gənc olma istəyi açıqca görünür. Tamaşanın Anadolu versiyasındakı yaşlı qadının üzərində yırtıq, pis paltarlarla qoca kişi qılığına girməsi isə insanların köhnə, cır-cındır, yırtıq və pis paltarlar geyərək qılıq dəyişdirməsi ilə pis ruhlardan qorunacağı inancının izlərini daşıyır. Bu tamaşadakı qılıq dəyişdirmədəki inancın eynisini Naxçıvanın Nehrəm kəndində gəlin gətirildiyi zaman oğlan evinin küçə qapısının yerinin dəyişdirilməsi və həyət divarının bir tərəfini sökərək qapı yeri açıb gəlinin evə aparılmasındakı qapının yerinin dəyişdirilməsi adəti də pis ruhları qovmaq və aldatmaq, bəd nəzərləri uzaqlaşdırmaq inancından gəlir.

Azərbaycan və Anadolu toy mərasimlərində oynanılan oyun və göstərilən tamaşaların hər biri fərqli zamanlarda və toyu təşkil edən müxtəlif adətlərin icra edildiyi fərqli mərasimlərdə həyata keçirilir. Toya hazırlıqdan tutmuş, toy məclisi və toydan sonrakı mərhələlərdə təşkil edilmiş mərasimlərdə-elçilikdə, nişanda, toy hazırlıqları zamanı, xına gecəsi, toy günü, toydan sonra duvaqqapmada oynanılan oyun və göstərilən tamaşaların istər adlarında, istərsə də mahiyyət və məzmununda müxtəlif xalq adət-ənənələrinin, xüsusilə toy adətlərinin olduğu qədər, türk inanc sisteminin, dini və xalq inanclarının izləri də öz əksini tapmışdır. Belə ki, “Hakuşqa” oyunu dəyişmə şəklinə görə aşiq ənənəsini, oynama qaydasına görə isə xalq halay və yallıların izlərini daşdığı kimi, həm nişanda, həm də xına gecəsində oynanılan müxtəlif “Qılıq dəyişdirmə” tamaşalarında isə qılıq dəyişdirərək bədnəzərdən, pis ruhlardan qorunmaq kimi xalq inanclarının, yaşlı qadının gənc qadın qılığına girməsində isə ölümdən sonra gənc olma dini inancının izlərini özündə əks etdirir. Həmçinin axirətlik dini inancına da “Axrət ana” tamaşasında rast gəlirik. Həm istər dini, istərsə də mədəniyyətimizlə, adət-ənənələrimizlə bağlı inanclarla, həm nağıl və dastan motivləri ilə bəzədilmiş bu oyunlarda əyləncə, gözəl vaxt keçirtmə ön planda olsa da, insanlar izah edə bilmədikləri duyğu və düşüncələrini, xəyallarını, geniş və tükənməz türk üfüqünü də oyun-tamaşalarla, manilərlə, hakuşkalarla, türkülərlə göstərə bilmişlər.

Dörd yarımfəsil şəklində tədqiq edilən, müxtəlif başlıqlar altında təsnifatı və genetik-semantik təhlili aparılan “Mərasim oyun və tamaşaları”nın Azərbaycan və Anadolu nümunələrinin müqayisəli şəkildə verilməsi nəticəsində hər iki bölgə xalqının mərasimlərinin bir-birinə yaxın olması ilə yanaşı, həmin mərasimlərin özəyini təşkil edən adət-ənənələrin, oyun və tamaşaların da çox bənzər olduğu məlum olmuşdur.

III FƏSİL

TƏKƏRLƏMƏLƏRİN OYUN VƏ TAMAŞA KOMPOZİSİYASINDA YERİ; TİPOLOJİ TƏSNİFATI

Lüğətlərdə izahı “ağızda diyirlənən, boş-mənasız söz” kimi verilən təkərləmələr “bir dilin xüsusiyyətlərindən olan, xoş, təəccübləndirici, şablon söyləyiş”dir (123, 3088-3089). Təkərləmə əski türkcədə “halqa, yumru bir şeyin eşik tərəfi” mənasında olan “tegre” sözünün indiki şəkli “təkər”dən törədilərək “təkər-lə-mə”, “diyirlənmə” mənasına gəlir. Doğan Qaya “Anonim xalq şeiri” adlı əsərində təkərləməni, “vəzn, qafiyə, səci və ya aliterasiyalardan istifadə edərək hisslərin, fikirlərin, hal və xəyalların şişirtmə, qəribəlik, təzadlıq, bənzətmə, güldürü, qısa tanım yaxud çağırışmlar yoluyla meydana gətirilən mənzum xüsusiyyətli şablon sözlərdir” (140, 546) şəklində tərif edir. Pərtəv Naili Boratav “100 soruda türk xalq ədəbiyyatı” adlı əsərində tərifini verməyin çətin olduğunu bildirərək, təkərləmənin baş uyaqlar (qafiyələr) və uyaqlarla əldə edilən səs oyunları olduğunu və çağırışmlarla bir-birinə bağlandığını, müəyyən bir şeir formasına uydurulmuş, bir-birini tutmaz bəzi xəyallarla düşüncələrin düzülməsindən ortaya çıxdığını qeyd etmişdir (133,165). Bildiyimiz kimi, nağıl, hekayə, tapmaca, xalq oyun-tamaşaları, mərasimlər, uşaq oyunları və bu kimi ədəbi janrlar içində və ya müstəqil şəkildə söylənən vəznli, qafiyəli sözlər olan təkərləmələr uşaq oyunlarında əylənmək, gözəl vaxt keçirmək, nitqi inkişaf etdirmək, əbə və qrupa oyunçu seçmək, oyuna çağırmaq və cəlb etmək, rəqib oyunçuları hirsəndirmək və s. üçün söylənir.

Nağıl, hekayə, tapmaca, xalq tamaşası, mərasim və oyun təkərləməsi kimi adlarla qruplaşdırılan təkərləmələr daha çox uşaq oyunlarında, nağılların baş, orta və sonunda söylənərək, Anadoluda bölgələrə görə, oranlama, tenmə, sayışma, sayışmaca, deyişat, deyişət, döşəmə kimi müxtəlif adlarla ifadə edilir. Həmçinin Anadoluda “Qaragöz” və “Ortaoyun”da işlədilən xoş, təəccübləndirici və güldürücü söyləyiş olan muhavərə, uşaq oyunlarında əbə seçimində söylənən sayışmalar,

Azərbaycanda sanama, düzgü, yanılmac, acıtmalar və s. müxtəlif xalq ədəbiyyatı növləri də bəzən təkərləmə kimi işlədilir.

Nağıl təkərləmələri ilə yanılmac təkərləmələr əsasən nəsr, mərasim və oyun təkərləmələri isə nəzm formasındadır. Bildiyimiz kimi, ilk təkərləmə nümunələrinə XI əsrdən etibarən türk ədəbiyyatında, xüsusilə “Divani-Lügət`it-Türk”də rast gəlinir. Həmin təkərləmə nümunələrindən biri belədir: “Şu yoğurdu sarımsaklasak da mı saklasak, sarımsaklamasak da mı saklasak?”. Azərbaycanda yanılmac olaraq bilinən bu təkərləmənin bənzəri “Qatığı sarımsaqlasaq da olar, sarımsaqlamasaq da”dır.

Saz şairləri arasında yarışma, deyişmə mahiyyətində qarşılıqlı şeir söyləmə olan təkərləmə, aşıqlar arasında təkəllüm olaraq da adlandırılır. Bu cür şeirlər ya söyləməsi çətin sözlərdən meydana gətirilir, ya da darayaq şəklindədir. Ayaq daraldıqca qafiyə tapmaq çətinləşir. Aşıqlardan biri fəsil aralarında təkərləməyə başlayır və yeni bir ayaq açır (123, 3089).

Qədimdən cəza növü olaraq da işlədilən təkərləmə vardır. Bildiyimiz kimi, istər Hammurapi qanunlarında, istərsə də Roma hüququnda və ya İslam ədliyyəsində cinayətlərin qarşısını almaq və məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif ölüm cəzaları tətbiq edilmişdir. Bu cür edam cəzalarından biri də təkərləmədir. Təkərləmə cəzası tətbiq edildiyi zaman cəllad dəmir çubuqla təkərə bağlanmış məhkumu qamçılaraq diyirlədərmiş (248) .

Nağılların və xalq hekayələrinin başında, ortasında və sonunda söylənən, yarı anlamlı, yarı anlamsız, qafiyəli, şablon sözlər olan nağıl təkərləmələri dinləyicinin diqqətinin cəmləməsinə və marağının oyanmasına yardımcı olduğu qədər, əyləndirmək, keyfləndirmək kimi funksiyaları da yerinə yetirir. Nağıl təkərləmələri danışılacaq nağıl və hekayənin uydurma, həqiqətdən uzaq, xəyal məhsulu olduğunu bildirir. Nağıl təkərləmələri əsasən nağılların başında, ortasında və sonunda olur. Bu cür nağıl təkərləmələrinə nümunə olaraq Azərbaycan və Anadoludakı bənzər variantları seçilərək aşağıdakı kimi alt-alta verilmişdir:

Nağılın başında söylənən giriş təkərləmələri: “Biri varmış biri yokmuş, Allahın kulu pek çokmuş, çok demesi günahmış...” (Anadolu v., 46)

“Biri varmış, biri yoxmuş, Allahın bəndəsi çox imiş...” (Azərbaycan v., 46)

Bəzən nağılların başında söylənən nəzm şəklində olan təkərləmələrə də rast gəlirik. Müxtəlif versiyaları olan bu təkərləmələrin Azərbaycan və Anadolu variantlarını nümunə kimi göstərmək olar:

Azərbaycan variantı:

Əvvəl zaman içində,

Xəlbir saman içində.

Dəvə dəlləklik eylər,

Köhnə hamam içində.(46)

Anadolu variantı:

Evvel zaman içinde

Kalbur saman içinde

Cinler top oynarken

Eski hamam içinde (46)

Nağılların ortasında söylənən təkərləmələr: “Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, altı ay bir güz girmiş, dönüp bir de arkasına bakmış ki bir arpa boyu yol gitmiş” (Anadolu v., 46)

“Az getmiş, uz getmiş, dərə təpə düz getmiş, dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badiyi-sərsər kimi...” (Azərbaycan v., 46)

“Az getdi, çox getdi, dərə-təpə düz getdi...”//“Az getdilər, üz getdilər, dərə-təpə düz getdilər...” (Azərbaycan v., 46)

Nağıl sonu təkərləmələri: “Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl söyləyənin, biri də nağıla qulaq asanın”//“Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl söyləyənin”. (Azərbaycan v., 46)

“Derken gökten üç elma düşmüş. Biri meleğe, biri şehzadeye, biri de görüp duyduklarını anlatana”//“Sonunda mavi gökten yere üç altın elma düşmüş, biri anlatana, biri masalcıya, birisi de derleyiciye”//“Gökten üç elme düştü; biri bana, biri dinleyenlere, diğeri de bütün iyi insanlara olsun”. (Anadolu v., 46)

Təkərləmə janrının əsas qismini meydana gətirən və laylalardan sonra psixoloji, sosioloji, estetik təsiri böyük olan oyun təkərləmələri uşaqların nitqinin inkişafında əvəzedilməz rolu vardır. Təkərləmələr bəsit, qısa, yadda qalıcı, asan söylənən, qafiyəli şeir olması xüsusiyyətlərilə uşaqların nitqini zənginləşdirməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Bu təkərləmələrin əsasən uşaqların həm öz uydurduqları olduğu, həm də nəsildən-nəsilə ötürülərkən dəyişikliyə uğradığı üçün müxtəlif variantları da mövcuddur. İstər uşaqların, istərsə də böyüklərin xəyal güclərinin, zövq və əyləncələrinin məhsulu olan təkərləmələr həm Azərbaycan, həm də Anadolu

mədəniyyətinin özbaş öz əksidir. Ayrıca anonim xalq şeirinin əsas nümunələri olaraq dəyərləndirilən bu oyun təkərləmələri çeşidli mövzularda olması baxımından da xeyli zəngindir.

Mövzu və həcmə çox zəngin olan oyun təkərləmələri fərqli qruplar halında bir çox folklorşünaslar tərəfindən təsnif edilmişdir. Məsələn: Doğan Kaya, oyun təkərləmələrini, əbə çıxarma təkərləməsi (sayışmacalar) və oyun sırasında söylənən təkərləmələr kimi qruplaşdırmışdır. Mevlüt Özhan isə oyun təkərləmələrini oyuna çağırma təkərləmələri, əbə və eş seçimi təkərləmələri (sayışmaca), oyun içi təkərləmələri, oyuna təşviq, oyuncularını hirsləndirmə təkərləmələri, oyun sonu təkərləmələri kimi təsnif etmişdir (140, 70).

Uşaqların oynadıqları oyunlara görə təkərləmələr müxtəlif məqsədlər üçün fərqli zamanlarda, yer və məkanlarda söylənir. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan və Anadolu nümunələrinin müqayisəsi əsasında oyun təkərləmələrinin təsnifatını aşağıdakı şəkildə vermək olar.

3.1. Günlük əyləncə-oyun təkərləmələri

Günlük əyləncə-oyun təkərləmələri uşaqların gündəlik oynadıqları oyunlarda, icra etdikləri əyləncələrdə söylədikləri təkərləmələrdir. Bunları da əsasən söylənmə məqamlarına görə oyun başı, oyun içi və oyun sonu deyə üç başlıq altında dəyərləndirə bilərik.

Oyun başı təkərləmələri. Oyun başı təkərləmələri daha oyun başlamadan oyuncularını oyuna dəvət etmək üçün oyuncularını çağırma, əbə seçimi və yoldaş seçimi zamanı söylənən təkərləmələrdir.

Oyunçuları oyuna çağırma təkərləmələri. Oyunçuları çağırma təkərləmələri uşaqları oyuna dəvət etmək məqsədilə söylənən təkərləmələrdir. Uşaqlar öz-özlərinə oyun yerlərinə yığışdıqları kimi bir-birlərinə təkərləmələr söyləyərək də oynamağa çağırılırlar. Belə təkərləmə nümunələrinə Azərbaycanda rast gəlmədik. Anadoluda olanlara isə aşağıdakıları göstərmək olar:

Ali papucu yarım,

Ayşe hanım papucu yarım,

Çık dışarıya çık oynayalım (46). Çık dışarıya oynayalım (46).

Cik cik Ayşecik	Gökten bir kuş uçar
Dalda erik Fatma Gidik	Kanatları kebab bişer
Evi yakın Filiz Akın	Bu uşaklık gelir geçer
Hadi parka Dadı Kalfa (116, 162)	Gelin uşak oynayalım (137, 80)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tipli təkərləmələrə Azərbaycan şairlərinin şeirlərində rast gəlmək olur. Görünür bu da arxaik fonda genetik olaraq şairlərin bədii yaddaş yükünün təzahürü ilə bağlıdır. Nizami Muradoğlunun “Gəlin dostlar, çilingağac oynayaq” (84, 148) şeiri bu tipli poetik nümunələrdəndir. Həmçinin Azərbaycanın bəzi bölgələrində, xüsusilə Naxçıvanda uşaqlar qışda qar yağdığı zaman bir-birlərini “Qar topu” oynamağa çağırmaq üçün “Qara bax, qara” şeirini söyləyirlər.

Oyunçu seçimi təkərləmələri. Oyunçuların oyunun başında əbə oyunçu seçimi zamanı söylədikləri Anadoluda sayışmaca, Azərbaycanda sanama tipli təkərləmələrdir. Sanamaya başlamadan əvvəl oyunçular düz sıra və ya dairə şəklində bir araya yığışırlar. Söylənən təkərləmənin son kəlməsi və ya son hecası hansı oyunçuda qurtarırsa, o, əbə olmaqdan qurtulur. Bu proses tək oyunçu qalana qədər təkrarlanır və sona qalan əbə olur, ya da əksinə, ilk çıxan oyunçu əbə olur. Bəzən isə sanama ilə saymaq iki-iki də ola bilər. Bu zaman iki oyunçu qarşı-qarşıya durur, biri sanama söyləyir, son heca ya da kəlmə kimə düşsə, o çıxır, yerinə başqa biri gəlir və eyni şəkildə saymaq davam edir. Bu cür sanama tipli təkərləmələrin sonu əsasən “sən bu oyundan çıx”, “sən çıx”, “sən dur, sən çıx” və b. şəkildə bitir. Belə təkərləmələrdən biri Azərbaycanda çox variantları olan və bir çox oyunda söylənən “İynə-İynə” sanamasıdır. Eyni təkərləmənin həm heca ölçüsü (dördlü), həm də quruluş baxımından bənzəri Anadoluda da vardır:

Azərbaycan variantı:	Anadolu variantı:
İynə-iyne,	İnne minne
Ucu düymə,	Ucu dinne
Bəli bəlican (Bal ballıca ballı keçi)	Fil killigə
Şam ağacı,	Kuş dillice

Şatır keçi.

Qoz ağacı,

Qotur keçi.

Hoppan, huppan,

Yırıl, yırtıl,

Su iç qurtul (30, 376).

Əbə oyunçu seçimində söylənən “Portağalı soydum” təkərləməsinin Azərbaycan və Anadolu variantları bir-birinə çox bənzəyir. Hər iki variantda ilk dörd misra eynidir, fərq digər misralardadır:

Azərbaycan variantı:

Portağalı soydum,

Dil ucuma qoydum,

Mən bir oyun uydurdum:

Duma, duma, dum.

Qırmızı don,

Sarı limon.

Lupa, tuka bitməz,

Yara-yara itməz (27, 456).

Anadolu variantı:

Portakalı soydum

Baş ucuma koydum

Ben bir yalan uydurdum

Duma, duma, dum.

Kırmızı mum.

Dolapta pekmez

Yala, yala bitmez.

Ayşecik, Fatmacık,

Sen bu oyundan çık. (140, 47)

Azərbaycan və Anadoluda əbə oyunçu seçimi zamanı söylənən saylarla əlaqəli sanama təkərləmələrin bir-birlərinə bənzərləri vardır:

Azərbaycan variantı:

Bir iki,

Bülbül kimi,

Camdan baxa,

Başım dağı

Hop, hop, hoppan

Qızıl bul, kimsədə yox

Məndə isə çox,

Mənsə bugün,

Anadolu variantı:

Bir, iki,

Bülbül teki

Camdan bakar

Başına takar

Hap hup

Altın top

Kimsede yok

Bizde çok

Sümbülə gəldim
 Sümbüllər açmış
 Zər zəncəfil,
 Dıngır, dıngır
 Sənsə çinqır (58, 249).

Ben bir gün
 Sümbüle geldim
 Sümbül açmış
 Zer zefil olmuş
 Dıngır dıngırdak (140, 48).

Azərbaycan variantı:

Bir, iki bizimki,
 Üç dörd, qapını ört,
 Beş altı, daş altı.
 Yeddi səkkiz, Firəngiz
 Doqquz on, qırmızı don (58, 250).

Anadolu variantı:

Bir, iki, üç Altı ne güzel
 Ebelik pek güç Sekizde vur
 Dört koca teker Dokuzda atla
 Beş dibe çöker Onda tepe takla (46)

Əsasən ikili qrup halında oynanan oyunlarda yoldaş seçiminə əvvəl başlayacaq oyunçular, ya da hər qrupun başçısı (mollası) olan oyunçular qarşılıqlı durur və sayırlar. Sanama hansında bitsə, o başçı komandasına ilk olaraq oyunçu seçmə haqqını qazanır. Bəzən qrup oyunlarında yoldaş oyunçu seçimi üçün söylənən təkərləmə dialoq şəklində olur. Başçılar arasında keçən dialoq hər oyunçu seçimi üçün təkrarlanır. İki başçı oyunçunun üzbəüz duraraq qarşılıqlı şəkildə söylədiyi təkərləmə nümunəsi aşağıdakı kimidir:

Azərbaycan variantı:

- Götürdüm yeri
 - Götürdüm göyü
 - Götürdüm Aynuru
 - Götürdüm Leylanı (46).

Anadolu variantı:

- Aldım yeri
 - Aldım göğü
 - Bana bir eş
 - Al beğendiğini
 - Aldım Ali`yi (246)

Oyun içi təkərləmələri. Oyun içi təkərləmələri oyunun əsas özəyini təşkil etməklə bərabər, oyunu idarə etmək, ona rəng qatmaq məqsədilə oynanılan oyunun içində söylənən təkərləmələrdir. Bu cür təkərləmələrin bir qismi oyunun ya tamamını əhatə edir, ya da oyunun müəyyən bir məqamında və bəlli bir məqsəd üçün söylənilir.

Sözügədən məqam və məqsədləri nəzərə alaraq oyun içi təkərləmələri də bir neçə altbaşlıqda qruplaşdırma bilərik:

Təkrarlanan təkərləmələr. Bu tip təkərləmələr daha çox oyunun tamamını əhatə edərək oyun boyunca davamlı təkrarlanır. Təkrarlanan təkərləmələrin bir qismi sırf balaca uşaqlar üçündür. Bu təkərləmələr körpələrlə oynayaraq, əylənərək onlara danışmağı, bəzi anlayışları öyrətmək məqsədilə təkrarən deyilən təkərləmələrdir. Sözügədən təkərləmələrə uşaqlara barmaqları öyrətmək üçün söylənən “Barmaqlar” təkərləməsini nümunə göstərə bilərik:

Azərbaycan variantı:

Baş barmaq,

Başala barmaq.

Uzun hacı,

Qıl turacı,

Xırdaca bacı.

Bu vurdu,

Bu tutdu.

Bu bişirdi,

Bu yedi.

Vay, bəbəyə qalmadı.

Addıx, basdıx,

Kərələdik, kəsdik.

Xoruz beçə,

Qıllı keçə (58, 250).

Anadolu variantı:

Elim elime bidek,

Elden çıkan debildek.

Baş parmak

Badem parmak

Uzun hacı

Gül bacı

Bıdı bıdı

Iğı mığı mığıdı

Sarı dede kavudu

Sarı ineğin sarısı

Sarı koyun derisi

Halil Amca'nın Karısı

Ekmek peynir vermedi.

Iğmadan kırmadım

Çek şunun birini (140, 16).

Azərbaycan və Anadoluda oynanılan əksər günlük əyləncəli oyunlarda oyun içi təkərləmələri mövcuddur və bu təkərləmələr əsasən oyunun bütün gedişatında əsas rol oynayır və demək olar ki, oyunun başından sonuna qədər eyni ilə təkrarlanır. Bu tip oyun təkərləmələrinin Azərbaycan və Anadoluda variantları olduqca çoxdur. Hər iki bölgədə bənzər şəkildə oynanılan “Kəpənək” və “Bənövşə” oyunlarında söylənən

və bir çox versiyaları olan “Kəpənək təkərləməsi” ilə “Bənövşə təkərləməsi” oyun içi təkərləmələrə nümunədir.

Təşviq edici təkərləmələr. Bu təkərləmələr oyunçuları oyuna təşviq etmək və oyun əsnasında oyunçuların daha yaxşı oynamaları üçün onlara mənəvi dəstək olmaq məqsədilə söylənilir. Oyunçunun yaxşı oynaması və rəqib komandaya qalib gəlməsi üçün onun əhval-ruhiyyəsini qaldırmaq məqsədilə Azərbaycanda və Anadoluda söylənen təşviq edici təkərləmələrə aşağıdakı nümunəni göstərə bilərik:

Azərbaycanda:

- Qıy gılinc, qıy qılinc,
- Qıyma qılinc.
- Ox atdım,
- Oğru tutdum.
- Bənövşə,
- Bəndə düşə.
- Sizdən bizə bir qız düşə,

Adı gözəl, özü gözəl,

Aysel xanım, bu qol üstə (39, 415) Ayşe kadın seksin de geliversin (140,48)

Anadoluda:

Alina velina habibalina

Sandıklının kapağı

İçi dolu yapağı

Kalgıdım bindim deveye

Çilbirini attım havaya

Ak kıza altın taktım

Gök kıza mangır taktım

Ak kollu pak kollu

Acıtma, öcəşmə, dolama tipli təkərləmələr. Oyun içi söylənen təkərləmələr içində oyunçulara mənəvi dəstək olmaq üçün deyilən təşviq edici təkərləmələrin yanında bir də cığallıq edən oyunçuları əsəbiləşdirmək, rəqib komandanın əhvalını pozmaq üçün söylənen acıtma, öcəşmə, dolama tipli təkərləmələr də vardır. Azərbaycanda “yandı-qındı”, “acıq-vermə”, “cırnatma” kimi bilinən acıtmalar bəzən təkərləmə kimi oyunlarda istifadə edilir. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda acıtma tipli təkərləmələr rəqib komandanın oyunçularını əsəbiləşdirmək, əhval-ruhiyyəsini korlamaq məqsədilə söylənilir. Bu cür təkərləmələr xüsusilə hirsləndiriləcək oyunçuların adlarına uyğunlaşdırılır. Aşağıda verilən təkərləmələrdə Azərbaycan variantında Tağı, Anadolu variantında isə Əli adlı oyunçuları əsəbiləşdirmək üçün söylənilir:

Azərbaycanda:

Ay Tağı dim-dim duraz,

Anadoluda:

Dingilda dingilda çıktım tren yoluna,

Gəl bizi güldür biraz.
Boynunu əy saz kimi,
Bir cikkə çək qaz kimi.
Qardaşı gombul Tağı,
Kəlləsi dombul Tağı.
Uzun duraz, beynamaz,
Xeyrə şərə yaramaz (87,43)

Üç gemi geliyor,
Biri A biri B ortancası İsmet Paşa.
Kalk gidelik Beşiktaş.
Beşiktaşta kim vuruldu.
Lüle saçlı kız vuruldu.
Ali Bey hasta, çorbası tasta.

Mendili ipek, kendisi taş bebek (116,212)

Anadolu və Azərbaycanda acıtmaq, hirsləndirilmək istənilən oyunçulara söylənən təkərləmələr bir-birinə bənzədiyi kimi təkərləmələrin yönəldildiyi oyunçuların adlarında da müəyyən bənzərliklər vardır. Aşağıdakı nümunədə hər iki bölgəyə xas təkərləmə oğlan oyunçu olan Mustafaya söylənilir:

Azərbaycan variantı:
Mus-mus Mustafa,
Getdi girdi şkafa.
Şkaf soyuq oldu,
Mustafa toyuq oldu (46).

Anadolu variantı:
Mustafa mıstık
Arabaya kıstık
Bir mum yaktık
Seyrine baktık (117,165)

Bir başqa nümunədə isə hər iki bölgədə hirsləndiriləcək qız Fatma adlı oyunçudur:

Azərbaycan variantı:
Fatma, Fatma, a Fatma,
Yerində şillağ atma.
Fatmanı verdik ərə,
Qarnı yoğun Ənvərə (46).

Anadolu variantı:
Tahtalardan tahta
Biz gidiyoruz bu hafta
İneğimiz doğurdu
Adını koyduk kel Fatma (246).

Yanıltmac təkərləmələr. Azərbaycanda “yanıltmac”, “çaşdırmaca”, Anadoluda “yanıltmaç”, “şaşırmaca”, “şaşırtmaç” adlarıyla bilinən yanıltmaclar oyun təkərləmələrinin söyləyiş xüsusiyyəti baxımından söz canbazlığına əsaslanan növüdür. Səs quruluşuna görə çətin söylənən və poetik xüsusiyyəti çox da olmayan, anlamlı-anlamsız cümlələrdən meydana gələn bu təkərləmələrin tez və xətasız söylənməsi lazımdır. Söylərkən yanılan, səhv edən gülünc vəziyyətə düşdüyü üçün bu hal dinləyicini əyləndirir. Əyləndiriciliyi ilə yanaşı öyrədici funksiyası da olan

yanılmaclar uşaqların düzgün danışmalarına yardımcı olduğu kimi əqli inkişafına da müsbət təsiri vardır. Azərbaycan və Anadoluda bir-birinə bənzər yanılmac təkərləmələrinə aşağıdakıları nümunə verə bilərik:

Şəhrə girdi on beş boz eşşək, beşinin yükü bez-nuz eşşək, beşinin yükü duz-buz eşşək, beşinin yükü qoz-buz eşşək. (Azərbaycan v., 46)

Yoldan gelir beş eşekli bez yüklü beş adam. Nerden gelip nereye gidiyorsun beş eşekli bez yüklü beş adam? Şuraya gelip şuraya gidiyorum beş eşekli bez yüklü beş adam. (Anadolu v., 46)

Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpi dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamayır. (Azərbaycan v., 46)

Karşiki köprünün altında iki kürkü yırtık kör kirpi. Dişi kürkü yırtık kör kirpinin kürkünü erkek kürkü yırtık kör kirpiye mi kaplamalı, yoksa erkek kürkü yırtık kör kirpinin kürkünü dişi kürkü yırtık kör kirpiye mi kaplamalı?. (Anadolu v., 46)

Oyun sonu təkərləmələri. Oyun bitdiyi zaman və ya oyunun bitdiyini bildirmək üçün söylənən təkərləmələrdir.

Azərbaycan variantı:

Nağıl,

Hər kəs evinə dağıl! (22, 404)

Anadolu variantı:

Ayağının altı çamur,

Evine gitmeyen gavur (140, 99)

Bir başqa nümunədə isə Azərbaycan və Anadoluda oyundan sonra hər kəs evinə dağılacağı zaman aşağıdakı təkərləmə söylənir:

Azərbaycan variantı:

Ovcumdakı nədi?

-Qıfılcım.

-Hər kəs evinə dağılcım (23, 86)

Anadolu variantı:

Evli evine, köylü köyüne

Evi olmayan, sıçan deliğine (116,163)

Azərbaycanın Ağdaş bölgəsində və Anadoluda oyunun bitdiyini bildirmək üçün söylənən bir-birinə bənzər bir başqa təkərləmə nümunəsi isə aşağıdakı kimidir:

Azərbaycan variantı:

Anadolu variantı:

Bir, iki, üç, dörd, beş,
 Altı, yeddi, səkkiz, dokquz, on
 Arabaya qon.
 Arabanın təkəri
 İstanbulun şəkəri.
 Hap, hop, hup,
 Bunnan başqa oyun yox (23, 461).

İğne battı, canımı yaktı
 Tombul kuş, arabaya koş.
 Arabanın tekeri,
 İstanbul'un şekerı
 Hap hop
 Altın top
 Bundan başqa oyun yok(116,164).

Oyunun bitdiyini və uşaqların hamısının evə getməsi və ya təkərləməni söyləyənin özünün oyunu bitirdiyini bildirən təkərləmə nümunələri ilə də qarşılaşırıq.

Bu cür təkərləmələrdən hər birinə bir nümunə olaraq aşağıdakıları verə bilərik:

Azərbaycan variantı:
 Havalan, ha havalan,
 Havalandıq uçmağa,
 Haqq qapısın açmağa.
 Qanadımız üzüldü,
 El yaylağa düzüldü.
 El yaylaqdan gəlincə,
 Buğdaları dərinçə,
 Qocabaşı kəsdilər.
 Qıntırğadan qılinc yağı,
 İçində qurd-quş yağı.
 Qurd-quş yağı dərmandı,
 Canım sənə qurbandı.
 Yoldaşlar hamı getdi,
 Oyunlar burda bitdi.
 (64, 252)

Anadolu variantı:
 Yuvalandım yumak oldum
 Ben yumağı ablama verdim
 Ablam bana darı verdi
 Ben darıyı kuşa verdim
 Kuş bana kanat verdi
 Ben kanadı göğə verdim
 Gök bana yağmur verdi
 Ben yağmuru yere verdim
 Yer bana çimen verdi
 Ben çimeni koyuna verdim
 Koyun bana kuzu verdi
 Ben kuzuyu beye verdim
 Bey bana para verdi
 Aldım verdim, verdim aldım
 Ben oyunu bitirdim (235).

3.2. Mərasim oyun təkərləmələri

Böyükrlərlə uşaqların öz aralarında, həm də bərabər icra etdikləri mərasim xarakterli oyunlarda söylənən təkərləmələr isə mərasim təkərləmələri olaraq bilinir.

Ümumiyyətlə oyun təkərləmələri deyilən zaman sadəcə uşaqların oynadıqları oyunlarda söylənən təkərləmələr olaraq düşünülür. Amma əslində bu belə deyil, uşaqların oynadıqları oyunlarda təkərləmə olduğu kimi böyüklərin oynadıqları mərasim oyunlarında da təkərləmələr vardır. Böyüklərin oynadıqları mövsümi və saya oyunları təkərləmələrlə daha zəngindir. Sözügedən belə oyunlara ovsun, sehir elementlərilə zəngin ayin və ritual xarakterli “Çömçəli gəlin”, “Yağmur gəlini”, “Çömçəxatun”, “Qodu-Qodu”, “Qode Qode”, “Saya”, “Yel baba” və bu kimi oyunları göstərmək olar.

Müxtəlif məqsəd və zamanlarda icra edilən mərasim oyun təkərləmələrini bir neçə başlıq altında qruplaşdırmaq mümkündür:

Yağış yağıdırma mərasimi təkərləmələri. Azərbaycanda və Anadoluda quraqlıq olduğu zaman uşaqlar və böyüklər bir yerə yığılıb dualar edərək, ehsan verərək müxtəlif oyunlar oynayıb yağış yağıdırma mərasimini icra edirlər. Azərbaycanda “Çömçə Xatun”, Anadoluda isə “Çömçəli gəlin” oyunları bir-birinə bənzər şəkildə quraqlıq zamanı Allahdan yağış-yağmur istəmək üçün oynanılan mərasim xarakterli oyunlardır. Həmin oyunlarda söylənən və fərqli versiyaları olan təkərləmələrdən aşağıdakıları nümunə verə bilərik:

Azərbaycanda:

Çömçəxatun nə istər?

Tanrıdan yağış istər.

Qoyunlara ot istər,

Quzulara süd istər, mə-ə-ə

Çömçəxatun nə istər?

Tanrıdan bol istər,

Ağacları bar-bəhər,

Çobana quzu istər, mə-ə-ə..(35, 89)

Anadoluda:

Hot bodi bodi

Anan baban neden öldü

Bir kaşıkçık sudan öldü

Tarlalar yarıq yarıq

Çiftçiler beli bükük

Yerden bereket

Gökten Yağmur

Ver Allahım ver..(113, 5)

Günəşi çağırma mərasimi təkərləmələri. Azərbaycanda “Qodu-Qodu mərasimi” adı ilə də bilinən Günəşi çağırma mərasimi adətən yağışlı günlərdə yağışı kəsmək məqsədilə günəşi çağırmaq üçün keçirilir. Bu zaman çox maraqlı təkərləmələr söylənilir. Sözügedən təkərləmələrə Azərbaycanda yağış yağdığı zaman

günəşi çağırmaq üçün oynanılan “Qodu-Qodu”nu nümunə göstərə bilərik. Azərbaycandan fərqli olaraq Anadolu da yağış yağması üçün oynanılan “Qode-Qode” oyunundakı təkərləmələr isə bir-birinə bənzərdir:

Anadolu variantı:	Azərbaycan variantı:
Udu udu gördün mü	Qodu-qodu gördüyünüz varmı?
Uduya salam verdin mi	Qoduya salam verdiyiniz varmı?
Udu kapıdan keçərkən	Qodu gedəndən bəri
Sulu bir yağmur verdin mi	Gün üzü gördüyünüz varmı?
Ekincinin tarlasına	Qodunu atdan düşürün,
Koramazın kuyusuna	Qoduya süddü aş bişirin,
Ver Allahım ver	Qodu sabah gün çıxartmasa,
Bir dolu yağmur (140,113).	Varın atdan düşürün (35, 89)

Yeli-küləyi çağırma mərasimi təkərləmələri. Azərbaycanda taxıl yığımından sonra xırman sovrulan zaman yeli, küləyi çağırmaq üçün mərasim keçirirlər. Sehir, ovsun xarakterli bu mərasimdə süpürgə yandırılaraq aşağıdakı təkərləmə oxunur:

Yan süpürgə	Yandı, oddandı,
Yel gəti, gəl!	Yanmağa tələs,
Süpürgə yandı,	Əs, küləyim, əs! (35, 91)

Süpürgə yandırılaraq sehir edib ovsun xarakterli təkərləmə oxunduqdan sonra ardınca bir çox bölgələrimizdə “Yelli baba”, “Yel baba”, “Heydər” kimi müxtəlif adlarla küləyə müraciət edib çağırırlar:

Heydər, Heydər, əsə gəl!	Çətir-çətir bulut gəl!
Yeddi xırman basa gəl!	Uşaxları ovut, gəl!
Qırıldı oğul-uşax,	Xırman savırır baba,
Dəsmal götü yasa gəl!	Arpa, buğda, noxut, gəl!...(35, 91-92)

Saya mərasimi təkərləmələri. Anadolu da və Azərbaycanda bolluq-bərəkət, artım, qoyunların tərənnümü məqsədilə keçirilən saya mərasimlərində söylənən saya təkərləmələrində də bənzərliklər vardır:

Azərbaycanda:	Anadoluda:
Salam əleyk səy bəylər,	Saya saya salımbaya

Bir-birindən yey bəylər!

Saya gəldi gördünüz,

Salam verdi aldınız...(75, 64)

Dört ayağı nalımbaya

Saya geldi duydunuz mu?

Selam verdi aldınız mı?..(235)

Bayram mərasimi təkərləmələri. Bayram mərasimi təkərləmələrinə Azərbaycan və Anadoluda qeyd olunan Xıdır, Novruz, Ramazan və Qurban bayramında oynanılan oyun təkərləmələri daxildir.

Xıdır mərasimi təkərləmələri. Azərbaycanda və Anadoluda haqqında çoxlu rəvayət və əfsanələr olan, həmçinin dastan və nağıllarımızda qəhrəmanlara xeyir-dua verərək köməyinə çatan Xızır peyğəmbərlə bağlı keçirilən Xıdır mərasimində söylənilən təkərləmələr bir-birinə bənzərdir:

Azərbaycanda:

Xıdır, Xıdır, xıd gətir,

Var dərədən od gətir.

Mən Xıdırın nəyiyəm,

Bircə belə dayıyam.

Ayağının naliyam..(90, 43)

Anadoluda:

Hızır, Hızır hız gelir,

Var dərəden od getir.

Hızıra hızır deyerler,

Hızıra çırak koyurlar..(66, 162)

Novruz mərasimi təkərləmələri. Novruz mərasimi təkərləmələrinə Azərbaycan və Anadoluda Novruz bayramında oynanılan oyunlar zamanı söylənən təkərləmələr aiddir. Belə təkərləmələrə nümunə üçün Kosa-Kosa oyun-tamaşasında söylənən təkərləmələri nümunə göstərmək olar.

Azərbaycanda:

A Kosa Kosa gəlsənə,

Gəlib salam versənə,

Çömçəni doldursana,

Kosanı yola salsana..(46)

Anadoluda:

A Köse Köse gelsene

Gelip selam versene

Torbanı doldursana

Köseni yola salsana (140, 190)

Ramazan mərasimi təkərləmələri. Azərbaycan və Anadoluda ramazanda oynanılan müxtəlif oyunlar təkərləmələrlə zəngindir. Belə oyun təkərləmələrinə ramazanın 15-də Azərbaycanın Ordubad rayonunda “Orucun onbeşi”, Anadolunun Amasya bölgəsində isə “Amin bağırma” adı ilə oynanılan oyunlarda söylənən təkərləmələri nümunə göstərə bilərik:

Azərbaycanda:

Orucun on beşidi gəldim sizə,
Orucun niyazını verin bizə.
Dəstəxanın xırdasını verin bizə...
Ayaqları sudadı,
Gözləri yuxudadı.
Verənin oğlu olsun,
Verməyənin qızı olsun,
Bir gözü də kor olsun. (38, 24)

Anadoluda:

Amin bana hak Ramazan
Hoşbin bana hak Ramazan
Cennette var bir pınar
Ondan içen hurilər
Allah Allah dedilər
Yağ verənin kızı olsun
Yumurta verənin oğlu olsun
Amin Amin... (197, 22)

Qurban mərasimi təkərləmələri. Qurban mərasimi təkərləmələrinə Qurban bayramında icra edilən oyunlarda söylənən təkərləmələr daxildir. Bu təkərləmələrə Anadoluda Qurban mərasimində uşaqların oynadıqları “Olsun-Olsun”, “Tepsi tutmaca” (“Sini tutma”) və bu kimi oyunlarda söylənən təkərləmələri nümunə göstərə bilərik:

Olsun-Olsun oyunu:

Olsun olsun
Bir oğlun olsun
O da bize yoldaş olsun
Amin! (197, 81)

Tepsi tutmaca oyunu:

Eşim eşim ekşin eşim
Kulağı kuyruğu düşkün eşim
Bencileyin şaşkın eşim
Bunu elinde ne tutup durursun (197,71)

Toy mərasimi təkərləmələri. Toy mərasimi təkərləmələri Azərbaycan və Anadoluda keçirilən toy mərasimində (elçilik, nişan, toy hazırlıqları, xına gecəsi, toy günü, duvaqqapma) oynanılan oyunlar zamanı söylənən təkərləmələrdir.

Azərbaycanda toydan sonra keçirilən “Duvvaqqapma” mərasimində söylənən təkərləmələrə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Bazardan aldım kələmi,
O kələmi, bu kələmi,
Sağolsun oğul əkəni (46).

Bazardan aldım soğanı,
O soğanı, bu soğanı,
Sağolsun oğul doğanı (46).

Anadoluda nişan və bir çox yerli mərasimlərdə oynanılan “Ahret ana” oyunu da başdan ayağa təkərləmələrlə zəngindir. Oyunda Axrət ana, qax satan, hoca

(molla), şərab satanın söylədiyi təkərləmələr icra edilən hərəkətlərə uyğun olaraq oyunun əsasını təşkil edir:

Kakçı (Qax satan):

Kakçı geldi kakçııı

Kakçı geldi kakçııı...

Alana satarım

Almayı döverim

Armut kurusundandır

Çok iyidir bizim kaklar

Hem de ucuza satarım (117, 23).

Şarapçı (Şərab satan):

Alaca çorap mavi çorap

İşte rakı, işte şarap

Arpa ektim evlek evlek

Geldi konu baba leylek

Baba leylek uçtu, kaz kaldı

Kavuşmamıza az kaldı (117,27).

Bu tipli toy mərasimi təkərləmələri insanların əhval-ruhiyyəsini yaxşılaşdırmaq, qohum olan ailələr arasında isti münasibətlər yaratmaq, gənc ailənin təməlini möhkəmləndirmək məqsədilə deyilirdi.

Təkərləmələrin yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Uşaq oyunlarının qədim ritualların uşaqlar tərəfindən təqlid edilərək günümüzdə qədər gətirmələri nəticəsində yarandığını vurğulayan alimlər təkərləmələri də bu rituallar və inanclarla əlaqələndirirlər. Bütün uşaq oyunlarının kökünün rituallara əsaslandığını söyləməyin doğru olmadığı kimi, təkərləmələr üçün də eynisini söyləmək doğru deyil. Əsasən uşaqların xəyal məhsulu olan təkərləmələr məntiqi əlaqəsi olmayan, bəzən də anlamsız sözlərin bir araya gəlməsilə yaranır. Uşaqların yeni gördükləri bir şey, həyatlarında təsirli olan bir hadisə, hər hansı bir əşya və ya bir insan yeni təkərləmələr üçün mövzu ola bilər. Uşaqların dil, danışma, nitq, musiqi, sevgi, hörmət və bu kimi anlayışlarının inkişafına kömək edən təkərləmələrin bir çox funksiyalarının olduğu da məlumdur:

1. Təkərləmələr dilin inkişafına müsbət təsir edir. Belə ki, təkərləmə söyləyən onu doğru və xətasız demək məcburiyyətindədir, bunun üçün göstərdiyi səy günlük danışığında, nitqində əks olunaraq düzgün və xətasız danışmasına kömək edir. Məsələn: yanılmac təkərləmələri bu xüsusiyyətinə görə konservatoriya ilə universitetlərin teatr bölmələrində keçirilən bədii qiraət dərslərində tez-tez istifadə olunur.

2. Uşaqlar oynarkən xətasız olaraq söylədikləri təkərləmələr onlarda özünə güvən və inam hissi yaradır. Eyni zamanda uşaqlar əqli cəhətdən sağlam böyüyür, cəmiyyət qarşısında həyəcanlanmadan danışa bilir, sərbəst mühakimə yürütmək qabiliyyətinə yiyələnirlər.

3. Oyunlardakı bir çox təkərləmələr müəyyən ritmlə, melodiya ilə söylənir. Bu xüsusiyyəti ilə təkərləmələr uşaqlarda sözə uyğun ritmlər yaratma qabiliyyətinin inkişafına təsir etdiyi kimi, musiqi zövqünün inkişafına da kömək edir.

4. İnsanların yetkinlik dövrlərində qurucu və istehsalçı keyfiyyətlərinin formalaşması, uşaqıq zamanında bildikləri təkərləmələrin quruluşuna uyğun yeni bir şeylər düzüb qoşma, yaratma gücü qazanmasından irəli gəlir.

5. “Bir iki bizimki...” kimi ədədlərlə söylənən təkərləmələr uşaqlarda sayma bacarığını inkişaf etdirir, say anlayışlarını öyrədir. “Baş barmaq başara barmaq...” kimi təkərləmələr uşaqlarda bədəndəki orqanları, yer, şəhər, dövlət adamı, kino və s. isimlərlə bağlı təkərləmələr isə həmin isim və anlayışların öyrənib tanınmalarına köməkçi olur.

6. Təkərləmələr oyunlarda zaman vahidi olaraq işlədildikləri üçün zaman anlayışının inkişafına da təsir edir. Məsələn: Azərbaycanda “Gizlənpaç”, Anadoluda “Saklambaç” adıyla bilinən oyunlarda oyunçuların gizlənmələrinə fürsət verəcək şəkildə, əbə əvvəlcədən müəyyənləşmiş bir saya (10-na) qədər saydıqdan sonra Azərbaycanda “gəldim qaç gizlənpaç”, Anadoluda isə “önüm, arxam, sağım, solum sobe” deyə oyunçuları axtarmağa başlayır. Həmin vaxt keçən zaman ərzində uşaqların nə qədər müddətə gizlənə biləcəklərini təxmin və hesab etmələrinə kömək olur. Həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda eyni şəkildə oynanılan “Yerdə nə var” oyununda bir oyunçunun təkərləmə bitənə qədər digər oyunçunu belində tutması və bu kimi nümunələr zaman anlayışı ilə əlaqəlidir.

8. Təkərləmələr uzunluq anlayışının öyrənilməsinə təsir edir. Azərbaycan və Anadoluda bənzər şəkildə ağaclarla, topla, daşla və b. əşyalarla oynanılan oyunlarda vurulan əşyanın getdiyi yer ilə əvvəlki yerin arasında təkərləmənin hər sözündə bir addım atılaraq ölçülməsi təkərləmənin həmin funksiyasına nümunə verilə bilər.

9. Təkərləmələr milli folklor qaynağı olaraq uşaqların milli ruhda təlim-təربiyəsi üçün də əvəzedilməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə təkərləmələr uşaqların söz ehtiyatının yaranması, düzgün tələffüz qaydalarını mənimsəməsi, hazırcavablığı, zehni inkişafının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadığı kimi, milli xarakterinin möhkəmlənməsində, Vətəninə, xalqına bağlı sağlam düşüncəli nəsil olaraq yetişməsini şərtləndirən ilkin səbəblərdəndir.

Uşaqların nitqinin, estetik zövqünün, dünyagörüşünün və s. inkişafına böyük təsiri olan və yeni-yeni məfhumların öyrənilməsində əvəzedilməz rolunu olan təkərləmələr sadəcə funksional baxımdan deyil, eyni zamanda mövzu zənginliyi ilə də diqqəti çəkir. Təkərləmələrin mövzu baxımından zənginliyini daha dolğun çatdırmaq məqsədilə uşaq oyun təkərləmələri “Uşaq oyun təkərləmələrində rənglər”, “Təkərləmələrdə dağ obrazı” kimi başlıqlar altında tədqiq edilmişdir.

3.3. Uşaq oyun təkərləmələrində rənglər

Fiziki, duyğusal, zehni və ruhi dünyamıza təsir edən, həyatımıza xoşbəxtlik bəxş edən, sağlamlığımız üçün istifadə edilən rənglərin hekayəsi, insanlıq tarixi qədər qədimdir və ünsiyyətin təbii bir vasitəsi olaraq rəng insanlar üçün fərqli bir münasibət formasına çevrilir. Çox qədim çağlardan etibarən simvolik olaraq istifadə edilən rənglərin ilk nümunələrinə Lascaux və Altımaradakı daş dövründən qalma kiçik mağaraların divarlarında olan rəngli heyvan fiqurlarında rastlanmışdır (183, 269). Mağara divarlarına rəsmedilən rəngli obrazlar ibtidai dönmənin bəsit ünsiyyət şəklini meydana gətirmişdir. Əvvəllər insanlar tərəfindən mağaralar və divarlar, özlərinin üz və bədənləri, yaşadıkları məkanlar, işlətdikləri əşyaları boyadıqları rənglər zamanla dini rituallarda, doğum, ölüm, yas və müxtəlif səbəblərdən qeyd etdikləri bir çox mərasimlərdə, sehir, ovsun, tapma zamanı görəsəl təsiredicilik, düşmənlərindən gizlənmə bilmək, ya da qorxuducu görünmə bilmək, bəyənilmə və gözəlləşmə instinktinə cavab verə bilmək məqsədilə, bəzən kimlikləri təyin etmək üçün, zaman-zaman da şəfa niyyəti ilə istifadə edilmişdir.

Həyat boyu yaşamı mənəli və aydın hala gətirən rəng fars sözü olub “cisimlər tərəfindən əksətdirilən işığın gözə etdiyi təsir nəticəsində meydana gələn hiss” (123,

2572) mənasına gəlir. Rəng, işığın gözün tor qişasına dəyişik şəkildə çatması ilə ortaya çıxan bir hisdir. Bu hiss (duyğu), işığın maddələr üzərinə dəyməsi və qismən sovrulub, qismən əks olunması nəticəsində çeşidlilik göstərir ki, bunlar rəng tonu və ya rəng adlanır. Bütün dalğa boyları birdən eyni anda gözümüzdə çatırsa, bunu ağ, heç işıq çatmırsa qara kimi hiss edirik. Bunun üçün də ağ ilə qara rəng deyildir (130, 1).

Rənglər müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır. Əsasən rənglər ana və ara rənglər deyərək iki qrup altında təsnif edilir. Təbiətdə var olduğu qəbul edilən rənglərə “ana rənglər” (qırmızı, sarı, mavi), ana rənglərin ikili olaraq və bərabər nisbətdə qarışığından meydana gələn rənglərə isə, “ara rənglər,” (qırmızı+sarı=narıncı; mavi+qırmızı=bənövşəyi; mavi+sarı=yaşıl) ya da “yardımçı rənglər” deyilir (130, 5). Ana və ara rənglər isə, şiddətlərinə və insanlar üzərindəki ruhi təsirinə görə isti və soyuq rənglərə ayrılır. İsti rənglər dalğa boyu yüksək olan sarı, qırmızı və narıncı; soyuq rənglər isə dalğa boyu aşağı olan mavi, yaşıl və bənövşəyidir. İsti rəng həm əvvəl görünəndir, həm də ən yaxında olan kimi qəbul edilir, bizə odu və istiliyi xatırladan, diqqət çəkən, insana enerji verən və canlılıq hissi oyadan rəngdir. Soyuq rənglər isə, bizdən uzaqmış duyğusu yaradır, insana soyuqluğu və sərinliyi xatırladan rənglərdir. Bu təməl məlumat çox vaxt dizaynçının və fotosəkilçinin vizual dərinlik problemini həll edə bilməsi üçün lazımlıdır (130, 2-5; 183, 270-271).

Mədəniyyətimizdə rənglərə çox əhəmiyyət verilmiş, təbiət rəngləri, xüsusilə də baharda növ-növ, rəngarəng çiçəklərlə, güllərlə bəzənən təbiətin möhtəşəm rəngləri mədəniyyətimizin demək olar ki, bütün sahələrində öz varlığını göstərir. Elmi baxımdan ana və ara deyərək iki əsas hissəyə ayrılan rənglər paltarımızdan, evimizdən, bağçamızdan tutmuş, əl sənətlərimizə qədər, xalçalarımızda, hətta ədəbiyyatımızda, xüsusilə də nağıl, hekayə, dastan, şeir kimi ədəbi janrlarda və xalq ədəbiyyatının əhəmiyyətli qisimini təşkil edən oyunlarımızda və oyun təkərləmələrində öz əksini tapmışdır.

Anadoluda uşaqlar tərəfindən oynanılan “Saklanbaç” oyununun bənzəri Azərbaycanda “Gizlənpaç” adıyla oynanılır. Bənzər şəkildə oynanılan bu oyunların təkərləmələri fərqli olsa da məna baxımından eynidir. “Saklanbaç” oyununda söylənən “Önüm arkam, sağım solum sobe, saklanmayan ebe” təkərləməsində rənglə

əlaqəli hər hansı bir ünsürə rastlanmasa da, bu oyunun Azərbaycan variantı olan “Gizlənpaç”da söylənən təkərləmələr rəng məfhumları ilə olduqca zəngindir:

Alma saraldı,

Gözüm qaraldı.

Gəldim qaç,

Gizlənpaç/Gizlənpaç (46)

“Gizlənpaç” oyununda əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş rəqəmə qədər sayan əbə saymağını dərhal bitirib saxlanan oyunçuları tapmaq üçün onlara psixoloji təsir göstərmək məqsədilə saymaqdan gözlərinin qaraldığını, hətta həmin vaxt almanın saraldığını, yəni yetişdiyini vurğulayır. Eyni zamanda özünün gəldiyini bildirən əbə oyunçuları cəld qaçıb gizlənmələri üçün xəbərdarlıq edir. Biz bu xəbərdarlıqda əbənin “sarı” və “qara” rənglərdən istifadə edərək oyunçulara psixoloji təzyiqliq tətbiq etdiyini görürük. Bildiyimiz kimi, sarı ən parlaq və diqqətçəkici rəngdir, nəşə, zəka, incəlik və praktikliyi ifadə edir. İctimai həyatı və birlikdə çalışmanı əks etdirən bir mənəsi vardır. Sarı ayrıca hüzn və həsrətin rəngidir. Payızın bütün hüznü gözəlliyində onun hər rəngini izləmək mümkündür. Günəş şüalarının rəngi olduğu üçün işıqlıq və istidir. Ümid, ilham və idarəçilik duyğularını gücləndirir. Keçiciliyin və diqqətçəkiciliyin ifadəsidir. Ona görə bütün dünyada taksilər sarıdır. Konkret olaraq ağla gələn ilk şey günəşdir. O qızılın, günəşin, xoşbəxtliyin rəngidir. Olduğu mühitə coşğu və sevinc qatır. Sarı qızılın rəngi olduğu üçün istifadə edildiyi yerlərə və dizaynlara zənginlik, maddi dəyər, səltənət bəxş edir. Çində səltənətin və imperatorluğun rəmzidir. Çünki Çin hökmdarının eynilə günəş kimi kainatın mərkəzində olduğuna inanırlar. Sarı yenilikçi, yaradıcı, alternativlər çıxara bilən, diqqəti cəlb etməkdən xoşlanan, şən, zarafətçi, canlı, hərəkətli və nəşəli insanların rəngidir. Sarının bir başqa mənəsi isə, istilik və enerjidir. Eyni zamanda sarı şüuraltında xəstəliyi də xatırladar. Tez-tez can sıxıntısına, depressiyaya məruz qalan xəstələrin rəngidir. Bu insanlar bir gün şən, bir gün bədbindirilər. Sarı ən parlaq və diqqət çəkən rəngdir; məsələn, işıqforlardakı sarı, diqqətli ol və hazırlan deməkdir, futbolda sarı kart xəbərdarlıqdır. Satış məkanlarında istifadə etmək üçün çox uyğundur. Qara isə gücün, ehtirasın və bir çox ölkələrdə matəmin, romantikliyin və

hüznün rəmzidir. Bizdə və qərbdə qara matəmi təmsil edərkən, Yaponiyada qara xoşbəxtlikdir. Qara fondan istifadə edilməsi pessimizmi xatırladar. Qara, işığı və bütün rəngləri udan ən güclü rəngdir. Qaranlıq və gecəni xatırladığı üçün əsrarəngiz, güclü, klassik və qəşəng bir rəng hesab edilir. Eyni zamanda aristokratiya və rəsmiyyətin rəngidir. Afrikada və Misirdə bərəkətin rəngidir. Yağış dolu qara buludlar da bərəkət anlamındadır. Qara gecənin və kainatın sonsuz qaranlığının da rəngidir. Mövləvilər ilahi rəqslərində dönməyə başlamadan əvvəl ağ paltarlarının üstünə geydikləri qara libaslarını soyunub atdıqdan sonra dönməyə başlayırlar. Bu simvolik davranışın mənası pisləklərdən, qaranlıqdan sıyrılmaqdır. Dilimizdə qara ilə əlaqəli deyim və ifadələr də mənfi anlamdadır; məsələn, “qara gün”, “qara bəla”, “qara yel” kimi.

Sarının və qaranın sosioloji, psixoloji və mədəni baxımdan vurğulanan bir çox xüsusiyyətləri “Gizlənpaç” oyununda söylənən təkərləmədəki ifadə ilə rəng arasındakı əlaqədə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda uşaq oyunları zamanı oyuna başlamadan əvvəl oyunda komandaları və ya əbəni müəyyənləşdirmək üçün tez-tez söylənən “Bir-iki bizimki” təkərləməsinin son mısrasında “qırmızı don” ifadəsiylə donun rəngini vurğulamaq üçün qırmızı rəng istifadə edilmişdir:

1, 2 bizimki,	5, 6 daş altı,
3, 4 qapını ört.	7, 8 firəngiz.
9, 10 qırmızı don (46).	

Təkərləmələrdə tez-tez istifadə edilən və xoşbəxtliyin rəmzi olan qırmızı canlılıq, əzm, dinamizmi ifadə edən və güclü, ehtirashı, cəsur, lider, aqresiv, mübariz, ehtirashı, həyəcanlı, eqoist insanların rəngidir. İştah açıcı, təzyiq yüksəldici, qan axımını sürətləndirici, canlandırıcı və adrenalin ifrazatını yüksəldən rəngdir. Psixoloji təsiri isə, uzun müddət izləniləndiyində insanda gərginlik və həyəcan yaratması, qısa müddətdə isə diqqət çəkici olması və baxışları üzərinə toplaması ilə seçilir. İctimai mənada özünə etibar, kişiyə xaslığı, fiziki gücü, kobudluğun rəmzidir. İsti bir rəng olan qırmızı, diqqət çəkici olduğu üçün reklam fotoşəkilçiliyi tətbiqində tez-tez istifadə edilir. Yol işarələrinə baxdığımızda müxtəlif xəbərdarlıq lövhələrində

qırmızının təhlükəni və xəbərdarlığı bildirdiyini görürük Hindistan və Çində qırmızı şansın və məhsuldarlığın rəmzidir. Hindistanda gəlin paltarları qırmızıdır. Azərbaycanda da son dövrlərə qədər gəlin paltarı qırmızı ipəkdən tikilir, başına qırmızı şal salınırdı. Hazırda qız toylarında gəlinə qırmızı don geyindirilir.

Bənzər şəkildə oynanılan “Kəpənək”//“Kelebek” oyununun Anadolu variantında söylənən təkərləmədə çiçəyin sarı, yəni qızıl rəngində olduğunu söyləmək üçün “yaldız” sözü işlədilmiş, Azərbaycan variantında isə yumurtanın sarısı rəng baxımından vurğulanmışdır.

“Kəpənək” oyununda kəpənəklə əlaqədar deyilən təkərləmələr yalnız oyunun inkişafı üçün deyil, eyni zamanda uşaqlara təbiətdə olan çiçəklərin rəngini öyrətməklə birlikdə, qanadlarında növ-növ rənglər daşıyan kəpənəklə zərli-sarı çiçək və yumurtanın sarısı arasında bir əlaqə qurulması uşaqların təbii rəngləri öyrənmələrində və varlıqlar arasında əlaqə qurmalarında olduqca əhəmiyyətlidir.

Anadoluda söylənən uşaq oyun təkərləmələrindən “Dingildo-Dingildo”nun son mırsalarında qızın saçının rəngi “altın” (qızıl) sözüylə bildirilmişdir:

...Gel gidelim Beşikta`a,
Beşiktaş`ta top patlamış,
Altın saçlı kız vurulmuş. (116, 163)

Daha çox bənzətmə və təsvirdə saçlar və günəş üçün istifadə edilən “qızıl” rənginin “Allah sevgisi ilə dolu olaraq insanlığın xidmətində olmaq” mənasının da olduğu bilinməkdədir. Hər nə qədər bu mənası yuxarıda söylənən təkərləmələr üçün keçərli olmasa da varlıqların rənglərinin ifadə edilməsi baxımından tez-tez istifadə edilən qızıl rəngin top üçün də işlədildiyi bir başqa təkərləmə isə aşağıdakı kimidir:

İğne battı	Arabaya koş
Canımı yaktı	Hap hop
Tombul kuş	Altın top

Bundan başqa oyun yok (116, 164)

Anadoluda söylənən "Eveleme Develeme" uşaq oyunu təkərləməsinin son misralarında "rəng" anlayışı ilə təbiətin ana rəngləri olan “mavi” və “sarı” rəngləri

arasında bir bağlılıq vardır. Aşağıda verilən təkrəlmədə sözügedən üç ana rəngdən ikisi-mavi və sarı işlədilmişdir:

Biz yedi cüceleriz
 Bizde her renk bulunur
 Kimdedir mavi, kimdedir sarı. (116, 163)

Mavi sonsuzluğu və azadlığı bildirir. Mavi rəng səmanın, geniş üfüqlərin, dənizin, azadlığın və sonsuzluğun simvoludur. Sərhədsizliyi, uzaqgörənliyi, hüzuru təmsil edir, insanı sakitləşdirir. Ərəblər mavinin qan dövrənini sabitləşdirdiyinə, normallaşdırmasına inanırlar. Nəzər muncuğunun da rəngi mavidir. Qərbdə intiharları azaltmaq üçün körpü ayaqlarını mavi rəngə boyayırlar. Divarları mavi olan məktəblərdə uşaqların daha az dəcəllik etdiyi müəyyən olunmuşdur. Mavi hisslərin rəngidir; sevgi, hüzur, sakitlik və barış duyğularını gücləndirir, sirli bir dərinlik təsirinə malikdir. Su və havayla əlaqəli olduğu üçün hər an həyatımızda lazımlı bir rəng kimi qəbul edilir. Bu səbəblə mavi etibarlı, möhkəm, əminlik təəssüratını bağışlayır. Mavi, anlayışlı, uyğun, sakit, etibarlı, xoşgörüşlü insanların rəngidir. Eyni zamanda göy və mavi ciddiliyin rəngidir. Bu səbəblə rəsmi təşkilatlar, ciddi quruluşlar emblem və logolarında mavidən daha çox istifadə edirlər.

Anadoluda söylənən uşaq oyun təkrəlmələrindən “Mutlu-Mutlu”da təbiətin ana və isti rənglərindən biri olan “qırmızı” işlədilərək geyilən köynəyin rəngi bildirilir:

Mutlu-Mutlu, mutluyu verdim,
 Kırmızı gömlek giyiverdim.
 Sen mutlu, ben mutlu,
 Kazma dişli, kel mutlu (116, 165)

Anadoluda söylənən bir başqa təkrəlmədə isə, oğlanın yanağının rəngi vurğulanmışdır:

Rafta tabak,
 Suda zambak.
 Bir oğlum var,
 Al yanak (116, 165).

“Suzi çamaşır yıkar” təkərləməsinin son misralarında təbiətin ana rəngi və eyni zamanda isti rəng olaraq bilinən “sarı” mövcuddur.

Salatanın yarısı,
Osman beyin kansı.
Gitti kuşun yansı,
Yumurtanın sarısı (235).

“Komşu-Komşu” təkərləməsində “qara pişik” ifadəsində “qara” rəngindən istifadə edilmişdir:

Komşu, komşu hu	Sana bana.
Oğlun geldi mi?	Daha kime?
Geldi.	Kara kediye.
Ne getirdi?	Kara kedi nerde?
İncik boncuk	Ağaca çıktı...(235)
Kime kime?	

Ara və soyuq rəng olaraq bilinən yaşıl təbiətin, baharın, hüzurun, yaradıcılığın, güvən, paylaşma, cömərtliyin, təbiiliyin, təzəliyin rəngidir. İslamiyyəti ağla gətirdiyi üçün ideoloji bir mənası da vardır. Cənnətin yamyaşıl olduğuna inanılır. Tünd yaşıl pul və prestij rəngidir. Təbiətin əvəzedilməz rəngi olan yaşıla bir çox sahələrdə üstünlük verildiyi kimi, Anadoluda söylənən “Turnam” təkərləməsində durna təsvir edilərkən başının rəngini vurğulamaq üçün yaşıl rəngindən istifadə edilmişdir:

Ah benim turnam
Yeşil başlı turnam.
Otur desem oturur
Kalk desem kalkar...(235)

Azərbaycanda və Anadoluda rənglə əlaqədar oynanılan uşaq oyunlarımız da vardır. Bu oyunlardan biri Azərbaycanda “Rəng-Rəng” (46) oyunudur. Bu oyunun bənzəri Anadoluda “Bom” (117, 191) və “Kurdeleci güzeli” (117, 202) adlarıyla oynanılır. Rənglə əlaqədar hər üç oyunda oyunçuların hamısı özlərinə bir-birinin eyni olmayan fərqli rəng adı qoyurlar. Sonra qrupun qarşısında dayanan uşaq bir rəng söyləyir. “Bom” və “Rəng-Rəng” oyunlarında seçilən rəng qarşılıqlı bir-iki cümlə ilə

söylənərkən “Kurdeleci güzeli” oyununda isə seçilən rəng deyişmə şəklində təkrəlmə ilə söylənilir:

Oyunçu:	Gurup:
Kurdeleci güzeli	Geldiyseniz geldiniz
Handadır handa	Bizi memnun ettiniz
Tahta kulübe kalbimizde	Kutu kutu içinde
Biz size geldik onbirde	Hangi rengi seçtiniz (117, 203)

Anadolunun Van bölgəsinə xas “Rəng oyunu”nda (“Renk oyunu”) çöp çəkilərək oyuna başlayacaq oyunçu müəyyənləşdirilir və daha sonra hər kəs oturur. Ayaqdakı oyunçu ürəyində bir rəng tutur və növbə ilə hər kəsə ürəyində tutduğu rəngin adını soruşur. Bilən oyunçu ayaqdakı oyunçunun yanına gedir. Daha sonra ikisi birlikdə rəng tuturlar və yenə sırayla hər kəsdən soruşurlar. Bu vəziyyət ayaqda və yerdə iki komanda yaranana qədər davam edir. Məsələn: 4 ayaqda 4 yerdə. Yerdəki oyunçular ayaqdakıları qovmağa başlayır, bütün oyunçular tutulunca oyun bitir. Daha sonra yenə çöp çəkilərək oyunu davam etdirirlər (201, 143-144).

Rəng məfhumunun mövcud olduğu elə oyunlar da var ki, həmin oyunların adı rənglərdən hər hansı birinin adını daşıyır. Belə oyunlara Anadoluda olan “Kırmızı biberim” (201, 112), “Pembe nine” (201, 140), “Sarı çiçəğim” (201, 147), “Sarı kırmızı” (201, 148), “Mavi taş” (149, 157), “Ağ elma, kızıl elma” (149, 227), “Maviş” (149, 238) oyunlarını misal verə bilərik. “Mavi taş” oyununda ilk olaraq bir oyunçu bir daşı otlara sürtərək daşın rənginin mavi və yaşıl arasına bir rəng almasına çalışır. Daşın aldığı bu rəng oyunun adında öz əksini tapmışdır. “Ağ elma kızıl elma” oyununun adında ağ və qızılı rənglər vardır. “Maviş” oyununda isə, həm oyunun adında rəng var, həm də “Rəng-Rəng” oyunlarındakı kimi rəng söyləmə, rəng məfhumları ilə bağlılıq vardır. Həmçinin, Azərbaycanda oynanılan “Qara qazan” (39, 405) oyunu ilə Anadoluda oynanılan “Kazan kara” (156, 38-39) oyunlarının hər ikisinin adında “qara” rəngi keçir.

Anadolunun Van bölgəsində oynanılan “Sarı çiçəğim” oyununda iki oyunçu üz-üzə dayanıb əllərini bir-birinə vuraraq aşağıdakı təkrəlməni söyləyirlər:

Sarı çiçəğim ben öleceğim,

Cuma akşamı can vereceğim.

Örtün üstümü sinek konmasın,

Uçan melekler benden korkmasın.

11-22-44-88 kıpırdayan keriz (201, 147-148)

Oyunun qaydası belədir: Oyunçulardan yerindən tərpənən keriz (axmaq) olur, heykəl kimi tərpənmədən duran oyunçu oyunu qazanmış olur. Oyunun adında və təkərləməsində işlədilən “sarı” sözü ilə sadəcə çiçəyin rəngi vurğulanmır, eyni zamanda sarının xəstəliyi, ayrılığı və ölümü əks etdirən simvolik mənası ilə həmin rəngin insanda oyatdığı psixoloji təsir təkərrəməninin mənasına da uyğun gəlir.

Anadoluda oynanılan “Sarı kırmızı” oyununda isə oyunun adı təbiətin ana və isti rənglərinin adını daşımaqla bərabər, həmçinin oyunda uşaqların rəng məfhumlarını öyrənilən tanımalarında bütün rənglərdən istifadə edildiyi məlumdur. Oyunda 1, 2, 3 və b. deyə müəyyən sayılar söylənilir. Əvvəlcə 1-ci olan oyunçu gəlir və digər oyunçulara ağılında tutduğu rəngi söyləyir. Onun ağılında tutduğu rənglə oyunçulardan hər hansı birinin tutduğu rəng uyğun gəlsə, həmin oyunçu onun yanına gedir. Oyun iki qurup alınana qədər bu şəkildə bir neçə dəfə təkrarlanır. Sonra bir qrup o birini qovalamağa başlayır. Tutulan oyunçular öz dəstələrindən kiminsə onlara əlini vurub qurtarmağını gözləyir. Qarşı dəstənin bütün oyunçuları tutulana qədər oyun davam edər.

Anadolunun Elazığ bölgəsində oynanılan “Renk ebesi” (149, 308) oyunu eyni şəkildə Nahçıvanda “Rəng-Rəng” (46) adıyla oynanılır. Oyunçular geniş bir sahədə toplanaraq sanama söyləyib əbəni müəyyənləşdirirlər. Əbə olan oyunçu bir rəng söylədikdən sonra oyunçulara əllə toxunaraq əbələməyə çalışır, yəni əbəliyi başqasına keçirmək istəyir. Qaçan oyunçular əbənin söylədiyi rəngi tapıb qonduqları zaman əbə olmaqdan qurtulurlar. Əbənin söylədiyi rəngi tapıb qona bilməyən oyunçu əbə tərəfindən əbələnir (əllə vurulur) və həmin oyunçu yeni əbə olur. Yeni əbə bir rəng söyləyir və oyun eyni şəkildə davam edir.

Rənglə əlaqəli bir başqa oyun isə, Anadolunun Sarıtarla kəndində daha çox qız uşaqları tərəfindən açıq sahələrdə oynanılan “Renk Tutmaca” (156, 56) oyunudur. Ən azı on nəfərlə oynanan bu oyuna başlamadan əvvəl sanama söyləyib əbəni

müəyyənləşdirirlər. Sonra əbə ağılında bir rəng tutur. Əbənin qarşısında oturmuş olan oyunçular da bir rəng tuturlar və tutduqları rəngi növbə ilə əbəyə söyləyərək, əbənin tutmuş olduğu rəngi tapmağa çalışırlar. Əbənin ürəyində tutduğu rəngi bilən oyunçu əbənin yanına keçir və digər oyunçuları tutmağa çalışırlar. Tutduğu oyunçular əbənin yanında iştirak edərək digər oyunçuları tutmağa çalışır. Tutulan ən son oyunçu yenə əbə olur, rəng tutma fəslə başlayır və oyun bu şəkildə davam edir.

Günümüzdə milli bayraq, klublar, quruluşlar, kino, fotoşəkilçilik, rəsim, arxitektura, vizual dizayn, dekorasiya, psixologiya, satış, reklam və s. bir çox sahələrində geniş şəkildə istifadə edilən rənglər fərqli bir ünsiyyət formasına çevrilmişdir. Hətta, gündəlik danışqlarımızda çox işlədilən deyim və atalar sözlərində də rənglərdən geniş şəkildə istifadə edildiyinin şahidi oluruq: “Öfkədən kıpkırmızı kesilmək”, “karalar giymək” ‘mosmor olmaq’, “renkten renge girmək”, “yeşil ışık yakmak” (Anadoluda); “Rəng alıb rəng vermək”, “qızarıb bozarmaq”, “göyermək”, “qızarmaq”, “ağarmaq”, “qaralmaq” (Azərbaycanda). Adam adları üçün rənglərdən istifadə edilməsi də hər iki bölgədə görülür; Azərbaycanda Qara (kişi adı), Bəyaz (qadın adı), Anadoluda Pembe (qadın adı) və s.

Hər mədəniyyətin ünsiyyət vasitəsi kimi fərqli mənalarda istifadə olunan, nəsildən-nəsilə ötürülərək yaşadılan və ictimai təcrübələrin nəticəsində özünəxas mənalar qazanmış rənglər adətlərlə qaynayıb qarışaraq müxtəlif anlamlar kəsb etmişdir. Anadolu adət-ənənələrinə görə, uşaqları nəzərə qarşı qorumaq üçün üzlərinə mavi bez örtmək, ya da mavi nəzər muncuğu taxmaq (101, 2), uşaqların sarılıq xəstəliyinə tutulmaması üçün üzlərinə sarı bez örtmək, uşağın rənginin gözəl olması üçün üzünə rəngli bez örtmək (111, 7-8; 183, 275) bizdə qızılca keçirmiş uşaqların üzərinə qırmızı örtük örtmək və s.

İnsan psixologiyasına birbaşa təsir edən və ictimai həyatın nizamlayıcısı olaraq rənglərlə yaradılan bir çox simvolun nə mənaya gəldiyi hər kəs tərəfindən bilinir; su kranları üzərindəki qırmızı rəngin isti su, mavi rəngin isə soyuq su olduğunu, telefonlarda olan qırmızı düymənin cihazı bağlamağa, yaşıl düymənin isə cavab verməyə yaradığını, trafikdə işıqforun rənglərinin nə mənaya gəldiyi və s. hər hansı bir yazılı mətn olmadan insanlar tərəfindən bilinir və tətbiq edilir. Eyni zamanda,

içində olduğu psixoloji vəziyyəti rənglərlə də ifadə edə bilən insanın xoşuna gələn, gözəl olan, bəyənildən varlıqlar ancaq rənglərlə estetiklik qazanır. Ətrafımıza baxdıqımızda rənglərin ən azad, ən gözəl istifadəsini təbiətdə görürük. Rənglər elə fərqli yerlərdə, elə müxtəlif formalarda istifadə edilmişdir ki, ilk baxışda bizim üçün aydın olmasa belə, var olan tarazlığın gərəyidir. Bu baxımdan təbiətdə və həyatımızın az qala hər sahəsində olan rənglərin uşaqlar tərəfindən istifadə edilərək oyun və təkərləmələrində öz əksini tapması çox təbiidir.

3.4. Təkərləmələrdə dağ obrazı

Həyatımızda önəmli rol oynayan və istər bir obraz, istərsə də bir kult və ya bir iyə kimi şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda öz əksini tapan qiymətli və müqəddəs varlıqlardan biri dağdır. Dünyada bir çox dağlar vardır və onların yaranma səbəbləri ilə bağlı isə fərqli fikrlər mövcuddur. Bir qisim dağlar yerin sıxılmasıyla yaranarkən, bir qismi də lavaların yer üzünə çıxıb donmasıyla meydana gəlir. Türklərin “Yaradılış dastanı”na görə, dünyanın yaradılmasından sonra, ilk insan ağzındakı torpağı tüpürəndə təpələr, dağlar meydana gəlmişdir (126, 12). Bir başqa əfsanəyə görə, Qaraxan yaratdığı torpağın üzərinə bir quş göndərdi. O quş da bu torbaqları dimdiklədi, çıxıntılar bir-bir dağ oldu (209, 1).

Dünyanın quru kütləsinin 24%-i bütünlüklə dağlıqdır, insanların isə 10%-i dağlıq bölgələrdə yaşayır. Dünyadakı çayların çoxu dağlıq qaynaqlarla bəslənir və bəşəriyyətin yarısından çoxu su üçün dağlardan asılıdır. Dağlar yalnız yer kürəsində deyil, digər planetlərdə də vardır. Bunlara nümunə olaraq, Venerada Qila dağı və Marsdakı Olimp Mons dağı nümunə göstərilə bilər (252, 2).

Cənabı-Haq yer üzünü dağlarla təchiz etmişdir. Fərqli din və mədəniyyətlərdə bəzi dağların müqəddəs, dəyərli hesab edilməsi o ətrafda bir peyğəmbər və ya bir övliyanın təşrifilə əlaqəli olmuşdur. Bu baxımdan Nur dağının (Cəbəli-Nur) dəyəri Məhəmməd peyğəmbərə (s.a.v.) ev sahipliyi etməsindənəndir. İnsanlıq tarixi boyunca digər bölgələrdə də bu cür yerlər vardır. Qahirədə Müqəddəm dağı, Suriyada Lükəm dağı, Beyrutda Lübnan dağı, Filistində Beytülmaqdis dağı, Sina çölündə Tur dağı, abid və zahidlərin inziva həyatı yaşadıkları məşhur yerlərdir (103, 1). Orxan

abidələrində isə, türklərin ilk böyüdüüyü yer olaraq göstərilən Ötükən dağı üçün də “Mübarək Ötükən dağı” deyilməkdədir (209, 3).

Böyüklik ifadə edən dağlar; tanrı tanınmış, qoruyuculuq vəzifəsini yerinə yetirmiş, tanrılara, tanrıçalara, dağ pərilərinə məkan olmuş, ilk ana və baba sayılmışlar. Bildiyimiz kimi, əski əzizlərdən də bir qisminin məzarları və ibadət etdikləri yerlər dağlardadır. Eyni zamanda göydə olan tanrılara çatabilmək üçün onlara tərəf uçmaq istəyənlər dərin bir inam və həyəcanla dağların yüksək təpələrindəki uçurumlardan özlərini atardılar (209, 1). Zirvələri göydə buludlara qarışan ulu dağların tanrılara iqamətgah olduğu inancı isə, Yunana Sümerdən gəlmiş ola bilər. “Homer” dastanlarında tanrıların Olimp dağında mərasim keçirdikləri, insanların problemlərini müzakirə etdikləri, iclaslarda aralarında söhbət, ya da davadalaş etdikləri göstərilir (154, 228).

Təsəvvüfdə əsasən nəfsin simvolu kimi bilinən dağ, qədim türklərin mifoloji inanc sistemində də önəmli yer tutmuş və iyə olaraq dəyər qazanmışdır. Həmçinin, dağlar yalnız öz iyələrinin deyil, eyni zamanda digər ruhların da sığındığı yerlər olaraq bilinməkdədir. Bu səbəblə, dağ kultu türk mifologiyasında ritualların icra edildiyi idik (müqəddəs) məkanlar olaraq da bilinirlər. Türk xalqlarının demək olar ki, hamısında görülən dağ kultu mifologiyada dağ-oba kultu ilə sintez halındadır. Dağ və onunla bərabərləşdirilən dağ iyəsi yalnız təbiətin tərkib hissəsi olmaqla qalmır, eyni zamanda yaradılış mifinin də xüsusiyyətlərini əks edir (132, 2). Məsələn, Miras suyu sahilində bir dağ var və adı Kōlindir. “Dağ Qarğası oymağı”nda yaşayanlar bu dağa “bizim törədiyimiz dağ” deyirlər. Bu oymaqdan (qəbilədən) olanlar, bu dağda şaman ayinləri icra edir, qurban kəsirlər. Eyni zamanda qadınlar bu dağa “qayınata” deyirlər. Bəzi dağlar da nəslin qoruyucusu olaraq qəbul edilir. Yenə altaylılara görə, Tu iyəsi ən böyük dağ tanrısıdır (209, 2). Belə ki, boyların, soyların və qəbilələrin müqəddəs dağlarının olması, soyun öz əcdadını dağ ruhuyla birləşdirməsi, bu iki mifoloji kateqoriyanın ortaq bir kulta bağlılığını göstərir. Digər tərəfdən dünya modelində dağın yerin oxu olması inancı dünya dağlarının və ya dəmir dağların varlığına inancını ortaya çıxarmışdır, bu da ümumi mənada dağ kultunun bir başqa formasıdır (132, 2).

Dağ obrazı xalq ədəbiyyatında hər zaman mühüm ünsürlərdən biri olmuşdur. Türk xalqlarının mədəniyyət və inanclarında özünə xas yeri olan dağ obrazı nağıllara, əfsanələrə, rəvayətlərə, dastanlara, ata sözlərinə və deyimlərə, hətta uşaq oyunlarında söylənən təkərləmələrə də mövzu olmuşdur. Bu təkərləmələrdən biri “Kəpənək” uşaq oyununda söylənən “Əl-əl əpənək” təkərləməsidir. Həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda bu təkərləmənin bir çox variantları mövcuddur. Lakin Anadolu variantlarında olan “Əl-əl əpənək” təkərləməsində heç bir dağ obrazına rast gəlinmir. Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinə aid variantda isə “Ala dağ” obrazı vardır. Həmin təkərləmənin Göyçə versiyasında isə, biz “Qara dağ” obrazına rast gəlirik. Həmçinin, “Ala dağ” və “Qara dağ” adları “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da keçməkdədir. Belə ki, “ “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Oğuz cəmiyyətinin əhatə olunduğu təbiətdə dağlar, daşlar, dərələr, təpələr seçilən, sayılan məqamdadır. Abidədə həm ümumi, həm də xüsusi adlı dağlar çoxdur. Boylarda ümumi dağlar belə yad edilir: “sulu dağlar”, “qarlı-buzlu dağlar”, “oturan dağlar”, “yaylalı dağlar”, “uca dağlar”, “qara-qara dağlar”, “geyikli dağlar”, “otlu dağlar” və s.: Xüsusi adlı dağlar isə bunlardır: Qazlıq dağı, Gökcə dağ, Ala Dağ, Qara Dağ” (1, 35).

Dağ obrazı türklərdə vətən, yaşanılan yer kimi də əhəmiyyət kəsb etmişdir. Orxan-Yenisey abidələrində olduğu kimi uyğur mifologiyasında da, Altay-Sayan türklərinin dastanlarında da dağ müqəddəs vətən simvoluna çevrilmişdir. Belə ki, Altay dağı vətən olaraq dərk edilmişdir (132, 4). Eyni ilə “Kəpənək” təkərləməsində də “Ala dağ” və “Qara dağ” yaşanılan bir yer, oğlanın at oynatdığı, qızın da muncuq düzdüyü bir yer, bir oba, vətən kimi verilmişdir.

Mədəniyyətimizdə və ədəbiyyatımızda əhəmiyyətli olan “dağ”, “qaya” obrazının var olduğu bir başqa təkərləmə isə, bir çox variantları olan “Üşüdüm ha üşüdüm” təkərləməsidir:

Üşüdüm, ha üşüdüm,	Dərin quyu qazaram.
Dağdan alma daşdım.	Quyu divi beş keçi,
Almalarım aldılar,	Hanı bunun erkəçi?
Məni yola saldılar.	Ağ qayanın qaşında,
Mən bu yoldan azaram,	Erkəc qaya başında...(28, 635)

Yuxarıda söylənən “Üşüdüm, ha üşüdüm” təkərləmsinin Ağdaş (23, 461), Naxçıvan (38, 287), Cənubi Azərbaycan (64, 254), Göyçə (28, 254) və s. variantlarında da “dağ obrazı” mövcuddur.

Dağ obrazı sadəcə uşaq oyun təkərləmələrində deyil, eyni zamanda uşaqlar üçün söylənən layla təkərləmələrində də mövcuddur. Aşağıda verilən layla nümunəsində “Uca dağın başı qarlı olar” deyimi özünə xas ifadəsini tapmışdır:

Dağ başında qarımsan,	Dövlətimсэн, varımsan.
Namus, geyrət, arımsan.	Balam lay-lay, a lay-lay,
Heç bir şeydə gözüm yox.	Gülüm, lay-lay, a lay-lay (28, 611).

Azərbaycanın Loru-Pəmbək bölgəsinə aid bir başqa laylada da dağ obrazına rast gəlirik:

Dağlar çəni arzular,	Yat, arzum, muradım yat,
Sümbül dəni arzular,	Atan səni arzular,
Yat, qolum, qanadım yat (33, 299).	

Uşaqlar üçün söylənən laylalardan başqa, bəbələrin, balaca uşaqların nənələri, anaları onları oynatdıqları, əzizlədikləri zaman müxtəlif nazlamalar, əzizləmələr söyləyirlər. Bu cür nazlama və əzizləmələrdə dağ obrazına tez-tez müraciət olunur:

Dağda meşəlik,	Dağdakı atlar,
Gül bənövşəlik,	Quyruğun qatlar,
Mən həmişəlik	Göyçək arvadlar
Bu balama qurban. (28, 615)	Bu balama qurban.(28, 615)

Uşaqlar öz aralarında oynadıqları, əyləndikləri zaman müxtəlif sanamalar söyləyirlər. Bu cür təkərləmələrdə dağ obrazı tez-tez işlədilir:

Dağa get,	Qızlara baxmağa get,
Bağa get,	Qonşuya çaxmağa get,
Gətir təndiri qalayaq (22, 383).	

Uşaqların özlərinin söylədiyi və ya onlar üçün söylənən düzgülərdə dağ obrazı ilə qarşılaşırıq. Belə düzgüyə “Qara-ağın ağası” düzgüsünü nümunə göstərə bilərik:

Dağlar dumandı, baba,	Ürəyimə işıq ver,
Halım yamandı, baba.	Əlimə bir qaşığıq ver...(22, 386)

- Nə yeyir o?

- Mən də gəlirəm?

- Xurma, bala.

- Durma, bala (34, 375).

Azərbaycan kəndlərində quraqlıq olduğu zamanlar yağış yağdırmaq məqsədi ilə belə bir ayin icra edilir: “Bir grup insan əlinə su dolu qab alır, ovucunu su ilə doldurub göyə səpir, su yerə yağış şəklində düşür” və ardınca da təkərləməsində dağ obrazı olan aşağıdakı mərasim nəğməsini oxuyurlar:

Su səpdim, suyu səpdim,

Dağdan gələn seldi ho,

Arana suyu səpdim.

Dərələri göldü ho...(19, 112)

İlk baharın gəlişi ilə əlaqədar oxunan nəğmə və mahnılarda da təbiətin təsviri verilərkən orada əksər vaxt dağ obrazının olduğunu görürük:

Açdı çiçək, gəldi yaz,

Hər tərəf səm-səm oldu,

Eylədi dağlar avaz.

Dağda çiçək, səm-səməm.

Qar üzəri səm oldu.

Bağda çiçək səm-səməm..(75, 232)

Uşaq oyun-təkərləmələrində olan dağ obrazı daha çox bildiyimiz dağ-daş, ya da yaşanılan yer, oba kimi məfhumları ehtiva etsə də, dillərə dastan olmuş bir çox bayatılarımızda isə, dağ obrazı öz mənasından başqa bir kult, bir iyə, canlı bir varlıq dəyəri qazanmışdır. Belə ki, “Türk mifologiyasında dağlar canlı varlıqlar kimi böyüyər (məsələn, xakasların inancına görə), bir yerdən başqa yerə gedə bilər (məsələn, şorlara görə), kiçik dağlar daha böyük dağlara tabedirlər, bir-birləri ilə savaşırlar və hətta evlənərlər” (132, 4).

Türk xalqlarının çoxu dağlarla insanmış kimi danışırlar, dağlarla dərhləşirlər, ona suallar verirlər. Təbii olaraq bütün bunlar xalqın söylədiyi şeirlərdə öz əksini tapır. Belə şeirlərə aşağıdakı bayatını nümunə verə bilərik:

Eləmi oyan, dağlar,

Burda qada-bəla çox,

Al qana boyan, dağlar,

Necədi o yan, dağlar?. (28, 583)

Aşağıda verilən digər iki bayatıda isə, dağın təsviri verildikdən sonra, bir canlı varlıq kimi sanki qarşısındakını başa düşür, ona cavab verəcək kimi dağdan yarını soruşur, ondan bir xəbər almaq istəyir. İkinci bayatıda isə, dağla bir insanmış kimi rəftar edilir, insanın dayana bildiyi acıya, dağa, yəni dərd-bəlaya dağın dayana bilməyəcəyi vurğulanır:

Yaşıl yaylıqlı dağlar,	Əzizinəm, bu dağa,
Bağçalı, bağlı dağlar.	Bülbül qonub bu dağa.
Yardan xəvər verin,	Dağ da dözə bilməzdi,
A xoş soraxlı dağlar. (28, 591)	Mən dözdüyüm bu dağa. (28, 606)

Həyatımızda olduğu qədər ədəbiyyatımızda da əhəmiyyətli yerə sahib olan dağın adı türklər tərəfindən and içərkən müqəddəs bilinən bütün varlıqlar içində zikr edilir. Dağ kultunun Göy tanrı inancıyla bilavasitə bağlılığı, bütün türk qövmlərində dağın və dağ ruhunun kişi kimi təsəvvür edilməsi, hətta altaylıların dağa baba deməsi, dağların sahibi olan, insanları pis ruhlardan qoruyub yol göstərən, amma hörmətsizlik edənlərə də cəza və xəstəlik verən, ümumi adı Yizimpiy olan dağ ruhlarının varlığına inanılması və onlar üçün qurbanlar kəsilməsi, dualar edilməsi bu gün belə bəzi türk xalqları arasında yaşayır (132, 4; 209, 2).

Dağları ilk ata bilən türk boylarının bəzi adətləri və mərasimləri də vardır. Rəvayətə görə, Saqçaq dağının ətəklərində olan Üçəyə oymağına qadınlar qayınatamız deyərlər və bu dağı uzaqdan gördükləri zaman başlarını örtərlər (209, 2). Azərbaycanda dağa baba deyilməsi, gəlinlərin dağı gördüklərində üzlərini örtmələri, dağın kişi, həm də qayınata və ərinin soydağı kimi təsəvvür edilməsi, Allah üçün kəsilən qurbanların müqəddəs sayılan dağlara təqdim edilməsi və bu dağlara qadınların ayaq basmasının yasaqlanması və bu kimi inanc və adətlər də mövcuddur (132, 4). Bu gün belə Azərbaycan və Anadolunun bəzi bölgələrində insanlar qurbanlarını dağ başında kəsirlər. Ululuq simvolu tək dağın Tanrıya ən yaxın məkan olaraq bilinməsində onun dünyanın tarazlığını qoruyan mehvər kimi qəbul edilməsinin də əhəmiyyətli rolu vardır. Vurğulanan bütün bu xüsusiyyətləri ilə türklərin həyatında çox əhəmiyyətli yeri olan dağın ədəbiyyatımızda və folklor nümunələrində, xüsusən oyun və təkərləmələrdə öz ifadəsini tapması olduqca təbii və gözlənilən haldır.

“Təkərləmələrin oyun və tamaşa kompozisiyasında yeri; tipoloji təsnifatı”nda təkərləmə sözü geniş şəkildə şərh edilmiş, təsnifatı aparılmışdır. Tədqiqatda təkərləmələrdən nümunələr verilmiş və əsasən “Günlük əyləncə-oyun təkərləmələri” (Oyun başı təkərləmələri-Oyunçuları oyuna çağırma təkərləmələri, Oyunçu seçimi

təkərləmələri; Oyun içi təkərləmələri-Təkrarlanan təkərləmələr, Təşviq edici təkərləmələr, Acıtma, öcəşmə, dolama tipli təkərləmələr, Yanıltmac təkərləmələr; Oyun sonu təkərləmələri), “Mərasim oyun təkərləmələri” (Yağış yağdırma mərasimi təkərləmələri, Günəşi çağırma mərasimi təkərləmələri, Yeli-küləyi çağırma mərasimi təkərləmələri, Saya mərasimi təkərləmələri, Bayram mərasimi təkərləmələri, Toy mərasimi təkərləmələri), “Uşaq oyun-təkərləmələrində rənglər”, “Təkərləmələrdə dağ obrazı” kimi dörd əsas yarım fəsil və bir neçə alt başlıqlar halında tədqiq edilmiş, Azərbaycan və Anadolu təkərləmə nümunələrinin qarşılıqlı şəkildə müqayisəsi aparılmışdır. Müqayisələr nəticəsində həm Azərbaycan, həm də Anadolu folklorunda fərqli təkərləmələrlə yanaşı bənzər təkərləmələrin üstünlük təşkil etməsi və onların bir çox oxşar variantlarının mövcudluğu diqqət çəkicidir. Bu da öz növbəsində eyni millətin düşüncə və dünyagörüşünün, adət-ənənələrinin, həyat tərzinin, folklorunun yaxınlığından xəbər verir.

NƏTİCƏ

“Xalq oyun və tamaşalarının tipologiyası (Azərbaycan və Anadolu nümunələri əsasında)” mövzulu dissertasiyada verilən oyun və tamaşalar antologiyalar, kitablar, dissertasiyalar, dövri nəşrlər, məqalələr, toplama və simpozium materiallarından ibarət qaynaqların incələnməsi yolu ilə gerçəkləşdirilmişdir. Dissertasiya “Uşaq oyunlarının tipologiyası”, “Mövsüm və mərasimlə bağlı oyun və tamaşaların tipologiyası”, “Təkərləmələrin oyun və tamaşa kompozisiyasında yeri; tipoloji təsnifatı” olmaqla üç fəsildən ibarətdir.

Dissertasiyanın I fəslində olan “Uşaq oyunlarının tipologiyası”na müxtəlif aspektlərdən yanaşılaraq altı yarım fəsil altında təsnif edilmişdir:

- 1) Adət-ənənələrlə bağlı oyunlar
- 2) Günlük əyləncələr
- 3) Arxaik məzmunlu oyunlar
- 4) Dinin təsiri ilə yaranan oyunlar
- 5) Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan oyunlar
- 6) Uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar

“Adət-ənənələrlə bağlı oyunlar” içində müxtəlif toy, yas və digər günlük məişət adət-ənənələrlə bağlı oyunlar, “Günlük əyləncələr”də aşığı, dilsiz-səssiz, çaşdırma-zarafat, gizlətmə-gizlənmə, gözbağlıca, daş, qəpik-kart, kağız-qələm, bitki, heyvan obrazlarının canlandırıldığı oyunlar, “Arxaik məzmunlu oyunlar”da zorxanaçılıqla bağlı arxaikləşmiş oyunlar, “Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan oyunlar”da müharibə, siyasi-tarixi şəxislərlə, sosial-siyasi tarix və idarəçiliklə bağlı oyunlar, “Dinin təsiri ilə yaranan oyunlar”da Xıdır, Ramazan və Qurban bayramında oynanılan dini oyunlar, “Uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar”da top, tullanma-hoppanma, qaçma-qovalama, tutma-ələ keçirmə, ağac-dəyənək, söz oyunları və s. verilmişdir. Sözügedən oyunların Azərbaycan və Anadoluda olan bənzər nümunələri qarşılaşdırılaraq oxşar və fərqli cəhətləri vurğulanmış, müxtəlif variant və növləri göstərilmişdir. Həmçinin, nümunə üçün həmin oyunlardan ikisi “Bənövşə və Kəpənək oyunlarının sistemli semantik təhlili” adı altında geniş şəkildə şərh və təhlil edilmişdir. Əldə edilən nəticələrə görə hər iki

bölgə xalqının uşaqlarının oynadıqları oyunların çoxu bənzər olduqları qədər oynama üsulları - oyuna hazırlıq, oyunçu seçimi, cəza vermə, mükafatlandırma və s. və oyun əsnasında söylənən təkərləmələr də bir-birinə çox bənzərdir.

Dissertasiyanın II fəslı “Mövsümi oyunlar”, “Bayram oyun və tamaşaları”, “Şəbihlər”, “Toy mərasimilə bağlı oyunlar” kimi dörd yarımfəsildən ibarət olub “Mövsüm və mərasimlə bağlı oyun və tamaşaların tipologiyası” adlanır. Demək olar ki, hər yarımfəsil ayrı-ayrılıqda öz içində müxtəlif başlıqlar altında təsnif edilmişdir:

1) Mövsümi oyunlar

- Məhsul bayramı oyunları
- Bayram iməcilik oyunları
- Yaz-yay fəslı oyunları
- Payız-qış fəslı oyunları

2) Bayram oyun və tamaşaları

- Xıdır bayramı
- Novruz bayramı
- Ramazan və Qurban bayramı

3) Şəbihlər

4) Toy mərasimilə bağlı oyunlar

- Elçilik və nişan mərasimi ilə əlaqədar oyunlar
- Toy hazırlıqları zamanı oynanılan oyunlar
- Xına gecəsi oyunları
- Toy günü oyunları
- Toydan sonra oynanılan oyunlar

Dissertasiyanın II fəslinin I yarımfəslində verilən Məhsul bayramı və Bayram-iməcilik oyunlarının ta qədim zamanlardan oynanıldığını, lakin toplanmadığı və bəzi bölgələrimizdə də demək olar ki, sıradan çıxdığı üçün çox az nümunə verə bildik. Yaz-yay və payız-qış fəslı ilə bağlı oyunlara isə Azərbaycan və Anadoluda rast gəldiyimiz nümunələr müqayisəli şəkildə verilmişdir.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslində yer alan bayram oyun və tamaşaları Xıdır, Novruz, Ramazan və Qurban bayramı olmaq üzrə üç ana başlıq və çeşidli alt başlıqlar

şəklində təsnif edilmişdir. Sözügedən ana başlıqlardan olan Xıdır bayramı “Xıdır bayramının genetik mənşəyi. Xıdır və Fənər bayramının müqayisəsi”, “Xıdır bayramı inanc və adətləri”, “Xıdırla bağlı ziyarətgahlar”, “Xıdır oyun-tamaşaları”; Novruz bayramı “Novruz oyunları” (*İlin axır çərşənbəsi oyunları, Novruz ərəfəsi oyunları, Novruz bayramı oyunları*), “Novruz bayramı tamaşaları”, “Novruz oyun-tamaşaları və şamanizm”, “Novruz tonqalı və od iyəsi” başlıqları altında dəyərləndirilmişdir. Ramazan və Qurban bayramı isə “Ramazan və Qurban adət-ənənələri”, “Ramazan oyun-tamaşaları” (Ramazan ayı boyunca oynanılan oyun-tamaşalar - *Ramazan adətlərilə birgə icra olunan oyunlar, Ramazan adətlərinin oyun şəklində icra olunanları, Ramazan tamaşaları*; “Ramazanda müəyyən günlərdə oynanılan oyunlar” - *Ramazan qəndil günləri oyunları, Ramazanın 15-də oynanılan oyunlar, Ərəfə günü oyunları, Bayram günü oyunları*), “Qurban bayramı oyunları” (Ərəfə günü oynanılan oyunlar-*Yığnaq oyunları, Köy odası oyunları, Bayram günü oyunları*), “Ramazan və Qurbanda oynanılan oyunlar” (*Ramazan və Qurbanda ərəfə günü oynanılan oyunlar, Ramazan və Qurbanda bayramı günü oynanılan oyunlar*) kimi təsnif edilərək nümunələr göstərilmişdir.

Azərbaycan və Anadoluda qeyd olunan Xıdır bayramı adət-ənənələri, inancları, ziyarətgahları, oyun-tamaşaları ilə verilmişdir. Həmçinin Xıdır bayramının genetik mənşəyi üzərində duraraq bir çox məqamlara aydınlıq gətirilmiş, çinlilərin məşhur Fənər bayramı ilə müqayisə olunmuşdur. Novruz bayramı oyun-tamaşaları isə daha çox Azərbaycan nümunələri əsasında verilmişdir. Anadolu nümunələri Azərbaycana görə azdır, bunun da əsas səbəbi Anadoluda bir müddət Novruz gah qeyd olunmuş, gah da olunmamışdır. Hazırda isə Novruzun bir bayram kimi Anadoluda qeyd olunmasını genişlətmək üçün dövlət səviyyəsində təbliğ edilir. Ramazan və Qurban bayramı tamaşa və oyunlarına nümunələr daha çox Anadolu bölgəsindən verilmişdir. Bunun da əsas səbəbi 70 il Sovet hakimiyyəti illərində rus təsirilə dini oyunlar, yaxud da Ramazan və Qurban bayramında oynanılan oyunlar toplanılmamış və nəticədə itib batmışdır. Azərbaycanda xüsusilə Ordubadda uşaqlar tərəfindən icra edilən və ramazana xas olan “Orucun onbeşi” oyununun “Amin Bağırma”, “Tömbelek”, “Yoklama”, “Sele sebet top kandil”, “Helesa” kimi müxtəlif adlarla bir neçə

variantına Anadoluda rast gəldik. Hətta həmin oyunlar Anadoluda adət-ənənə kimi qeyd olunmuşdur. Tədqiqatlarımız zamanı sözügedən oyunların oyun şəklində icra olunduğu məlum olmuşdur.

İkinci fəslinin üçüncü yarımfəsli olan “Şəbihlər”də Azərbaycan və Şərqi Anadoluda keçirilən şəbih tamaşaları və adətləri, sözügedən tamaşalar zamanı söylənən mərsiyə, sinəzən, növhə, şaxsey-vaxseylər və s. haqqında məlumat verilmiş, şəbihlə yuğ və misteriya qarşılaşdırılaraq oxşar və fərqli cəhətləri vurğulanmış, ayrıca Kazım Qarabəkir paşanın xatirələrindən ibarət olan gündəliyində dəhşətlər içində təsvir etdiyi Məhərrəmlik mərasimi barədə də məlumat verilmişdir. Hər iki bölgədə də şəbihlər bənzər adətlər və dini dünyagörüşü ilə bağlı inanclar çərçivəsində icra edilir. Araşdırmalarımız zamanı rastlaşdığımız ən böyük çatışmamazlığın bu sahənin yetərinə araşdırılmaması, materialların toplanıb sistemləşdirilməməsi və şəbih tamaşaları içində söylənən mərsiyə ilə digər şeir şəkillərinin qarışdırılması kimi problemlər olmuşdur. Tədqiqatda həmin problemlərə də aydınlıq gətirilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin dördüncü yarımfəslini təşkil edən toy mərasimi ilə bağlı oyunlar “Elçilik və nişan mərasimi ilə əlaqədar oyunlar”, “Toy hazırlıqları zamanı oynanılan oyunlar”, “Xına gecəsi oyunları”, “Toy günü oyunları”, “Toydan sonra oynanılan oyunlar” olmaq üzərə beş başlıq altında qruplaşdırılmışdır. Toy mərasimini təşkil edən adətlərin hər biri özlüyündə bir mərasim şəklində həyata keçirildiyi üçün toy mərasimində icra edilən oyun və tamaşalar da həmin mərasimlərə görə qruplaşdırılaraq Azərbaycan və Anadoluda olan nümunələrlə təsbit edilmişdir. Belə ki, araşdırmalar zamanı, bu oyun və tamaşalardan elçilikdə Anadoluda sadəcə “Sedenka” oyunun oynanıldığı, Azərbaycanda isə hər hansı bir oyun oynanmadığı məlum olmuşdur. Eyni ilə nişan mərasimində də Azərbaycanda icra edilən oyun və tamaşalara heç bir nümunə verə bilməsək də, Anadolunun Təkirdağ bölgəsində “Ahret ana”, “Oyna Patiş”, “Osmanın Naciyesi”, “Ahmedim”, “Toppuz”, “Üzük saklamaca”, “Anne beni eversene” və b. oyun nümunələrini göstərilmişdir. Toy hazırlıqları zamanı oynanılan oyunlara isə Azərbaycanda “Oğlanbaşı”, “Qızbaşı”, Anadoluda isə “Oğlan gecəsi”, “Kız gecəsi” oyunlarını, xına gecəsi oyun və tamaşalarına Azərbaycanda “Hakuşqa”, Anadoluda “Mani atışması” oyunlarını, həm

Azərbaycan, həm də Anadoluda “Qılıq dəyişdirmə” tamaşalarını, toy günü oynanılan oyunlara Azərbaycanda “Asma-Kəsmə”, “Bostan-Bostan”, “Üzük-Üzük”, “Bəy oynatma, bəy tərifi”, “Bəyin oğurlanması”, həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda “Şaxgətirmə”, “Qabaq kəsmə”, “Cıdır yarışları”, toydan sonra isə “Duvaqqapma” oyunlarını göstərmək olar. Toy mərasimlərilə bağlı həmin oyunların qısa da olsa genetik-semantik təhlili verilmiş, hər iki bölgəyə aid bənzər nümunələr qarşılıqlı müqayisə olunmuşdur.

Dissertasiyanın III fəslə “Təkərləmələrin oyun və tamaşa kompozisiyasında yeri; tipoloji təsnifatı”ndan ibarətdir. Bu fəsildə uşaqlar və böyüklər tərəfindən icra edilən oyunlarda yer, zaman və mövzusunə görə söylənən təkərləmələr nümunələr göstərilmək şərti ilə əsasən aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1) Günlük əyləncə-oyun təkərləmələri

a) Oyun başı təkərləmələri

- Oyunçuları oyuna çağırma təkərləmələri
- Oyunçu seçimi təkərləmələri

b) Oyun içi təkərləmələri

- Təkrarlanan təkərləmələr
- Təşviq edici təkərləmələr
- Acıtma, öcəşmə, dolama tipli təkərləmələr
- Yanıltmac təkərləmələr

c) Oyun sonu təkərləmələri

2) Mərasim təkərləmələri

- Yağışı yağdırma mərasimi təkərləmələri
- Günəşi çağırma mərasimi təkərləmələri
- Yeli-küləyi çağırma mərasimi təkərləmələri
- Səya mərasimi təkərləmələri
- Bayram mərasimi təkərləmələri (*Xıdır, Novruz, Ramazan, Qurban mərasimi təkərləmələri*)
- Toy mərasimi təkərləmələri

Yuxarıda verilən təsnifatlara uyğun olaraq qruplaşdırılan təkərləmələrin Azərbaycan və Anadoluda bənzər nümunələri qarşılaşdırılaraq müqayisə edilmişdir. Bunun nəticəsində, hər iki bölgədə oynanılan bənzər oyunlarla bərabər bənzər təkərləmələrin də mövcudluğu məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Təsnifatını apardığımız və müvafiq başlıqlar altında topladığımız təkərləmələr bir-birlərinə çox bənzərdir. Sadəcə Anadoluda “Oyunçuları oyuna çağırma təkərləmələri”nə nümunələr çox olduğu halda Azərbaycanda nümunə tapa bilmədik. Lakin bir çox şairlərin şeirlərində oyuna dəvətlə bağlı misraların olması və bəzi bölgələrimizdə qışda qar yağdığı zaman “Qara bax, qara” şeirini oxumaqla uşaqların bir-birlərini “Qar topu” oynamağa çağırmaları bizdə də vaxtilə bu tip təkərləmələrin olduğundan xəbər verir. Görünür toplanmadığı üçün itib batmışdır.

Təkərləmələrin mövzu baxımından zənginliyini daha dolğun çatdırmaq məqsədilə dissertasiyanın üçüncü fəslində uşaq oyun təkərləmələri “Uşaq oyun təkərləmələrində rənglər”, “Təkərləmələrdə dağ obrazı” kimi başlıqlar altında tədqiq edilmiş, Azərbaycan və Anadolu nümunələri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Araşdırmanın nəticəsində, Azərbaycan və Anadolu folklorunda olan təkərləmələrin sadəcə funksional baxımından deyil, eyni zamanda mövzu və məzmunca da bənzərlik göstərdiyi ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan və Anadoluda oynanılan oyun və tamaşaların əsasən bənzər və eyni məntiq-məqsəd çərçivəsində birləşməsi, oxşarlıqların fərqliliklərdən daha çox olması, həmçinin eyni nümunələrin müxtəlif versiya və variantlarının olması bizim genetik kodlarımızdan gələn, türk milləti olaraq eyni düşüncə, eyni dünyagörüşünə sahib olduğumuzun bir göstəricisidir. Arada olan fərqliliklər isə müxtəlif tarixi dövrlərdə hər iki bölgənin fərqli etnik-siyasi qrupların təsirinə məruz qalması ilə ortaya çıxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”da gerçəkliyin etnomifik qavrayışı (dağ və dərə anlayışı) // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (VIII kitab). Bakı: Səda, 1999, s.35-49
2. Ağakərimli A. Güney Azərbaycan folklorunda tamaşa // “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” IV uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2006, s.35-38
3. Ağayev Ə., Səmədov Y. Ümumtəhsil məktəblərində xalq oyun ənənələrindən istifadə (metodik vəsait). Bakı: Mütərcim, 2005, 152 s.
4. Axundova S. Azərbaycan uşaq oyunları. Bakı: Gənclik, 1980, 58 s.
5. Allahverdi R. Təqvim mifləri və Novruz. Bakı: Nurlan, 2013, 180 s.
6. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı tarixi. Bakı: Maarif, 1978, 235 s.
7. Arif M. Seçilmiş əsərləri, III c. Bakı: Elm, 1970, 423 s.
8. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: İşıq, 1984, 275 s.
9. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, I c. / Tərtib edənlər Ə.Axundov, M.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSE EA Nəşriyyatı, 1965, 383 s.
10. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, II c. / Tərtib edənlər Ə.Axundov, M.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1996, 478 s.
11. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, III c. / Toplayan və tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965, 340 s.
12. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, IV c. / Tərtib edən M.Təhmasib. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965, 508 s.
13. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, V c. / Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1972, 448 s.
14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c. / Tərtibçilər Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
15. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c. / Tərtibçilər Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c. / Tərtibçilər Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.

17. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV c. / Tərtibçilər Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
18. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar / Tərtib edəni B.Abdullayev. Bakı: Yazıçı, 1978, 572 s.
19. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, I c. (Şifahi xalq ədəbiyyatı). Bakı: Elm, 2004, 760 s.
20. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 kitabda, I kitab / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1968, 290 s.
21. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Ağbaba folkloru / Toplayanı və tərtibçisi S.Ağbabalı. Bakı: Azərneşr, 1997, 256 s.
22. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 476 s.
23. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab. Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edən İ.Rüstənzadə. Bakı: Səda, 2006, 496 s.
24. Azərbaycan folkloru antologiyası. Borçalı folkloru / Toplayanı V.Hacıyev. Tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 258 s.
25. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIV kitab. Dərbənd folkloru / Tərtib edənləri H.İsmayılov, T.Orucov. Bakı: Səda, 2006, 430 s.
26. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI kitab. Dərələyəz folkloru / Toplayanlar H.İsmayılov, S.Xudramiyeva. Tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Orucov. Bakı: Səda, 2006, 474 s.
27. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX kitab. Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər H.İsmayılov, R.Quliyeva. Bakı: Səda, 2004, 522 s.
28. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru / Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2009, 684 s.
29. Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab. İrəvan çuxuru folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2004, 471 s.
30. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab. Qarabağ folkloru / Toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim. Tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000, 414 s.

31. Azərbaycan folkloru antologiyası. VII cild. Qaraqoyunlu folkloru / Toplayanı və tərtib edəni Q.Süleymanov, H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2000, 464 s.
32. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXI kitab. Qazax folkloru / Toplayanı M.Həkimov. Tərtib edənlər R.Xəlilov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 376 s.
33. Azərbaycan folkloru antologiyası. XX kitab. Loru-Pəmbək folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Nurlan, 2011, 399 s.
34. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVII kitab. Muğan folkloru / Toplayanı B.Hüseynov. Tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2008, 447 s.
35. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I cild / Toplayıb tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
36. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
37. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. III cild / Tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
38. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab. Naxçıvan örnəkləri. II cild / Toplayanı A.Cəfərova. Tərtib edənlər Ə.Ələkbərli, A.Cəfərova. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 332 s.
39. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab. Şəki folkloru. I cild / Tərtib edənlər H.Əbdülhəlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı: Səda, 2009, 490 s.
40. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI kitab. Şəki folkloru. II cild / Toplayıb tərtib edən H.Əbdülhəmidov. Bakı: Səda, 2002, 556 s.
41. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIII kitab. Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru / Tərtibçilər İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 550 s.
42. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab. Şirvan folkloru / Toplayanı S.Qəniyev. Tərtib edənlər H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 443 s.
43. Azərbaycan folkloru antologiyası. II kitab. İraq-türkman folkloru / Tərtib edənlər: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 468 s.

44. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab. Zəngəzur folkloru / Toplayanı və tərtib edənləri V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Bakı: Səda, 2005, 464 s.
45. Azərbaycan folkloru antologiyası. XIX kitab. Zəngəzur folkloru / Toplayanı R.Təhməzoğlu. Tərtib edənlər H.İsmayılov, R.Təhməzoğlu, Ə.Ələkbərli. Bakı: Nurlan, 2009, 416 s.
46. Azərbaycanın Naxçıvan, Şərur, Ordubad, Qarabağ bölgələrindən və Anadoludan toplanmış folklor nümunələrindən (arxiv özümüzdədir).
47. Azərbaycan xalq ədəbiyyatından seçmələr (Qaravəllilər, oyunlar və xalq tamaşaları) / Tərtib edənlər: İsmayılov H., Orucov T. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
48. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Tərtib edən B.Abdulla. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 575 s.
49. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild / Toplayıb tərtib edən H.Zeynallı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
50. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, II cild / Tərtib edən M.Təhmasib. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
51. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, III cild / Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
52. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV cild /Tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
53. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild / Tərtib edən N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
54. Azərbaycanca-Türkcə Türkcə-Azərbaycanca lüğət. Yayına hazırlayan M.Kamil Kırılı. Bakı: 2006, 428 s.
55. Bəydilli C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
56. Borçalı folklor örnəkləri. I kitab / Toplayanı V.Hacılar. Tərtib edən E.Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 328 s.
57. Dədə Qorqud dastanları. Bakı: Maarif, 1980, 154 s.
58. El çələngi. Toplayıb tərtib edənləri T.Fərzəliyev, İ.Abbasov. Bakı: Gənclik, 1983, 388 s.

59. Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı: Azərənəşr, 1993, 115 s.
60. Ədəbiyyatşünaslıq terimləri lüğəti. Tərtib edəni Ə.Mirəhmədov. Bakı: Azərənəşr, 1965, 150 s.
61. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 480 s.
62. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2012, 169 s.
63. Fərzəliyev T. Azərbaycan kölgə və kukla tamaşaları. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VIII kitab. Bakı: Səda, s.24-34
64. Güney Azərbaycan folkloru. I kitab / Toplayanı Q.F.Məmmədli. Tərtib edəni S.Abbaslı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 456 s.
65. Hacıyeva M., Göktürk Ş., Paşayeva M. Azərbaycan folklor və etnoqrafya sözlüğü. Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı, 1999, 226 s.
66. Hacıyeva M., Rıhtım M. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı: Nurlan nışriyyatı, 2009, 330 s.
67. Həkimov M.İ. Novruz mərasimi və meydan tamaşaları. Bakı: API-nin mətbəəsi, 1991, 52 s.
68. Heyət C. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Azərənəşr, 1990, 165 s.
69. Hüseynoğlu K. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s.156-178
70. Hüseynov R. Azərbaycan milli oyun, xalq tamaşaları və meydan teatrı mədəniyyəti. Xalq oyunları və meydan tamaşaları mədəniyyəti: klassik irs və müasirlik respublika konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.3-53
71. Xəlil A. Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. Bakı: Elm və təhsil, 144 s.
72. Xurşidbanu Natəvan. Azərənəşr, 1956, s.45
73. Kazımoğlu M. Folklorlarda obrazın ikiləşməsi. Bakı: Elm, 2011, 228 s.
74. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik, 2012, 75 s.
75. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 540 s.
76. Qarayev.Y. Fəciə və qəhrəman. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akad.Nəşriyyatı, 1965, 191 s.

77. Qasımlı M. “Novruz, oyanış-qurtuluş bayramı”, Folklor və Etnoqrafiya, № 04, 2005, s.3-11.
78. Qasımov Ə. Azərbaycan xalq oyunları. Bakı: Azərbaycan Respublikası Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 187 s.
79. Qurbani. Bakı: BDU Nəşriyyatı, 1990, s.95
80. Masallı folklor örnəkləri. I kitab / Toplayıb tərtib edəni F.Bayat. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 418 s.
81. Məmməd T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (I hissə). Bakı: Apostrof çap evi, 2010, 162 s.
82. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı: Elm, 1999, 208 s.
83. Məmmədova T. Uşaq oyunları haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər IV kitab. Bakı: Elm, 1973, s. 164-172
84. Muradoğlu N.M. Sabaha açılan qapı. Bakı: Şirvanəşr, 2009, 164 s.
85. Nemət S. Naxçıvanda Novruz adət-ənənələri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Nurlan, 2010, s.138-142
86. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı: Çıraq, 2009, 640 s.
87. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı: Elm, 2000, 77 s.
88. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008
89. Orucov T. Qarabağda xalq oyunları / Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər mövzusunda Respublika konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.35-54
90. Osmanova K. Xalq mərasimləri və nəğmələri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 96 s.
91. Pənahi M.A., Cəliloğlu R. XVIII əsrin 90-cı illərində Qarabağ əhalisinin yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi tarixindən. Bakı: AzTU-nun mətbəəsi, 2012, 90 s.
92. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çaşıoğlu, 2005, 864 s.
93. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 282 s.
94. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.

95. Səlimov-Şağani T.Q. Oyun və əyləncələr də bir tarixdir. Bakı: Elm, 1993, 44 s.
96. Sultanlı Ə. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı: ADU Nəşriyyatı, 1958, 476 s.
97. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1964, 302 s.
98. Süleymanova L. Şəki folklor mühiti. Bakı: 2012, 248 s.
99. Təbriz folkloru örnəkləri. I kitab / Toplayıcılar K.Abbasi, Ə.Fərəhmədi, Ə.Bərazəndə, M.Ə.Muqəddəm. Bakı: Nurlan, 2013, 444 s.
100. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I c. Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.

Türk dilində

101. Acıpayamlı O. “Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar” // Ankara Üniversitesi Dil,Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 20, Sayı 1-2, 1962, s.2
102. Akalın S. Edebiyat Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1980, 320 s.
103. Akkaya V. Cebel-i Nur ve Hiran`nın Dili Olsaydı // Altınoluk, Sayı 307, Eylül-2011, sayfa: 038/ www.altinoluk.com
104. And M. Oyun ve Büyü. İstanbul: YKY, 2012, 571 s.
105. And M. 100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1970
106. And M. Komşu Kültürlerde Dramatik Köylü Oyunları ve Türk Etkisi // Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı. Ankara: KB Mifad Yay., 1976, S.II, s.1-25
107. And M. Dramatik Köylü Oyunları Açısından Muharrem, Aşure ve Taziye / Tiyatro Araştırmaları Dergisi, Dramatik Köylü Oyunları Özel Sayısı, S.6, DTCF Tiyatro Araştırmaları Ens., 1975, s.49-77
108. And M. Ritüelden Drama (Kerbela-Muharrem-Ta`ziye). İstanbul: YKY, 2012, 340 s.
109. Aras E. Türklerde Hıdrellez Geleneği // Milli Folklor, Yıl 14, Sayı 54, s.39-54

110. Arslan E. Nevruz Geleneği // <http://turkoloji.cu.edu.tr>
111. Artun E. Tekirdağ Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri, Doğum-Evlenme-Ölüm // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi: İstanbul, 1998, s.85-107.
112. Artun E. Tekirdağ`da Seyirlik Köy Oyunları (Gelin Verme Oyunu-Kimde Kabahat Oyunu), 5 s. // <http://turkoloji.cu.edu.tr>
113. Artun E. Adana`da Yağmur Yağdırma Törenleri ve Çomçalı Gelin // <http://turkoloji.cu.edu.tr>
114. Artun E. Türk Halk Kültüründe Hıdırellez, 9 s. // <http://turkoloji.cu.edu.tr>
115. Artun E. Türk Halk Kültüründe Nevruz, 7 s. // <http://turkoloji.cu.edu.tr>
116. Artun E. Tekirdağ Folklor Araştırması. İstanbul: Tem Ofset, 1978, 295 s.
117. Artun E. Tekirdağ Folklorundan Örnekler. Tekirdağ: Taner Matbaası, 1983, 233 s.
118. Artun E. Cemal Ritüeli ve Balkanlardaki Varyantları. Ankara: KBHKAG Yayınlar, 1993, 142 s.
119. Artun E. Tekirdağ Adetlerinden “Boncuk Gecesi ve Sedenka” // Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Şükrü Elçin Armağanı. Y.29/1-2. Ankara: 1993, s.34-51.
120. Artun E. Tekirdağda Hıdırellez Geleneği // Halk kültüründen derlemeler, “Hıdırellez özel sayısı”, Ankara, 1990, s.1-23
121. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçü Sözlük. 3 ciltte, I c. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı, 2006
122. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 3 ciltte, II c. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı, 2006
123. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 3 ciltte, III c. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı, 2006
124. Bakırcı N. Niğde Folklorunda Çocuk Oyunları // Milli Folklor, Yıl 19, Sayı 76, 2002, s.202-209 / <http://www.millifolklor.com>
125. Balıkesir Köy Seyirlik Oyunları Üzerine Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi, Hazırlayan: Uğur Durmaz, Danışman: Halil İbrahim Şahin. Balıkesir, 2012, 171 s.

126. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. 2 ciltte, I c. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 2001
127. Başal H.A. Geçmiş Yıllarda Bursa İlinde Oynanan Çocuk Oyunları. Bursa II. Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri. Bursa: Uludağ Ün.Kültür Sanat Kurulu Yayınları, 2005, s.654-655
128. Başal H.A. Geçmiş Yıllarda Türkiye`de Çocuklar Tarafından Oynanan Çocuk Oyunları // Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, XX (2), 2007, s.243-266
129. Başçetinçelik A. Türk Kültüründe Nevruz, 4 s. // <http://turkoloji.cu.edu.tr>
130. Başoğul N. Renk'lerin Hayatımızdaki Etkileri // www.hakaynasi.com /...renklerin...etkileri/08.03.2012
131. Bilgegil M.K. Edebiyat Bilgi ve Teorileri Belagat. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989, 360 s.
132. Bayat F. Türk Mitolojisinde Dağ Kültü // Folklor/Edebiyat, Cilt 12, Sayı 46, 2006, s.
133. Boratav P.N. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1992, 225 s.
134. Boratav P.N. Türk Halk Temaşası // Folklor ve Edebiyat 2, Adam Yay., 1982, s.497-507
135. Boyraz Ş. Nevruzla İlgili Yaklaşım Denemeleri ve Nevruzla Kehanet Yapma // Folklor/Edebiyat, Sayı 32, Ankara, 2002, s.287-296
136. Bulut H.İ. Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları // Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri ABD, s.41-54.
137. Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. Ankara: TDK Yayınları, 1994, 171 s.
138. Caferoğlu A. Orta Anadolu Ağzlarından Derlemeler. Ankara: TDK Yayınları, 1995, 264s.
139. Coşar A.M., Usta Ç. Geleneksel Türk Gölge Oyununda Ana Tipler ve Dil Yergisi // Bilig, Güz 2009, Sayı 51, s.13-32

140. Çelebi D.B. Türkiye ve Azerbaycan'daki Çocuk Oyunları ve Oyuncaklarının Karşılaştırmalı İncelemesi // Yüksek lisans tezi. Muğla: Muğla Üniversitesi, 2007, 294s.
141. Çevik A. Ortaçağ Tiyatrosu (Tiyatro Tarihi ve Teorisi II Ders Notları). ÇOMÜ GSF Sahne ve Görüntü Sanatları Bölümü, s.1-9 / www.ortacagtiyatrosu.com
142. Çıblak N. İçel'de Yağmur Yağdırma Törenleri // Folklor Edebiyat, C. VIII, S. XXXI, 2002, s.93-103
143. Dalkılıç M. Haricilerin "İtidal" Arayışı ve Sufriyye // İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 12, 2005, s.19-49
144. Demirbaş H.V. Nevruz. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1998, 82 s.
145. Develioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2005, 1195 s.
146. Durdubilmez B. Türk Kültüründe Yenigün/Nevruz Bayramı. 6 s. // <http://turkoloji.cu.edu.tr>
147. Düzgün D. "Türk Halk Kültüründe Bayram". 2006 // <http://www.beyazdogu.com/?link=0&dt=308&vars=474v>
148. Eberhard W. Çin Denemeleri. Çeviren N.Hızır. İstanbul: MEB Yayınları, 1992, s.215
149. Elazığ Çocuk Oyunlarının Halk Bilimi Açısından İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Hazırlayan: Ebru TURGUT, Danışman: Esmâ ŞİMŞEK, Elazığ 2005, 546 s.
150. Elçi A.C. (2010). Bulgaristan/Deliorman Aleviliğinde Kırklar Bayramı (Nevruz) ve Hıdırellez // Milli Folklor, 86, 2010, s.58-74
151. Elçin Ş. Çomçalı Gelin // TFA, Kasım 1968, s. 225
152. Erzurum Köy Seyirlik Oyunları. Doktora Tezi, Hazırlayan: Dilaver Düzgün, Tez Yöneticisi: Bilge Seyidoğlu. Erzurum, 1994, 238 s.
153. Gaziantep Çocuk Oyunları Üzerine Halk Bilimsel Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi, Hazırlayan: Gonca Tokuz, Danışman: Ruhi Ersoy. Gaziantep, 2011, 394 s.

154. Erat A. Mitoloji Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012, 335 s.
155. Geçmişten Günümüze Çocuk Oyunlarının Araştırılması // Özel Ege İlköğretim Okulu 6/B Sınıfı Türkçe Projesi / Danışman öğretmen A.Targotay. İzmir, 2006, 34 s.
156. Geleneksel Çocuk Oyunlarının Çağdaş Eğitimde Yararlanılması, Yüksek Lisans Tezi, Hazırlayan: Nihal GÜMÜŞTAŞ, Danışman: Hatice ÖZ. İstanbul 2010, 120 s.
157. Geleneksel Mahalli Çocuk Oyunları-Tokat İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Hazırlayan: Metin Bayrak, Danışman: Suat Karaküçük. Ankara, 1998, 116 s.
158. Gömeç S. Şamanizm ve Eski Türk Dini / PAÜ.Eğitim Fak.Derg., 4, 1998, s.38-50
159. Gür M.H. Eğin`de Yüzük Oyunu // TFA, Şubat 1968, s.223
160. Güven O. Politik İdeolojinin İcat Ettiği Geleneksel Karagöz // Milli Folklor, 2008, Yıl 20, Sayı 79, s.78-83
161. Habibov Y., Sözen İ. Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin Çocuk Oyunlarının Karşılaştırılması // Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C.39, S.1, 2005, s.75-96
162. Hardison O.B. Avrupalı Dini Drama. Çev.: Çalışkan A. // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V, Sayı 1, 2005, s.249-259
163. İlköğretim I.Kademede Öğrencilerin Serbest Zamanlarda Oynadıkları Yöresel Oyunları (Erzurum İli Örneği). Yüksek Lisans Tezi, Hazırlayan: Işıl Bedirhanoglu, Danışman: Ömer Yılar. Erzurum, 2011, 151 s.
164. Jafarova İ. Azerbaycan Geleneksel Çocuk Oyunları // Acta TURCICA Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi. Yıl 2, Sayı 1, Ocak 2010, s.244-261
165. Kabaklı A. Türk Edebiyatı. 5 ciltte, I c. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakıf Yayınları, 2004, s.451-487
166. Kalafat Y. Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak`ta Eski Türk Dini İzleri – Dini Folklorik Tabakalaşma. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, 239 s.

167. Kalfat Y. Doğu Anadolu`da Eski Türk İnançlarının İzleri. Ankara: TKAE Yayınları, 1990, 182 s.
168. Kalafat Y. Güney Azerbaycan/Kuzey İran`da Türk Kültür Coğrafyası Halk İnançlarında Mitoloji Tespitler // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XIII/2, Kış 2013, s.61-66
169. Kamiloğlu İ. Nevşehir İli Göynük Kasabası Düğün Geleneği ve Geleneksel Kadın Kıyafeti. Motif Akademi Halkbilim Dergisi. Sayı 1. İstanbul: İhlasmatabaacılık, 2010, s.164-177
170. Kamus-ı Türki. Ş.Sami İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005, 1574 s.
171. Kara O.T. Dramanın ilk uygulayıcıları: Türk Şamanları // Turkish Studies, Vol: 5/2, Spring 2010, s.1180-1191
172. Karabekir K. Günlükler (1906-1948). I c. İstanbul: YKY, 2009, 765 s.
173. Kaya D. Sivas`ta Çocuk Oyunları // “Halk Kültüründe Eğlence” Uluslararası Sempozyumu Bildirisi, Kocaeli, 11-13 Aralık 2009, 10 s.
174. Kazan Ş, Kırçık Ş.K. Dünden Bugüne Burdur`da Oynanan Çocuk Oyunları. I. Halkbilim Sempozyumu “Halk Biliminde Çocuk” Bildiriler Kitabı, Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 179-250
175. Koca S. Eski Türklerde Bayram ve Festivaller;
<http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/nevruz/salim.koca.htm/>
176. Kur`an-ı Kerim ve İzahlı Meali. A.Davudoğlu. İstanbul: Çelik Yayınevi, 1981, 606 s.
177. Melikova Y. Azerbaycan ve Türk Halk Temaşalarının Metin Kıyaslanması. Bakü: Araz, 2007, 238 s.
178. Mömin S. Şamanizm ve Günümüzdeki Kalıntıları Uygur Toplumundaki Tabular Üzerine. Ulakbilge. 1, 2013, s.80-89
179. Onat H. Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicri Asır). 39 s. // dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/781/10021.pdf
180. Önal M.N. Muğlada Nevruz. Muğla Üniversitesi SBE Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, 2000, s.183-196.
181. Önal M.N. Muğla`da Hıdırellez Bayramı, 19 s. // <http://turkoloji.cu.edu.tr>

182. Özbekir İ. Geleneksel Türk Çocuk Oyunlarında Fonksional Oyuncu “Ebe” // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2/6, 2009, s. 481-492
183. Özer D. Toplumsal Düzenin Oluşmasında Renk ve İletişim // ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. C.3, Sayı 6, Aralık 2012, s.268-281
184. Özhan M., Muradoğlu M. Türk Cumhuriyetlerinde Çocuk Oyunları. Ankara: KB Yayınları, 1997, 143 s.
185. Özsu M.N. Seferihisar Orta Oyunları // TFA, Haziran 1961, s.143
186. Özsu M.N. Seferihisar Orta Oyunları // TFA, Kasım 1961, s. 148
187. Öztürk E. Dini ve Kültürel Ritüelleriyle Caferilik. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, 206 s.
188. Pala İ. Ansiklopedik Divan Şiir Sözlüğü. İstanbul: Kapı Yayınları, 2004
189. Sevengil R.A. Anadolu`da Dini Temaşa, 4 s. // turkoloji.cu.edu.tr
190. Sunguroğlu İ. “Çayda-Çıra Oyunu” ve Orjinali // Türk Folklor Araştırmaları, Sayı 239, 1969, s.5319-5320
191. Şengül A. Anadolu`da Nevruz Kutlamaları ve Emirdağ-Karacalar Örneği, 17 s. // acikarsiv.atilim.edu.tr/browse/285/nevruz.pdf
192. Şimşek E. Anadolu`da Yağmur Duasına Bağlı Olarak Oynanan Bir Oyun: “Çömçeli Gelin” // Milli Folklor, 2003, Yıl 15, Sayı 60, s.78-87
193. Şimşir S. Anadolu Türklüğünde Unutulmakta Olan Hıdırellez // “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” IV uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı: Səda, 2006, s.326-327
194. Tekerek N. Ortaoyunu`nda Çağdaş Özellikler // Dümbüllü İsmail Efendi ve Dünden Geleneğe Geleneksel Türk Tiyatrosu Sempozyumu Bildirileri. İstanbul: Kültür A.S., 2008, s.73-80
195. Türkiye`de Çocuk Oyunları Derlemeler. Hazırlayanlar: B.Onur, N.Güney. Ankara: Ankara Ün.Basımevi, 2002, 554 s.
196. Türkiye`de 2004 Yılında Yaşayan Geleneksel Çocuk Oyunları / Yayına hazırlayanlar: M.Öcal Oğuz, P.Ersoy. Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER Yayını, 2005, 184 s.

197. Türkiye`de 2011 Yılında Yaşayan Ramazan ve Kurban Geleneksel Kutlamaları, Hazırlayanlar: Öcal Oğuz, Mehmet Kösemek, Nihat Çiçekoğlu, Tuna Yıldız. Gazi Üniversitesi Halkbilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 125 s. // www.thbmer.gazi.edu.tr

198. Türkiye`de Oynanan Geleneksel Çocuk Oyunları. Hazırlayanlar: M.Erçelik, N.Doğanoğlu, L.Koç, N.H.Köklüsoy, İ.Çetin, H.Sayın, A.Çağlar. Konya: Akif Paşa İlkokulu, 2011, 29 s.

199. Uludağ S. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalcı, 2012, 438 s.

200. Uraz M. Türk mitolojisi. İstanbul: 1967, 244 s.

201. Van`ın Geleneksel Çocuk Oyunları ve Bu Oyunların Eğitsel Yönden İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Hazırlayan: Pınar KAYAR, Danışman: Yılmaz ÖNAY, Van, 2008, 201 s.

202. Yelok V.S. Uygur Türklerinde Nevruz // G.Ü.Gazi Eğitim Fakltesi Dergizi, 2, 2005, s.183-199

203. Yeni Tarama Sözlüğü. Düzenleyen C.Dilçen. Ankara: TDK Yayınları, 1983, 476 s.

204. Yamakoğlu C. Türkiye`de Çocuk Oyunları // Erdem Türk Halk Kültürü Özel Sayısı III, C.13, Sayı 39. Ankara: Can Ofset, 2002, s.543-549

205. Yaşar H. Balıkesir ve Yöresinde Çocuk Fokloru Ürünleri Üzerine Derlemeler ve İncelemeler. Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2008, 403 s.

206. Yücel A. Türk dünyasında Hıdırellez Kutlamaları ve İşlevleri // Milli Folklor, 2002, S.54, s.35-38

207. Yerden S.K. Evliya Çelebi “Seyahetnamesi”ndeki Gölge ve Kukla Sanatçıları, Çalgıcılar, Kollar // A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 12, Erzurum, 1999, s.53-64

208. Zeynallı M. Azerbaycan Edebiyatında Şehitlik Konusu ve Şebih Tiyatrosu // İlahiyat Fakültesi Dergisi 13:2 (2008), s. 353-359

209. Uraz M. Türk Mitolojisi. Düşünen Adam Yayınları, 1992/ Eski Türk Mitolojisinde Dağlar // www.hakanesme.com/turkdag.htm

210. Uz M. Bodi Bostan Oyunu // Türk Folkloru, 1964, s.831

İngilis dilində

211. Belinger M.F. Moralities, Interludes and Farces of the Middle Ages. A Short History of the Drama. New York: Henry Holt and Company, 1927, pp.138-144

212. Fort A.H. Drama of the Middle Ages. Minute History of the Drama. New York: Grosset & Dunlap, 1935, pp.7-8

213. Hardison O.B. European Religious Drama. The Encyclopedia of Religion. New York: Macmillian Publishing Company, 1987, pp.470-474

214. Öztürk S. Karagöz Co-Opted: Turkish Shadow Theatre of the Early Republic (1923-1945) / Asian Theatre Journal, vd.23, no.2, Fall 2006, University of Hawai`i Press, pp. 292-313

Rus dilində

215. Нагаева Л.И. Обрядовые пляски юго-восточных башкир // Народное творчество башкир. Уфа,1976. с. 26-42

216. Садраддин Гусейн Байрам оглы. Литературная элегия начиная с М.Фузули, Магомеда Лутфи и до Мехмета Акифа // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад: сборник материалов Международной научно-практической конференции (13-15 май 2014). Казань: Отечество, 2014, с. 479-485

217. Смоляк А.В. Шаман: личность функции мировоззрение (народы Нижнего Амура). Москва: Наука,1991. 280 с.

Elektron mənbələr

218. <http://www.kulturturizm.gov.tr/TR,78846/akista.html>

219. <http://www.folklor.gen.tr/tags/hakista>

220. <http://www.bitlis.gov.tr>

221. <http://turkoloji.cu.edu.tr>

222. www.thbmer.gazi.edu.tr

223. <http://tdkterim.gov.tr>

224. <http://turkish.cri.cn/757/2013/02/04/1s145959.htm/> Çinde bahar bayramı

225. <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter18/chapter180101.htm/> Çin adetleri

226. www.altsayfa.com/edebiyat/makale
227. [www.az.wikipedia.org/bənövşə oyunu](http://www.az.wikipedia.org/bənövşə_oyunu)
228. www.turkiyat.hacettepe.edu.tr/dergi...
229. www.dergi.alinoluk.com
230. www.turkdostlar.net
231. www.turkyurdu.com
232. www.kahramaninruhsalyolculugu.blogspot
233. www.muhabetullah.com/tabirler/ruyalar
234. www.bilinmeyen.com/bitkiler
235. www.dersimiz.com/tekerleme/tekerlemeler
236. www.sozce.com/nedir/113670-epelek
237. www.eksisozluk.com/el-el-epelek/kelebek/
238. www.eksisozluk.com/psykhe
239. www.selimbonfil.com
240. www.nedirnedemek.com/epelek-nedir-epelek
241. www.ne-demek.net/anlamı/epelek
242. www.spiritualizm.com/birbilgi
243. ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,7846,akista.html
244. www.folklor.gen.tr/tags/hakista
245. www.bitlis.gov.tr
246. www.eogretmen.org/tekerlemeler.htm
247. www.nuveform.net
248. www.lent.az
249. www.edebiyatform.com
250. www.dilededebiyat.net
251. www.zenginbilgiler.com
252. www.wikipedia.org/dağ
253. www.tdkterim.gov.tr

